

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ

ATEBETÜ'L HAKAYIK'TA FİİL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN   **HAZIRLAYAN**
Doç. Dr. Nadir İLHAN   **İbrahim SALAR**

ELAZIĞ – 2013

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM
DALI ESKİ TÜRK DİLİ

ATEBETÜ'L HAKAYIK'TA FİİL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Nadir İLHAN

HAZIRLAYAN
İbrahim SALAR

Jürimiz, 28.06.2013 Tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda
bu yüksek lisans tezini oy birliği/oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr. Ahmet BURAN
2. Prof. Dr.Ömer Osman UMAR
3. Doç. Dr. Nadir İLHAN
4. Prof. Dr. Ahad ÜSTÜNER
5. Yrd. Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN

F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun .....

Tarih ve .....sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Atebetü'l Hakayık'ta Fiil****İbrahim SALAR****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı****Elazığ-2013; Sayfa: XII + 278**

Bu çalışma, gramerin ana unsuru olan “fiil” konusunda Atebetü'l Hakayık'ın dağarcığını belirlemek üzere hazırlanmış bir çalışmadır. Başta asıl konu olması bakımından Atebetü'l Hakayık olmak üzere bu döneme ait beş temel eser gözden geçirilmiş ve çalışma 4 bölümde bitirilmiştir.

Birinci bölümde giriş yapıldıktan sonra çalışma yöntemi ve planı hazırlanmıştır. Türk yazı dilinin kısa tarihî gelişimi ve bu gelişim içerisinde Karahanlı Türkçesinin yeri anlatılmış , Karahanlı Türkçesinin özellikleri, Atebetü'l Hakayık ve Yükneklî Edip Ahmet hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Fiillerle ilgili gerekli incelemeler yapılmış olup Karahanlı dönemi Türkçesinin ve dolayısıyla Atebetü'l Hakayık'ın ses bilgisi(fonetik) ve Atebetü'l Hakayık'ın şekil bilgisi (morfoloji) anlatılmıştır. Anlatılanlar örneklerle desteklenmiştir. Bu bölüm çalışmanın esası olup, fiillerin ve bu fiillerin yapılarının bulunabileceği kısımdır.

III

İkinci bölüm ise fiilimsilere ayrılmıştır. Bu bölüm fiillerin Atebetü'l Hakayık'ta isim, sıfat ve zarf olarak kullanılışını, fiilimsi ekleri ve özelliklerini kapsamaktadır.

Üçüncü bölüm bütünüyle fiil çekimine ve bu çekimleri gerçekleştiren eklere ayrılmıştır. Fiil çekimlerinin dönemsel özellikleri ve Atebetü'l Hakayık'taki durumları da bu bölümde verilmiştir.

Dördüncü ve son bölümde Atebetü'l Hakayık'ın söz varlığı sayısal veriler ve tablolarla ortaya konmuş olup, bir kaynakça ve Atebetü'l Hakayık'taki fiilleri kapsayan bir sözlük çalışması yapılarak tez bitirilmiştir.

Bu çalışmada , 17 bölüm, 512 mısra, 50 beyit, 103 dörtlük 2728 kelimededen oluşan Atebetü'l Hakayık adlı eserde 129'u basit, 112'si türemiş ve 216'sı bileşik olmak üzere 457 fiilin yapısı, ekleri ve görevleri bulunabilecektir.

Anahtar Kelimeler : Atebetü'l Hakayık'ta Fiil, Basit fiil, Birleşik fiil, Türemiş fiil, Sözlük

ABSTRACT

Master's Thesis

Verbs In Atebetü'l Hakayık

İbrahim SALAR

Fırat University

Institute of Social Sciences

Department of Turkish Language and Literature

Elazığ-2013; Page: XII + 278

This work is prepared to define the repertory of Atebetü'l Hakayık in terms of verb as the main element of grammar. Therefore it is the main subject, first of all Atebetü'l Hakayık and 5 basic masterpieces which belong to this period have been reviewed and the study has been finished in 4 sections.

In the first chapter , the method of this study and the plan are prepared after an introduction part. In the first part, a short backround of the historical progress of literary language, and the position of Karahanlı Turkish are explained, and people are informed about both Atebetü'l Hakayık and the writer Yüknegli Edip Ahmet and Karahanlı Period and Atebetü'l Hakayık are examined in terms of their phonetic and morphology aspects. And each information is supported with examples. As a principle part of this work, second section includes the verbs and their structure.

The second section is designed for gerundial examination. This section includes gerundial particles with their usages as noun, adjective, and adverb in Atebetü'l Hakayık.

Third section is totally designed for verb inflection and the particles for this. The periodical features of the verb inflection and their position in Atebetü'l Hakayık are examined in this section.

In the fourth and the last section, the vocabulary of the work is presented statistically with charts. The thesis is accomplished with a dictionary including the verbs in Atebetü'l Hakayık and a bibliography.

In this work Atebetü'l Hakayık, including 17 parts, 512 lines, 50 couplets, 103 verses, 2728 vocabulary, is examined in terms of 129 bare, 112 derived, 216 compound and totally 457 verb formation.

Key Words: Verbs In Atebetü'l Hakayık, Bare, Derived, Compound, Dictionary

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
ÖN SÖZ.....	X
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	23
1.İNCELEME.....	23
1.1.Ses Bilgisi(Fonetik).....	23
1.1.1.Ünlüler.....	24
1.1.2.Ünsüzler	25
1.1.3.Atebetü'l Hakayık'ın İmlası.....	26
1.2.Şekil Bilgisi(Morfoloji)	34
1.2.1.Basit Fiiller	34
1-Tek Heceden Oluşan Basit Fiiller	35
1.2.1.1.Tek Heceden Oluşan Basit Fiiller.....	36
1.2.1.1.2.Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller.....	36
1.2.1.1.3.Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller.....	38
1.2.1.1.4.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller	47
1.2.1.1.5.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller	72
1.2.1.2.İki Heceden Oluşan Basit Fiiller	73
1.2.1.2.1.Ünlü+Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller	73
1.2.1.2.2.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü Basit Fiiller	75
1.2.1.2.3.Ünlü+Ünsüz+Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller	79
1.2.1.2.4.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller	80
1.2.1.2.5.Ünlü+Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller	82
1.2.1.2.6.Ünlü+Ünsüz+Ünsüz-Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller	84

1.2.1.2.7.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller	84
1.2.2.Türemiş Fiiller	85
1.2.2.1.Fiilden Fiil Yapan Ekler	86
1.2.2.1.1.-ar- /-er-.....	87
1.2.2.1.2.-guz-/-güz-.....	89
1.2.2.1.3. -dur- / -dür- / -tur- / -tür-.....	89
1.2.2.1.4-k- /-k.....	92
1.2.2.1.5. -l-.....	93
1.2.2.1.6 -n-.....	101
1.2.2.1.7.-°ş-.....	110
1.2.2.1.8. -t-.....	111
1.2.2.1.9.-r- / -ur- / -ür-.....	115
1.2.2.1.10.-çır/-çir.....	118
1.2.2.2.İsimden Fiil Yapan Ekler	119
1.2.2.2.1. +a- /+e-.....	120
1.2.2.2.2.+ı- /+i-.....	125
1.2.2.2.3.+ır- / +ir-	126
1.2.2.2.4.+k- /+k.....	127
1.2.2.2.5.+l-.....	129
1.2.2.2.6.+la- / +le-.....	130
1.2.2.2.7.+°n-	136
1.2.2.2.8.+sın/+sin	137
1.2.3.Bileşik Fiiller.....	138
1.2.3.1.Yabancı Kelime+Yardımcı Fiil Şeklindeki Bileşik Fiiller	140
1.2.3.1.1.Al-.....	140
1.2.3.1.2. Bol-.....	141
1.2.3.1.3.Bul-	146
1.2.3.1.4.Er-.....	147
1.2.3.1.5.Id-.....	151
1.2.3.1.6.İt-.....	151
1.2.3.1.7.Kel-	153

VIII

1.2.3.1.8.Kıl-	153
1.2.3.1.9.Tol-	158
1.2.3.1.10.Tut-	159
1.2.3.1.11.Yi-	160
1.2.3.2.Türkçe Kelime +Yardımcı Fiil Şeklindeki Bileşik	
Fiiller	161
1.2.3.2.1.Al-	161
1.2.3.2.2.Bil-	162
1.2.3.2.3.Bir-	163
1.2.3.2.4.Bol-	163
1.2.3.2.5.Çat-	169
1.2.3.2.6.Er-	170
1.2.3.2.7. Id-	180
1.2.3.2.8.Kal-	180
1.2.3.2.9.Kel-	181
1.2.3.2.10.Kıl-	182
1.2.3.2.11.Ol-	186
1.2.3.2.11.Sal-	187
1.2.3.2.12.Tur-	188
1.2.3.2.13.Tut-	189
1.2.3.3.İki Türkçe Fiil veya Türkçe Fiil + Yardımcı Fiil	
Şeklindeki Bileşik Fiiller	193
1.2.3.4.Anlamca Kaynaşmış Bileşik Fiiller	203
İKİNCİ BÖLÜM	215
2.FİİLİMSİLER	215
2.1.İsim-Fiiller	215
2.1.1.-ış / -iş; -uş / -üş	215
2.1.2.-mak / -mek	216
2.1.3.-ma / -me	217
2.2.Sıfat-Fiiller	217
2.2.1.-mış / -miş	218
2.2.2.-maz / -mez	219
2.2.3.- ğ lı / -gli	219

2.2.4.– ğ an / -gen	220
2.2.5.–gu / -gü.....	222
2.2.6.-guç1 / -güç1	223
2.2.7.-guluk / -gölük	224
2.2.8.-gus1 / -güsi	224
2.2.9. –daç1 / deç1; -taç1 / -teç1	225
2.3.Zarf-Fiiller	226
2.3.1.–p / -(1)p / -(i)p / -(u)p / -(ü)p.....	226
2.3.2. –uban / -üben; -upan / üpen	228
2.3.3. –1 / -i; -u / -ü	229
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	230
3.FİİL ÇEKİMİ.....	230
3.1.Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	230
3.2.Geniş Zaman Çekimi.....	232
3.3.Anlatılan Geçmiş Zaman Çekimi	234
3.4.Gelecek Zaman Çekimi	235
3.5.Şart Kipi	236
3.6.Emir Kipi	237
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	240
4.DEĞERLENDİRME	240
4.1. Atebetü'l Hakayıkta Söz Varlığı ve Sayısal Veriler	240
SONUÇ.....	250
ATABETÜ'L HAKAYIK'TA FİİLLER SÖZLÜĞÜ	252
KAYNAKÇA	272
ÖZGEÇMİŞ	278

ÖN SÖZ

Onur duyulacak bir durumdur ki Türkçemiz yaşamakta olan diller içinde tarihî derinliği yanında coğrafi olarak da geniş bir sahaya hakim bir dildir. Bu özelliğinden olmalı ki bir çok dilci bu dili araştırma yoluna gitmiş ve dilimiz ciddi bir ilim sahası olmuştur.

İlk kez işlenmiş bir dil olarak Orhun Abideleriyle yazı dilini gördüğümüz Türkçe, Uygur dönemi eserleriyle devam etmiş, Türklerin İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte ortaya konan eserlerle varlığını pekiştirmiştir. Bu dil sayesinde yüzlerce araştırmacı şöhret ve unvan sahibi olmuş, kurucularının Türkler olduğu bilinen Türkoloji ilmi ortaya çıkmıştır. Sözünu ettiğimiz bu araştırmacıların bazıları sözlük yapmış, kimileri gramer yazmış, kimileri de edebiyat dilini düzenlemiştir. Bu alanda sayısız yabancı Türkologların varlığı da söz konusudur.

Bütün bu çalışmalara rağmen tükenmeyen bir derya olan Türk dilinin meseleleri üzerine çalışmalar devam etmektedir.

Karahanlılar döneminde Müslüman olan Türklere ait İslamî dönemin ilk beş önemli kaynağından biri olan Atebetü'l Hakayık, diğer eserlere göre daha küçük hacimli bir eserdir. Eser üzerinde söz söyleyen çok değerli dilcilerin olduğu açıktır. Ancak, karşılarında hürmetle eğileceğimiz Reşit Rahmeti Arat gibi araştırmacıların birkaç eserinden ibaret çalışmaların dışında, eseri tek başına işleyen çok sayıda bilim adamı yoktur. Bu vesileyle Atebetü'l Hakayık, akranlarına göre daha sade kalmış ve üzerinde daha az söz söylenmiştir. Eser üzerinde olduğu gibi tüm Karahanlı dönemine ait merakımız kabul gördü ve yüksek lisans tezi olarak Atebetü'l Hakayık üzerinde çalışmamız için bize bir şans verildi.

Dönemin dil özelliklerini dikkate alınarak Atebetü'l Hakayık'a ait fiilleri derlediğimiz bu tezin amacı, Türk dilinin zenginliğinin bir yönünü oluşturan fiillerin Atebetü'l Hakayık'taki kullanımlarını incelemek ve Atebetü'l Hakayık'ta bulunan bütün fiilleri farklı yönleriyle ele almaktır.

Çalışmanın dönemin Türkçesi üzerine yapılan çalışmaların bir halkası olarak alana katkı sağlayacağı inancındayız. Çalışma süresince katkıları için başta danışmanım Doç. Dr. Nadir İlhan'a, hocalarım Prof. Dr. Ahmet BURAN'a, Prof. Dr. Ahad ÜSTÜNER'e, Yrd. Doç. Dr. Çimen ÖZÇAM'a, Doç.Dr.Ercan ALKAYA'ya teşekkür ederim. Yönlendirmeleri için lisans hocam Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ'a ve Erzincan Üniversitesi'nden Yrd.Doç. Dr. Faysal Okan ATASOY'a, desteklerini gördüğüm eşim Nesrin SALAR'a ve Arkadaşım İsmail DEMİRPOLAT'a müteşekkirim.

Elazığ-2013

İbrahim SALAR

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
Ar.T.	: Arapça, Türkçe
AH	: Atebetü'l Hakayık
Age	: Adı geçen eser
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çin.	: Çince
DH	: Divan-ı Hikmet
DLTI	: Dîvânü Lugat-it Türk C. I
DLTII	: Dîvânü Lugat-it Türk C. II
DLTIII	: Dîvânü Lugat-it Türk C. III
Far.	: Farsça
Far. Ar.	: Farsça, Arapça
KB	: Kutadgu Bilig
krş.	: Karşılaştırınız.
KT	: Türkçe İlk Kur'an Tercümesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Moğ.	: Moğolca
S.	: Soğutça
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya kadar
TDK Yay.	: Türk Dil Kurumu Yayınları
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

Tarihimizin nirengi noktalarından biri de şüphesiz ki İslam dinini resmen kabul etmemizdir. Zaten islamiyete tamamen ters bir hayat sürmeyen milletimiz, Karahanlılar döneminde resmen Müslüman olmuştur. Bu süreçte toplumsal yapının, kültürün ve edebî zevklerin değişmesi de kaçınılmaz olmuştur.

Tarihimizi iyi bilmenin yollarından en esaslısı atalarımızın dilini ve edebî zevkini iyice kavramaktır. İslamiyetin Türkler tarafından kabul edilmesiyle birlikte çeşitli eserler vücuda getirilmiştir. Bunlar; Kutadgu Bilig, Dîvânü Lugat-it Türk, Atebetü'l Hakayık ve Dîvân- Hikmet'tir. Bu eserlerin varlığı, millet olma bilincimiz noktasında son derece önem arz eder.

Bir cümleyi sonuca bağlayan, ona hareket ve ivme kazandıran fiillerin bu tarihî süreç içinde takındıkları anlam, şekil ve görevler bu eserlerin anlaşılabilirliği için çok önemlidir.

Dönemin önemli eserlerinden biri olan Atebetü'l Hakayık adlı eseri bu anlayışla incelemeye başladık. Bu eser içindeki fiillerin yapıları ve bu fiillerin ilk Türkçe dönemindeki durumuyla günümüze kadar gelen şekillerini inceledik. Sözü edilen fiil kök ve gövdelerinin dönemin diğer eserleri içindeki anlam ve durumlarını ortaya çıkarmaya çalıştık. Bundaki temel amaç dönemin söz varlığı içinde fiillerin yerini tespit etmektir. Bu vesile ile çalışmamız şu an kullandığımız bir fiilin bin yıl önce ne anlama geldiğini öğrenme, kelimelerdeki ses, şekil ve anlam değişimlerini gözlemleme imkanı sunmaktadır.

Karahanlı Türkçesinin ve Türk Dilinin en önemli eserlerinden olan Atebetü'l Hakayık 14 Ana bölüm ile bu bölümlerin sonunda yer alan eserin müellifi hakkında bilgiler içeren 3 yardımcı bölüm olmak üzere 17 bölümden oluşmuştur. 512 mısradan oluşan ve manzum olarak yazılan eserde başta 40 ve sonda 10 olmak üzere 50 beyit yer almıştır. Ortada ise 103 dörtlük yer almaktadır.

Atebetü'l-Hakâyık'ta 251 Arapça, 103 Farsça olmak üzere toplamda 354 yabancı kelime yer almaktadır. Bunların bir çoğu dini-tasavvufî kelimelerdir. Yabancı kelimelerin oranı %27 olup Divan-ı Hikmet'ten sonra içinde en çok yabancı kelime bulunan 2. Karahanlı dönemi eseridir.

Atebetü'l Hakayık'ta 2728 kelime, 512 mısra, 50 beyit ve 103 dörtlük kullanılmıştır. Teze esas olmak üzere 129 basit, 112 türemiş, 216 bileşik fiil; toplamda 457 fiil 699 kez kullanılmıştır.

Karahanlı dönemi eserlerinden Divan-ı Hikmet, Atebetü'l-Hakâyık ve Kutadgu Bilig, dinî tasavvufî içerikli eserler olduğu için, bu eserlerdeki alıntı kelimelerin (Arapça, Farsça) büyük çoğunluğu dinî tasavvufî terimlerdir.¹ Bu da göstermektedir ki dönemin eserlerine bakıldığında din olgusunu göz önünde bulundurmak gerekir.

1.1. Çalışma Yöntemi ve Planı

Atebetü'l Hakayıkta Fiil konusu işlenirken öncelikle Karahanlı dönemine ait eserler olan; başta Atebetü'l- Hakâyık (AH) olmak üzere Dîvânü Lugat-it Türk (DLT), Kutadgu Bilig (KB), Divan-ı Hikmet (DH), Karahanlı Türkçesi-Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (KT) adlı eserlerden yararlanılmıştır. Bu eserlerden çalışmaya esas olduğu için Atebetü'l Hakayık ana kaynak olmuştur.

Bütün dil çevrelerince dönemin eserlerine hakimiyeti tastiklenmiş olan Reşit Rahmeti Arat'ın tercüme ve indeks'i esas alınarak AH'taki bütün fiiller, fiilimsiler ve bu fiillerden türemiş fiil ve isim soylu kelimeler ele alınmıştır. Bu çalışma sırasında madde başı fiiller ve açıklamalar Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünün tez yazım kuralları dikkate alınarak madde başları koyulaştırılmıştır. Her bir kelimenin açıklamasının sonuna, kelimenin geçtiği mısra numarası, anlamı, dönemin diğer eserlerinde geçen şekilleri konulmuştur. Fiil tanıtımının ardında hemen alt kısma fiilin geçtiği mısrayı kapsayan beyit veya dörtlük açıklamasıyla birlikte verilmiş ve fiil bu beyit içinde

---

¹ Ethem Cebecioglu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, İstanbul, 2000.

koyulaştırılmıştır. Fiiller verilirken mutlaka sözlük yöntemiyle alfabetik sıraya dikkat edilmiştir.

Aç-(221): Açmak, izah etmek.

KT’de ortadan kaldırmak, yok etmek, gidermek, meydana çıkarmak, ortaya koymak, ferahlık vermek, ayırmak; DLT I, KB ve KT’de acıkmak anlamlarında kullanılmıştır.

Nikab kötrür ajun birer yüz açar
Yazar kol kuçar teg yana terk kaçar
Yayınkı bulıt teg ya tüş teg hali
Direşsiz keçer baht ya kuş teg uçar

(Dünya bâzan peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi kollarım açar, fakat hemen kaçır. Baht yaz bulutu gibidir veya rüya gibi boştur; durmadan geçer veya kuş gibi uçar.)

Al-(238-244-365): Almak, sahiplenmek, ele geçirmek.

DH’de almak; DLT I, KB, ve KT’de ise almak, sahiplenmek, ele geçirmek anlamlarında kullanılmıştır.

Bahıl tirdi zer sim haramdın öküş
Vebal kötrü bardı özele söküş
Ülüş boldı malı kişiler ara
Bahıl aldı anda ökünçtin ülüş

(Hasis, haram ile, çok altın ve gümüş topladı, vebal yüklenerek ve üstelik bir de söğüş alarak, gitti; malı başkaları arasında payedildi, hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı.)

Ar- (309): Yorulmak, gücü yetmemek.

KB ve KT’de aldatmak anlamında kullanılmıştır.

Haris tirip armaz usanmaz bolur
Harislık iginiñ emin kim bilür
Haber bar birilse eger ademi
İki kol dinar ma ol üç kol kolur

(Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez; harislik hastalığının ilâcını bilen var mı. Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vâdi. dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vâdi ister.)

Tespit edilen fiil unsurlarının aldığı ekler, kök ve gövde ilişkisi içinde verilmiş, fiillerin dönemin diğer eserlerindeki yeri ve ilk Türkçe dönemindeki durumu irdelenmiştir. Bu irdeleme günümüz Türkçesine kadar dayandırılmaya çalışılmıştır.

Fiil unsurlarının Reşit Rahmeti Arat tarafından günümüz Türkçesine çevirisinde esas alınan anlamlarıyla etimolojik sözlüklerdeki anlamları bir arada verilerek üzerinde yorumlar yapılmıştır.

Kaynakçada geçen eserlerin bazılarında giriş kısmının oluşturulmasında, bazılarında da sözlükteki kelimelerin açıklamalarında, kelimelere anlam yüklemede, anlam çeşitliliklerini ortaya koymada yararlanılmıştır. Bununla beraber kaynakçadaki tüm eserlerden dipnot ve katkı noktasında faydalanılmamıştır ancak teze yarar sağlayacağı düşüncesiyle okunmuş ve irdelenmiştir.

Eserin son bölümünde Atebetü'l Hakayık'ta geçen fiillerle ilgili bir sözlük hazırlanmıştır:

A

Açıt-	Eksitmek, acıtmak, acı vermek.
Aç-	Açmak, izah etmek.
Açıg bol-	Acı olmak.
Adli bol-	Adil olmak
Akı bol-	Cömert olmak.
Al-	Almak, sahiplenmek, ele geçirmek.
Al kel-	Alıp gelmek
Alın-	Bir şeyi üzerine almak, alınmak.

B

Ba-	Herhangi bir şeyi bağlamak, pekiştirmek
Bahıl al-	Hisse almak ; (Ar.)Bahıl: Hasis, cimri.
Bak-	Bakmak, görmek, ibret almak.

Baka kör-	Bakıvermek.
Bakın-	Bakmak, düşünmek.
Bar-	Varmak, gitmek, yürümek.
Bar er-	Var olmak: bar: Var, mevcut.
Bar kıl-	Var etmek
Başaktur-	Yaralamak. krş. Başıktur-
Baş yi-	Başını yemek
Başın kizle	Başını gizlemek

Bütün bunlar dikkate alındıktan sonra sırasıyla;

1-Atabetü'l Hakayık , dönemin eserleri ve dönemin fiilleriyle ilgili yapılan çalışmalardan oluşan bir bibliyografya hazırlanmıştır.

2-Genel ifadelerin bulunduğu ÖZET bölümü ile özet bölümünün İngilizcesi olan ABSTRACT başlıklı metin yazılmıştır.

3- İÇİNDEKİLER bölümü hazırlanmıştır.

4- Tezin hazırlanış amacı ve dilbilgisi yönünden önemini belirtmek için “ÖNSÖZ” bölümü ile İNGİLİZCE’si hazırlanmıştır.

5-Yazımı kolaylaştıran KISALTMALAR bölümü sunulmuştur.

6-İçindekiler bölümünden sonra “Çalışma Yöntemi ve Planı , Türk Yazı Dilinin Kısa Tarihî Gelişimi ve Bu Gelişim İçerisinde Karahanlı Türkçesinin Yeri , Karahanlı Türkçesinin Gelişimi, Atebetü'l- Hakâyık , Yükneklî Edip Ahmed” yan başlıklarından oluşan ve I. BÖLÜM olarak belirlediğimiz GİRİŞ bölümü yazılmıştır.

7-Esere ışık tutması bakımından Karahanlı dönemine ait ses bilgisi(FONETİK) dikkatlere sunulmuştur.

8-Daha sonra basit, türemiş ve bileşik fiillerin açıklama ve tasnifinin sunulduğu ŞEKİL BİLGİSİ(MORFOLOJİ) bölümü yazılmıştır. Bu bölümde dönemin fiilleri ve bu fiil unsurlarını oluşturan ekler ve kökler hakkında bilgi verilmiştir. .

9-Fiil unsurlarından biri olan fiilimsiler ve onları oluşturan ekler açıklama ve örnekleriyle birlikte toplanmıştır.

10-Fiilimsi çalışmasından sonra fiil çekimleri zaman ve kip eklerinin açıklamaları ve eserdeki çekimleriyle birlikte hazırlanmıştır.

11-İçinde çeşitli değerlendirmelerin bulunduğu söz varlığı ve sayısal veriler çalışmaya konulmuştur.

12-Sonuç bölümü hazırlanmıştır.

13-Atebetü'l Hakayık'ta Fiiller sözlüğü hazırlanmıştır.

14-Kaynakça hazırlanmıştır

15-Tezi hazırlayanın özgeçmişi hazırlanarak tez bitirilmiştir.

1.2.Türk Yazı Dilinin Kısa Tarihî Gelişimi ve Bu Gelişim İçerisinde Karahanlı Türkçesinin Yeri

Türk dilinin tarihini Sümerlere dayandırmak gerekir. Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'nın 168 kelime üzerinde yapmış olduğu araştırma Sümer tabletlerinde görülen kelimelerin alıntı yoluyla dünyanın en eski yazıtları olarak kabul edilen Orhun Abidelerinde kullanıldığını ve Türk dilinin yaşının 8500 olduğunu söylemektedir.² Kazak alimi Olcas Süleyman, Reşit Rahmeti Arat, Doğan Aksan ve Ahmet Buran gibi Türkologlar Türk yazı dilinin tarihini Orhun Yazıtlarından çok öncelere dayandırmaktadır. Türkologlar bu tezi savunurken genel olarak Yenisey yazıtlarındaki sözcükleri, Orhun Yazıtlarındaki sözcük varlığını ve bu yazıtlardaki hitabet sanatını, söz ve anlam sanatlarını ortaya koymaktadırlar.

Türk Dili esas itibarıyla 2 ana döneme ayrılır. Bunlar yazılı dönem ve sözlü dönemdir. Yazılı dönem Orhun Abideleriyle başlar ki bugün tüm ilköğretim ve ortaöğretim müfredatında bu döneme “İslamiyetten Önceki Türk Edebiyatı “ adı verilmektedir. İslamiyetin kabulüyle oluşan döneme “İslami dönem Türk Edebiyatı” ve Tanzimatın ilanı ile başlayıp günümüze kadar varan döneme de “Batı Etkisindeki Türk Edebiyatı” isimleri verilmiştir. Yani edebiyatlar vücuda gelirken toplumsal yaşam, devlet siyaseti ve inançlar ön plana çıkmıştır. Türkçe bu anlayışlarla dilciler tarafından yoklanmış, irdelenmiş ve araştırılmıştır. Oysa ki Türkçe'yi tarih içinde ararken karanlık dönem olarak karşımıza çıkan sözlü dönem ve Orhun Abideleriyle birlikte başlayan yazılı dönem olarak

---

² Osman Nedim Tuna, Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, TDK Yayınları, Ankara, 1990. s. 47

ayırmak edebiyat olmasa da dil araştırmacılığı açısından daha yerinde olacaktır. Prof. Dr. Ahmet Buran, sadece Türkçe için değil, bütün diller için şu ifadeleri kullanmaktadır: “ Bir dilin tarihini “yazı dili öncesi” ve “yazı dili dönemi” biçiminde ikiye ayırarak incelemek gerekir. Diller önce konuşma dili olarak var olur, daha sonra yazı dili haline gelirler. Yazı dili öncesi dönem belgelerle incelenemediği için, teorik bilgilere dayanan bir dönemdir.”³ Bu ifadeler de gösteriyor ki yazılı dönemin menşeyini gösteremediğimiz gibi Türk dilinin sözlü döneminin de nerelere ve ne zamana kadar gittiğini tam olarak söyleyemeyiz. Ancak anomin eserler gösteriyor ki Türk dilinin son derece eski bir sözlü kültürü vardır. Buna rağmen bu zengin sözlü geleneğin ne kadarının etkileşimden doğduğu ve ne kadarının milli unsurlar gösterdiği de belirsizdir. Bu yüzden Türk dilini incelerken ilk yazı dilini esas almak gerekir. Konuya ilişkin Ahmet Buran benzer nedenlere dayanarak: “Türk dilinin tarihi gelişimini bu sözlü ürünlere değil, yazılı belgelere dayandırarak tespit etmek zorundayız. ” demektedir.⁴ Sözlü dönem için Altay Dilleri Teorisi ve Ana Hun Dilleri Teorisi adlarıyla iki önemli teori vardır. Bunlardan Altay Dilleri Teorisi Türkologlarca daha çok kabul görmektedir. Altay Dilleri Teorisinin kurucusu Ramselt başta olmak üzere W. Kotwicz, Rudnev, Vlademirtsov, j. Nemeth ve Gombocz sözü edilen teoriyi destekleyen görüşler sunmuşlardır. Daha da önemlisi Ramselt’in öğrencileri olan Penthi Aalto ve Nicholas Poppe bu teoriyi geliştirmişlerdir.⁵

Yazı öncesi dönemi ve bu konudaki teorileri ispat imkanı olmadığından bir tarafa bırakacak olursak, Türk dilinin tarihi gelişimini metinler döneminden itibaren incelemek daha yerinde olacaktır.

Türk dili 7. Yüzyıldan 13. Yüzyıla kadar çok büyük değişikliklere uğramadan gelmiş ve tek yazı dili olarak kullanılmıştır. Dönemler arasındaki farklılıkları konuşma dilindeki farklılıklar olarak almak

---

³ Ahmet Buran Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2009. s. 35

⁴ Ahmet Buran, age, s. 36

⁵ Ahmet Buran, age, s. 37

gerekir. Göktürkçe ve Uygurcayla başlayan bu ilk dönemin ardından Türkçenin farklı yazı dillerine ayrıldığını görmekteyiz.

Türk dilini, 12. -13. Yüzyıldan itibaren Kuzeydoğu Türkçesi ve Batı Türkçesi olarak iki kola ayırmak mümkündür. Kuzeydoğu Türkçesi, Eski Türkçenin bir devamı gibi yaşamış ve günümüze bir köprü olmuştur. Bu yazı dili 15. Yüzyıldan sonra kendi içinde Kuzey ve Doğu Türkçesi şeklinde ayrılmıştır. Batı Türkçesi ise 12. Yüzyılda başlayan serüvenini 13. Yüzyılda eserler vererek ortaya koymuştur. Bu yazı dili ise en işlek Türk yazı dili olmayı başarmıştır.⁶

Araştırmacılar Türk dilinin tarihi gelişimini esasen iki döneme ayırmıştır. 13. Yüzyıla kadar olan döneme Eski Türkçe ve bu dönemden günümüze kadar olan döneme Yeni Türkçe demektedirler.⁷

Ahmet Caferoğlu sözlü ve yazılı dönemi içine alarak çok kapsamlı olarak Türkçe'yi "Altay Devri, En Eski Türkçe Devri, İlk Türkçe Devri, Eski Türkçe Devri, Orta Türkçe Devri, Yeni Türkçe Devri ve Modern/Çağdaş Türkçe Devri" olarak ayırmaktadır.⁸ Ahmet Bican Ercilasun ise Türk dili tarihini "İlk Türkçe, Ana Türkçe, Eski Türkçe, Batı Türkçesi ve Kuzeydoğu Türkçesi" olarak tasnif etmiştir.⁹

Ahmet Bican Ercilasun, "Türk dilini, eski, orta, yeni olarak üç döneme ayıran bilim adamlarına göre Karahanlı Türkçesi, Orta Türkçenin ilk dönemini oluşturur."¹⁰ demektedir. Bu görüş doğrultusunda söyleyebiliriz ki Türkçe'yi eski, orta ve yeni olarak ayırmak, sözcük yapılarını daha iyi kavramak açısından önemlidir.

Anlaşıyor ki Köktürkçe-Uygurca-Karahanlı Türkçesi şeklinde devam eden yazı dilinden

1.Harezmi Türkçesi

2.Karluk Türkçesi

3.Kıpçak Türkçesi

---

⁶ Ahmet Buran, age, s. 37

⁷ Ahmet Buran, age, s. 40

⁸ Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi I-II, Enderun Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 51-59

⁹ Ahmet Bican Ercilasun, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008, s. 487

¹⁰ Ahmet Bican Ercilasun, age, s. 342.

4.Eski Oğuz Türkçesi meydana gelmiş olabilir.

Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı dönemleri Eski Türkçeyi oluşturur ve Karahanlı Türkçesi devresinin sonunda Türk yazı dili Doğu- Batı olarak ikiye ayrılır.

Bugüne ulaşan metinleri 11. ve 12. Yüzyıllara ait olan Karahanlı Türkçesi Eski Uygur Türkçesiyle çağdaştır.¹¹ Karahanlı Türkçesi Kaşgar ve Balasagun gibi Müslüman Türk merkezlerinde kullanılırken, Eski Uygur Türkçesi daha doğuda Turfan, Hoço, Beşbalık gibi Manici ve Burkancı Türk merkezlerinde kullanılmaktaydı.

Dillerin geliştiği kültür çevresi ve yerler muhakkak ki aynı değildir. Bir dilin gelişmesinde bu faktörün etkisi kaçınılmazdır. Coğrafya, dönem ve medeniyet gibi kavramlardan ileri gelen birtakım farklılıkları dikkate almazsak esasen Karahanlı Türkçesi, Köktürk ve Uygur yazı dillerinden hiç de farklı değildir. Zaten Türk dili bir bütündür. Öyleki Kâşgarlı Mahmud; “Uygur şehirlerine varıncaya dek Ertis, İla, Yamar, Etil ırmakları boyunca oturan halkın dili doğru Türkçedir. Bunların en açık ve en tatlısı Hâkâniye- Hakanlılar ülkesi halkının dilidir. ”¹² ifadesini kullanarak Karahanlı Türkçesi ile Uygur Türkçesinin en güzel Türkçe olduğunu belirtmiştir. Başka bir ifadeyle dinî farklılıklarından (Budizm, İslâmiyet) doğan kelime hazinesindeki farklılıklar dışında Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi filoloji özellikleri bakımından aynı dildir. Bu yönüyle Karahanlı ve Uygur yazı dilleri ortaktır diyebiliriz.

Eski Türkçe devresi, Türk dilinin bilinen ilk devresidir. Türkçe'nin bütün yapısı bu devre ile izah edilir. Öncesi, Türkçe'nin karanlık devresi olup, Çuvaşça ve Yakutça ile, daha ileride Moğolca ile birleşir.¹³ Bu Türkçe dönemi mîlâdî VIII, XII ve XIII. Asırlar arasında kullanılmıştır.

Türk yazı dilinin ilk yazılı örnekleri olan Orhun Anıtları, her ne kadar 8. Asra ait olsa da bu kitâbelerdeki yazı dilinin, çok işlenmiş bir

¹¹ Ahmet Bican Ercilasun, age, s. 342

¹² Besim Atalay, *Dîvânü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III; IV. Endeks*, TDK Yay. , Ankara, 1943. . s. 30.

¹³ Nurettin Demir-Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2005, s. 63.

yazı dili olduğunu görmekteyiz. Bu sebeple Türk yazı dilinin başlangıcını çok daha öncelere, belki de miladî ilk asırlara götürmek mümkündür. Eski Türkçe devresi, Türklüğün müşterek bir yazı dili devresidir. Bu müşterek yazı dili devresinde kullanılan Türkçe, Kaşgar Türkçesi (Hâkâniye Türkçesi) olup, Uygur yazısı ile yazıldığında Uygurca ismini de almaktadır.

1.3.Karahanlı Türkçesinin Gelişimi

Karahanlı Türkçesi; esas olarak Arap alfabesiyle yazılmış, ilk islâmî Türk yazı dilidir.

“Doğu Türkistan’da merkezi Kaşgar olan Karahanlı devletinde XI. Yüzyılda ortaya çıkmıştır.¹⁴ Bu dil eski Uygurcaya çok yakındır, ancak söz varlığı Arapça ve Farsçanın etkisine girmiştir. Yaklaşık iki yüz yıllık bir zaman dilimine hâkim olan Karahanlı Türkçesi, Köktürk ve Uygur Türkçesinin tabîî bir devamıdır. Nitekim 13. Yüzyıldan itibaren gelişen yeni yazı dilleri, Karahanlı Türkçesinin devamı şeklindedir. Yön adlarına göre sınıflandırılan Türk şiveleri, birkaç farklı özellik dışında Karahanlı Türkçesinin uzantısı özelliğine sahiptirler.

“Muhtelif tarihî nedenlerden dolayı Türkçe ayrı ayrı lehçelere ayrılmış ve bunlardan bazıları edebî dil mahiyetine bürünmüşlerdir. Eski Çin kaynaklarında olduğu gibi, İslâm devri tarih ve coğrafya yazarlarının dilimizin lehçeleri hakkında verdikleri bilgiler herhangi bir tutarlık göstermezler.”¹⁵ Bu durum araştırmacılar için bir engel oluşturmaktadır. Çeşitli Türk lehçeleri hakkında en güvenilir, en sağlam bilgileri veren kişi kuşkusuz büyük dilci Kâşgarlı Mahmud’dur. XI. Yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılan meşhur Dîvânü Lugat-it Türk adlı esere dayanarak, bu yüzyıl itibariyle Türkçeyi doğu ve batı olarak temelde iki şubeye ayırabiliriz. Doğu Türkçesi Kâşgarlı Mahmud’un kendi ifadesi ile

---

¹⁴ Abdurrahman Güzel-Ali Torun, Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 95.

¹⁵ Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 178.

Hâkâniye Türkçesi, Karahanlıların hüküm sürdüğü topraklarda konuşulan (Kaşgar ve Balasagun çevresi) edebî dildir.¹⁶

Araştırmacılar tarafından bu dil değişik isimlerle adlandırılmıştır. Mesala müşterek Orta Asya dili, Karahanlı Türkçesi, Hâkâniye Türkçesi, Doğu Türkçesi gibi adlar bunların başında gelir.

Uygur, Tohsi, Karluk, Çiğil, Yağma, Argu gibi Türk lehçeleri bu dile çok yakın idiler. Yine Kâşgarlı Mahmud'tan öğrendiğimize göre en güzel Türkçe konuşan insan bir dil bilen ve şehir hayatına karışmamış kimselerin kullandığı Türkçedir. Bugün Anadolu'da da durum bundan farksız değildir. Yani şehir hayatından fazlaca etkilenmemiş insanların konuştuğu Türkçe ile; şehirde yaşayan bir insanın konuştuğu Türkçe dilin temel özellikleri bakımından farklılıklar göstermektedir. İşte Karahanlı Türkçesinin hüküm sürdüğü çağlarda da İran tesiri vardı. Bu yüzden İran edebiyatından ve kültüründen etkilenmeyen insanların konuştuğu Türkçe sahih ve doğru sayılmakta idi. Kaşgarlı'nın ifadelerinden anladığımıza göre henüz XI. Yüzyılda Doğu Türkistan topraklarında Türkleşme tamamlanmamıştır. Bu dönem Türk boylarından Yabaku, Basmil, Tatar gibi kabileler Türkçeyi farklı farklı kullanıyorlardı. Türkleşme şehirlerde değil göçebe topluluklar arasında daha büyük bir gelişme göstermekteydi. Ayrıca dilde olan ağız özellikleri ve bunların yazı diline dönüşmesiyle oluşan lehçeleşme dönem eserlerinde görülen imlâ farklılıklarını ortaya koymaktır.

Oğuz, Kıpçak, Kırgız, Tohsi, Yağma, Çiğil ve Carukların dili öz Türkçedir. Batıya doğru uzanan Bulgar, Suvar ve Peçenek dillerinde Türkçe az da olsa varlığını korumaktadır. Bu lehçeler arasında en yumuşak ve güzel olanı ise Oğuz, Yağma, Tohsi, İli, İrtis, Yamar boylarının idi. Bir başka ifade ile Karahanlı topraklarında yaşayan boyların kullandığı Türkçe sahih Türkçe olarak gösterilmektedir.

“Bu asırda (XI) iki büyük dil kolu vardır ki bunlardan birincisi Oğuz Türkçesi olup Kök Türkçenin devamı şeklindedir. ikincisi ise Uygur lehçesinin devamı olan müşterek Orta Asya yazı dili yani

---

¹⁶ Ahmet Caferoğlu, Kaşgarlı Mahmut, MEB Yayınları, İstanbul, 1999, s. 38.

Karahanlı Türkçesidir.”¹⁷ Bu iki büyük dil kolu arasındaki farklılıklar XI. Asırda bile mevcuttu. Gerek morfolojik açıdan, gerekse fonetik açıdan dikkate değer ayrılmalar, farklılıklar vardır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud eserinin birçok yerinde bu farklılıklara yer ayırmıştır. Mesela “Doğu Türklerinde “y” ile başlayan kelimelerin Oğuz ve Kıpçaklarda “c” veya “elif”; Doğu Türklerinin “m” ile başlayan kelimelerindeki “m” nin Oğuz, Kıpçak ve Suvarlarda “b” ye; “d” nin “t” ye dönüştüğü bilinmektedir.”¹⁸

Bu ayrılık mekân, isim ve zamanlarda da mevcuttur:

Bargu yir: Varacak yer. (Çiğil, Yağma, Tohşı, Argu, Uygur)¹⁹

Barası yer: Varacak yer. (Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar)

Alet isimlerinde:

Yıgaç biçgü nanın: Ağaç biçecek şey. (Hâkâniye Türkçesi)²⁰

Yıgaç biçası namun: Ağaç biçecek şey (Oğuz Türkçesi)

“On ikinci ve on üçüncü asırlarda, Türkler, büyük kitleler hâlinde kuzeye ve batıya yayılmış; yeni kültür merkezleri meydana gelmiş; İslâm kültür ve medeniyeti, Türkler arasında yeni kavramlarıyla, yeni bir yazının kabulüyle yerleşmiştir. Ayrılan Türklük kolları, yeni kültür merkezleri etrafında kendi şîvelerine dayanan yeni yazı dillerini kullanır olmuşlardır.”²¹ Böylece bu asırlarda Kuzey Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesi meydana gelmiştir. On üçüncü ve on dördüncü asırlarda da kullanılan Kuzey Doğu Türkçesi, XV. Asırda Kuzey Türkçesi ve Doğu Türkçesi adıyla iki yazı diline ayrılır. Kuzey Türkçesi, Kıpçak Türkçesi'dir. Doğu Türkçesi (Çağatayca) da XV ve XVI. Asırlarda en parlak devrini yaşayarak bugün modern Özbekçe olarak yazı dilini sürdürmektedir.

Batı Türkçesi; on üçüncü asırda teşekkül etmeye başlamıştır. Selçuklulardan itibaren, metinlerini bugüne kadar takip edebildiğimiz bir yazı dilidir. Hazar Denizinden Balkanlara kadar uzanan sahada yer alır.

¹⁷ Ahmet Bican Ercilasun, age, s. 347.

¹⁸ Fuat Bozkurt, Türklerin Dili, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 172-173.

¹⁹ Fuat Bozkurt, age, s. 142

²⁰ Fuat Köprülü, age, s. 178.

²¹ Hatice Şahin, Eski Anadolu Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s. 15

Esasını Oğuz şîvesi teşkil ettiği için, Oğuz Türkçesi (Oğuzca) de denir. Oğuzca, 17. Asırda doğu ve batı Oğuzca dairelerine ayrılır. Doğu Oğuzcası, Azerî ve Doğu Anadolu sahasında, Batı Oğuzcası Osmanlı sahasında yer alır; ancak aralarında iki yazı dili olacak kadar bir fark mevcut değildir. Her ikisi de aynı şîveyi (konuşmayı) kullanır ve bir yazı dilinin kardeş iki dairesidir.

“Doğu Oğuzcasını bilhassa Kıpçak unsurlarının tesirinde ve bazı Moğol izlerinde aramalıdır. Kelime başında b- m, k-h, t-d, ilk hecede e-i değişimleri, bazı fiil çekimleri gibi.”²²

1.4.Atebetü’l- Hakâyık

Karahanlılar Satuk Buğra Han’ın 950 tarihinde İslamiyeti benimsemesiyle Karahanlılar da ilk Müslüman Türk devleti olarak tarihteki yerini almıştır. Maverâünnehir sınırlarını aşmış topraklarıyla oldukça geniş bir nüfusa sahip olan Karahanlılar, bünyesinde çeşitli boyları barındırmıştır. Göçler, hareketler ve yerleşmeler sonunda Karahanlı Devleti içinde bulunan boy ve soylar devletin yükselmesi noktasında destek olmuşlardır. Ancak Karahanlılar içinde asıl büyük ve güçlü pozisyon Karluklar ve Uygurlara aittir. Bunların yanında Oğuz ve Kıpçaklar da bu güçlü boylar arasında sayılmalıdır. Uygur geleneğinden gelen Karahanlılar ilme ve yüksek kültüre değer vermiş, geniş bir bölgeyi yönetmiş ve sözü edilen bu ilim ve kültürden yararlanmayı bilmiştir.

Konuyla ilgili olarak Ahmet Caferoğlu eserinde : ”Uygur hanlığının gerçek varisi sayılması dolayısıyla Karahanlı devleti, aynı zamanda Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasındaki yüksek kültüre sahip bölgeyi de kendi idaresi altına almakla, İslâmiyeti kabullenen bir takım yüksek medenî milletlerin kültürlerinden de faydalanmayı başarmışlardır.” demektedir.²³ Buna göre denilebilir ki Karahanlı devleti sadece genişleyip büyümemiş aynı zamanda da yüksek kültürlü ve olgun

²² Emek Üşenmez, Karahanlı Türkçesi Sözlüğü Yüksek Lisans Tezi Kütahya 2006, ss. 5-6.

²³ Ahmet Caferoğlu, age, ss. 1-3

bir Türk devleti olmuştur. Çok kuralcı davranmadan bozkır medeniyetiyle yerleşik medeniyeti birbirine kaynaştırmayı başaran Karahanlılar aynı zamanda da kendi kültür ve medeniyetini de başkalarına aşılamlıdır.

Karahanlılar elbetteki Karluk-Uygur ve Oğuz-Kıpçak Türkçelerinin gelişimini de sağlamıştır. Ahmet Caferoğlu eserinde bu ifadeleri tasdiklemiştir: “Bu edebiyatın, dolayısıyla Karluk-Uygur ve Oğuz-Kıpçak Türkçesi kuruluşunda elbette, hissesi olmamış da değildir.”²⁴

Bünyesinde 9 ünlü 25 ünsüz bulunduran Karahanlı Türkçesi bazı dilbilimcilere göre Orta Türkçe döneminin ilk devresini oluşturur. Bazı dilbilimciler ise Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe dönemine dahil eder. Öyleki Eski Uygur Türkçesi ile Karahanlı Türkçesinin dil özellikleri aynıdır. Fakat bu dillerin konuşulduğu coğrafyalar farklıdır.

Göktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerini meydana getirdikleri zaman dilimi coğrafya ve kabul edilen dinlere bağlı girilen medeniyet çevreleri dikkate alınmazsa dil özellikleri açısından hemen hemen aynı oldukları söylenebilir. Kelime hazinesi dışında pek farklılık olmadığını Ahmet Bican Ercilasun eserinde şöyle dile getirmektedir: “Gerçekten de medeniyet çevreleri (din) farklılıklarından doğan kelime hazinesindeki farklılıklar dışında Uygurca ile Karahanlıca gramer bakımından aynı dildir, tek ve ortak bir yazı dilidir.”²⁵

Karahanlılar dönemini Türk tarihi açısından bir dönüm noktası olarak kabul etmek yerinde olur. Çünkü içinde bulundurduğu tüm unsurların dini resmen değişmiştir. Müslüman edebiyatlar olan Arap ve Fars edebiyatlarından etkileşim başlamış, İslamî unsurların edebiyata ve hatta dile girmesinin yanında, didaktik ve ahlakî eserler verilmeye başlamıştır. Dönemin ilk eseri olarak Balasagunlu Yusuf Has Hacib’in yazmış olduğu Kutadgu Bilig göze çarpar. Büyük dilci Kâşgârlı Mahmud’un yazmış olduğu Dîvânü Lugat-it Türk, Hoca Ahmet Yesevî’nin kaleme aldığı Divan-ı Hikmet, döneme ait Kur’an-ı Kerim Tercümeleri ve bu tez çalışmasında ayrıntılı bir şekilde incelenen

²⁴ Ahmet Caferoğlu, age, ss. 1-3

²⁵ Ahmet Bican Ercilasun, age, s. 343.

Yüknekli Edib Ahmed'in yazmış olduğu Atebetü'l Hakayık İslamî dönemin ilk eserleridir. Atebetü'l Hakayık'a şöyle bir değinmek çalışma için faydalı olacaktır.

Yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Atebetü'l-Hakayık, “Gerçeklerin Eşiği” ya da “Hakikatlerin eşiği” anlamlarına gelip, Yüknekli Edib Ahmed bin Mahmud tarafından 12. Yüzyılda yazılmış manzum bir öğüt ve ahlâk kitabıdır. Bu konuda başlı başına yazdığı kitabıyla eseri aydınlatan Reşit Rahmeti Arat: ” Türk-islâm muhitinin kültür çerçevesi içinde, ferdlerin terbiyesi için tanzim edilmiş olan esâsları, olduğu gibi, Türkçe ve manzum olarak tekrarlayan bir ahlak kitabıdır.“ demektedir.²⁶ Karahanlı dönemi yadigârlarından olan bu eser için Necmettin Hacıeminoğlu ise şöyle der: “Tam yazılış tarihi bilinmemekle birlikte, XII. Yüzyıl Türk edebiyatı mahsullerinden sayılmaktadır... Çağının klasik edebi Türkçesinde yazılmıştır.”²⁷

Eserin adı genellikle ‘Atabetü’l Hakayık’ şeklinde ikinci ünlüsü ‘a’ olarak kullanılırken, Reşit Rahmeti Arat, eseri “Atebetü’l Hakayık’ ismiyle yani ikinci ünlüsü ‘e’ olarak yayınlamıştır. Uygur harfli en eski nüshalarda da Reşit Rahmeti Arat’ın kullanımıyla yani ikinci ünlüsü ‘e’ olarak anılan eser diğer nüshalarda ‘Hibetü’l Hakayık’ ve ‘Gaybetü’l Hakayık’ isimleriyle de geçmektedir.

Atebetü’l Hakayık günümüz dil araştırmacılarımıza Karahanlı devri Türkçesi hakkında mühim bilgiler sunmaktadır. Reşit Rahmeti Arat, eser için “Atebetü'l-hakayık'ın ne kadar büyük bir ihtiyâcı karşılamış olduğu eserin yazıldığı tarihten epey bir müddet sonra dahi bunun yeniden tanzimi ve neşri ile uğraşılmış olmasından, bir çok ediblerin, gerek müellifin kendisinden ve gerek eserinden takdir ile bahsetmelerinden ve nihayet Türk ülkesinin muhtelif kısımlarında vücûda getirilmiş olan nüshalarından iyice anlaşılmaktadır.” ifadelerini kullanmaktadır. ”²⁸

²⁶ Reşit Rahmeti Arat, Atebetü’l Hakayık, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 8

²⁷ Necmettin Hacıeminoglu, Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. xviii.

²⁸ Reşit Rahmeti Arat, age, s. 8

Fazla hacimli olmayan bu dil yadigârı dinî ve tasavvufî konuları işleyen manzumelerden oluşmaktadır. Eser Türk ve Acem meliki, milletlerin efendisi Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e sunulmuştur. Eserin Muhammed Dâd Sipehsâlâr'a sunulmasının sebebi karanlık görünmekle birlikte Reşit Rahmeti Arat, şairin eserini ithaf etmiş olduğu bey ile olan münâsebetini havadarlık (bkz. 80) sözü ile ifâde etmektedir. "İlk bakışta oldukça maddî görünen bu ifâdeyi iyice anlamak için, bir taraftan Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey ile hâkimi bulunduğu devir ve muhitinin teferruatına vâkîf olmak ve diğer taraftan havadarlık tâbirinin buradaki mânasını daha yakından tâyin etmek gereklidir. Yoksa bu sözün 'sevgi, muhabbet' yanında, bilhassa 'dost, yâr, tarafdâr' vb. mânâları, daha çok, akıl ve menfaatin ifâdesine benzemektedir. Bugünkü telâkkilere pek uygun olmayan bâzı hususları devrinin âdet ve ananelerine bırakmak şartı ile, yazarın dinî-toplumsal bakımdan faydalı gördüğü ahlâk kurallarını kendi muhiti içinde yerleştirmek için çalışan zühd ve takva sahibi bir zât olduğuna hükmedilebilir."²⁹ diyerek Edib Ahmed ve Muhammed Dâd Sipehsâlâr ilişkisini ortaya koymaktadır. Şairin gözlerinin görmediği de düşünülürse muhtaç olduğu ve bir devlet büyüğünden yardım beklediği de iddia edilebilir.

Atebetü'l-Hakayık 14 bölümden oluşur. 50 beyit ve 103 dörtlükten ibaret (512 mısra) bir eserdir; Aruzun feûlün feûlün feûlün feûl vezniyle yazılmıştır. Reşit Rahmeti Arat: "Atebetü'l-hakayık, Kutadgu Bilig gibi, mütekarib vezninde yazılmıştır."³⁰ demektedir.

Atebetü'l Hakayık'ın beyitler hâlindeki bölümü eserin giriş bölümüdür ve gazel tarzında kafiyeleşmiştir. Dörtlükler hâlinde yazılan bölüm, eserin ana bölümüdür ve mâni tarzında (aaxa) kafiyeleşmiştir. Eserde tam kafiyeler yanında yarım kafiyeler de vardır. Mısra başı kafiyelerine de sık rastlanır. Giriş bölümünde Tanrı'ya, peygambere ve dört halifeye övgüden sonra (20 beyit), kitabın sunulduğu Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'e övgü bulunur (14 beyit).

İlahi öküş hamd ayur men saḡa

²⁹Reşit Rahmeti Arat, age, s. 5

³⁰Reşit Rahmeti Arat, age, s. 10

Seni rahmetiñdin umar men oña

(Tanrım, (dâima) sana çok hamdederim; (dâima) senin rahmetinden hayır umarım.)

Anıñ ögdisindin tatır bu tilim

Anıñ medhı bolsa şeker şehd aña

(Onun medhinden ağzım tatlılanır; onun yâdı, dilim için, şeker ve baldır.)

Ögü bilmez erke öğüt ögretür

Anıñ birr u cudı bedi ihsanı

(Onun iyiliği, cömerdliği ve eşsiz ihsanı medhetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir.)

Daha sonraki 6 beyit kitabın niçin yazıldığı hakkındadır. Eserin dörtlükler hâlindeki ana bölümünde şu konular işlenmiştir: İlmin faydası ve bilgisizliğin zararı, dilin muhafazası, dünyanın dönekliği, cömertlik ve hasislik, tevazu ve tekebbür, hırs, kerem-yumuşaklık ve başka iyilikler, zamanenin bozukluğu...

Atebetü'l-Hakayık yazılış amacına uygun olarak tamamen öğüt üslubuyla kaleme alınmıştır. Bu bakımdan Kutadgu Bilig'in öğüt ağırlıklı bölümleri Atebetü'l-Hakayık ile benzer üslûptadır. Ancak Atebetü'l-Hakayık'ta Kutadgu Bilig'deki çeşitlilik ve zenginlik yoktur.

Atebetü'l Hakayık'ın muhtevası ve üslûbu hakkında fikir edinmek için günümüz Türkçesine çevrilen aşağıdaki dörtlüklerine bakmak kâfidir.

“O sebeple çıkardım Türkçe kitap, İster yeter bul, ister ilâve yap. Yazdım bu nadide, zarif sözleri, Ben gidersem sözüm kalsın diye hep.”(473, 474, 475 ve 476. mısralar) Edip Ahmet örnekte de görüldüğü gibi ölümünden sonra bu dünyada insanları iyiye ve güzele yönlendirmek için ve ölümünden sonra sözlerinin kalması için bir Türkçe kitap çıkardığını ifade etmektedir. Dörtlükten de anlaşılacağı gibi eserin

yazılış amacı bütünüyle insanlara güzel hasletleri anlatma gayretidir. Nitekim eserin Türkçe olarak çıkarılışı da evrensel bir duyarlılıktandır.

“İşit, bilgili neler deyip söyler. Edebin başı, dili gözetmek der. Dilini sıkı tut, dışın kırılmasın. Çıksa sıkılıktan, dışını kırar.” (129, 130, 131 ve 132. mısralar) Bilgili insanın faziletine dikkat çeken şair, insanın dilini sıkı tutması, yeri ve zamanına göre konuşması gerektiğini anlatmaktadır. Dörtlükte bilgili insanların ne söylediğinin iyice anlaşılması gerektiği, ancak asıl olanın edip olabilmek için öncelikle boş boş konuşmamak gerektiğidir. Dörtlükte en dikkat çeken noktalardan biri ise bilim ve bilginin sözü edilen dönemdeki önemidir.

“Bilgi bilen insan, tanınmış olur. Bilgisiz, diriyken yitik sayılır. Bilgili er ölse de adı ölmez. Bilgisizin diriyken adı ölür.” (93, 94, 95 ve 96. mısralar)³¹ Bilgisiz insanların bu dünyada ölü sayıldığını, bilginin ve bilginin ise sonsuza kadar yaşayacağını anlatan şair sanki bilgi çağına dikkat çekmiştir. Bu da eserin küçük de olsa evrensel bir yönünü ortaya koymaktadır.

Eserde Edib Ahmed'in eserini sunduğu ulu emir (emîrû'l-a'zam), Türk meliki (meliki't-Türk ve'l-acem) adlarıyla anılmaktadır . Eserin 14. Mısrasında kendisinden “şahım”(şahım medhı birle bezeyin kitab); 56. Mısrasında anuşirvan (dad insaf tutar çın anuşirvanı); olarak bahsedilen şahıs hakkında tam bir bilgi yoktur. Ahmet Bican Ercilasun “Muhammed Dâd İspehsâlâr'ın ne zaman ve nerede yaşadığı, kim olduğu tespit edilememiştir. Şahsiyetin kimliğinin tam olarak tespiti, Edib Ahmed'in yaşamını tespit bakımından da önemlidir.”³² demektedir. Ali Akar ise eserin yazılış amacını “...insanları Türk –İslam kültürü çerçevesinde eğitmeyi amaçlamış, düşüncelerini ayet ve hadislerle desteklemiştir.”³³ ifadeleriyle ortaya koymaktadır.

Dil özellikleri ve muhtevası Atebetü'l-Hakayık'ın, Kutadgu Bilig'ten sonra yazıldığını göstermektedir. Şu halde Atebetü'l Hakayık ve Edib Ahmet'i 12. veya 13. Yüzyıllarda aramak gerekir. Gözleri

³¹ Reşit Rahmeti Arat, age, s. 48, ss. 51-52, s. 78.

³² Ahmet Bican Ercilasun, age, s. 326

³³ Ali Akar, Türk Dili Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 152

doğuştan kör olan Yükneklî Edip Ahmet eseri, Kâşgar dili ile yazmıştır ancak Reşit Rahmetî Arat'ın "Başlıkların umumiyetle Arapça yazılmış olması, bunların bilhassa eserin metin kısmında işaret edilmesinde ayrıca bir güçlük teşkil etmektedir."³⁴ ifadelerinden eser üzerinde Arapça'nın da hayli etkin olduğu görülmektedir.

Atebetü'l- Hakâyık'ın dört yazması günümüze kadar ulaşmıştır. (Semerkant, Ayasofya, Topkapı Müzesi ve Ankara Seyid Ali Nüshası)

Semerkant nüshası, Temür'ün oğlu Şahruh döneminde, 1444'te Semerkant'ta, hattat Zeynelâbidin tarafından istinsah edilmiştir. Düzgün bir hatla, Uygur harfleriyle yazılmıştır. Şimdi İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ayasofya bölümündedir. Bu nüsha diğerlerine göre daha özenlidir. "Elde mevcut nüshaların en eskisi olup, diğerlerine nisbetle daha itinalı bir şekilde ve uygur harfleri ile yazılmış bulunan Semerkand A) nüshasında ..." ³⁵ şeklinde devam eden sözler Reşit Rahmetî Arat'a ait olup, bu savı desteklemektedir.

Ayasofya nüshası, 1480'de İstanbul'da Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı tarafından düzenlenmiştir. Üst satırları Uygur, alt satırları Arap harflidir.

Topkapı Müzesi nüshası Fatih veya 2. Beyazıt döneminde, İstanbul'da istinsah edilmiş olmalıdır; Atebetü'l-Hakâyık'ın dört yazması bugüne ulaşmıştır. Arap harflidir.

Ankara Seyid Ali nüshası Arap harflidir; baştan, ortadan, sondan eksiktir. Bu eksik bölümlere rağmen kitabın ahlakî tarzı onu öne çıkarırken, onu islamî dönemin ilk değerli eserleri arasına sokmuştur.

Atebetü'l Hakâyık'ın döneminin diğer eserleri içinde teknik olarak hayli gerilerde kaldığı da yadsınamaz bir gerçektir. Kutadgu Bilig'in de bir ahlak kitabı olması bakımında iki eser paralel bir çizgi izler. Oysa ki Kutadgu Bilig, Atebetü'l Hakâyık'a göre dilbilgisi ve imla noktasında daha güçlüdür. Konuya ilişkin olarak Ahmet Caferoğlu şöyle demektedir: "Kutadgu Bilig'in daha sonraki devirlerindeki bir devamını teşkil eden Atebetü'l-Hakâyık, zaman farkı icabı, bilhassa dil ve tasvir güzelliği

³⁴ Reşit Rahmetî Arat, age, s. 14

³⁵ Reşit Rahmetî Arat, age, s. 8

noktasından oldukça farklıdır. Konunun çekici olmayışı yabancı dil unsurlarının lüzumsuz kalabalığı ve bu unsurların kullanılışındaki ahenksizlik, eserin maalesef değerini indirmiş bulunmaktadır. Hele imlâdaki yabancılık, dikkate değer hususlardan biridir”³⁶ Buna rağmen Reşit Rahmeti Arat, Edib Ahmed’in nazım tekniğinde başarılı olduğunu şu ifadelerle anlatmaktadır:” Notlarda da işaret edildiği gibi, duraklardaki bâzı kusurlar ile kafiyelerdeki tekrarların bir kısmının müstensihlere âit bulunduğu kabul edilirse, Edib Ahmed 'in nazım tekniğinde muvaffak olduğu söylenebilir.”³⁷

Eser üzerine Reşit Rahmeti Arat çalışmış ve eseri ‘Atebetü’l-Hakâyık’ adıyla yayımlamıştır. Bunun yanında yerli ve yabancı bazı araştırmacılar da yapıtı değişik yönlerden incelemişlerdir. Necib Asım, Fuat Köprülü, Hamit Tömür-Tursun Eyüp, K. Mahmudov, E. Kurışjanov-B. Sağindikov bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmalar içinde Reşit Rahmeti Arat’ı dışarıda bırakırsak K. Mahmudov’un “Hibatu’l Hakayık Taşkent 1968” ve “Ahmad Yuknakining ‘Hibatu’l Hakayık’ Eseri Hakida, Taşkent 972” ; Necip Asım’ın “Hibetü’l Hakayık İstanbul 1915” ; Hamit Tömür-Tursun Eyüp’ün “Atebetü’l-Hakâyık Pekin 1980” ; E. Kurışjanov-B. Sağindikov’un “Ahmet Yükneki Akikat Sayı Almatı 1985” eseri aydınlatması bakımından önemli eserlerdir.

1.5. Yükneklî Edip Ahmed

Eserin 489. mısrasında Emir Seyfettin’in ağzıyla Edib Ahmed hakkında söylediğine bakılırsa devrinde Edib Ahmed, "edibler edibi" ve "fâzıllar başı" olarak nitelenmektedir. Şairin Yükneklî olduğu bilinmektedir. Bu konuda Ahmet Bican Ercilasun "Edib Ahmed'in babası Mahmud'un mensup olduğu Yüknek (belki de Yügnek) şehri ile aynı ise Edip Ahmed'in Semerkant'ta yahut da oraya yakın bir yerde yaşadığı tahmin edilebilir. Selçuklu hükümdarı Sançar'ın yeğeni olması dolayısıyla melik unvanının, 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta hüküm süren Muhammed bin Süleyman'a daha uygun düşeceği aşîkârdır.

³⁶ Ahmet Caferoğlu, age, s. 76.

³⁷ Reşit Rahmeti Arat, age, s. 10

Bütün bu sebeplerle Edib Ahmed'in eserini sunduğu Türk ve Acem meliki Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in, Muhammed bin Süleyman olduğunu düşünmekteyiz. Bu durumda Atebetü'l-Hakayık 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta Muhammed bin Süleyman'a sunulmuş olmalıdır. Böylece Edib Ahmed'in de 11. Yüzyılın ikinci yarısı ile 12. Yüzyılın ilk yarısında, Batı Karahanlıların hâkim olduğu Semerkant ve civarında yaşadığını tahmin edebiliriz.”³⁸ Bu ifadelere göre denilebilir ki Edib Ahmed'in memleketi Yüknêk, babasının adı Mahmud'dur.

Atebetü'l-Hakayık'ın sonunda, Edib Ahmed hakkında üç ek vardır. Bunlardan ikincisinin müellifi Emir Seyfeddin (Barlas) ve üçüncüsünün müellifi Emir Arslan Hoca Tarhan, Temür ve oğlu Şahruh zamanında yaşamış beylerdir. Şairi bilinmeyen birinci ekin de yakın yıllarda yaşadığı tahmin edilebilir. Birinci ekte Edib Ahmed'in gözlerinin doğuştan kör olduğu (toga körmez erdi edibnin közi), kitabı 14 bâb (bölüm) olarak yazdığı ve değerinin altın yüklü file eşit olduğu belirtilmiştir.

Hayatı hakkındaki bilgilerin menkıbeleşmiş olduğu görülen ve kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Edib Ahmed'in Karahanlı döneminin ölçünlü Türkçesiyle şiirler yazdığı anlaşılmaktadır. Reşit Rahmeti Arat şair için: ” Edib Ahmed 'in şahsiyeti, hâl tercümesi ve hattâ yaşadığı devir ile muhiti hakkında, maalesef, sarîh malûmata sahip bulunmuyoruz. Esere ilâve edilen parçalarda müellif için söylenen sözler bize aradığımız malûmatı verebilecek mâhiyette olmadıkları gibi, burada söylenmiş olanlar da henüz tamâmiyle çözülememiştir.”³⁹ ifadeleriyle bu düşünceyi desteklemektedir.

Edip Ahmed'in İslâmî ilimleri öğrendiği ve Arapça ile Farsçayı da bildiği tahmin edilebilir. Şairin eserlerden hareketle, erdemli, ahlâklı, takva sahibi bir zat olduğu anlaşılmaktadır.

Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyi-m Fütüvve adlı eserinde Nevâyî, Edib Ahmed hakkında şu bilgiyi veriyor: “Tiri ülkesinden imiş. Onun işleri hakkında garip şeyler nakledilmiştir. Derler ki gözleri körmüş ve

³⁸ Ahmet Bican Ercilasun, age, s. 327

³⁹ Reşit Rahmeti Arat, age, s. 6

asla görmezmiş. Görücü imiş ama gözü olup da görmeyen görücüler gibi değilmiş. Çok da akıllı, zeki, zahit ve takva sahibi kişiymiş. Hak Teâlâ zahir gözünü kapalı yaratmış olsa da gönül gözünü çok parlak kılmış. Lobyaya el sürermiş, koyun böbreğine benziyor dermiş; nohuda parmağıyla okşarmış, kuş başına benziyor dermiş. Oturduğu yer Bağdat'ta: birkaç ağaç, bazılarına göre dört ağaç yol imiş. Her gün İmâm-ı Azam sohbetinde hazır olurmuş. Bir mesele öğrenmek için bu yolu yaya gidermiş. Derste yeri arka sıralar imiş. Naklettiklerine göre İmâm-ı Âzam hazretlerinden sormuşlar: ‘Talebelerinizden hangisinden memnunsunuz, hangisini gönlünüz diler?’ İmam Muhammed ve İmam Yusuf gibi olanlar da varmış talebeler arasında. İmâm-ı Azam şöyle diyesiymiş: ‘Hepsi iyidir ama o arkada oturan kör Türk var ya bir meseleyi öğrenmek için dört ağaçlı yerden yaya gidip gelir; öylelikle tahsilini sürdürür. Onun dili Türk sözleriyle mevizalar ve öğütler söylermiş; çoğu Türk boylarında onun hikmet ve nükteleri yayılmıştır. Nazım şeklinde söylermiş.’⁴⁰

Nevayî'nin verdiği bilgilerden Edib Ahmed'in gözlerinin görmediği; akıllı, zahit ve takva sahibi olduğu; anadan doğma kör olduğu halde iyi bir tasavvuf eğitimi aldığı; manzum şekilde Türkçe öğütler söylediği ve bunların Türk boyları arasında yaygın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bilgiler, diğer kaynaklarla uyumaktadır. Bu ifadeleri güçlendiren Reşit Rahmeti Arat: ”Kime âit olduğu mechûl bulunan dörtlükte müellifin kör olduğu (bkz. 485) ve Emîr Seyfeddin 'e âit dörtlükte ise, kendisinin edibler edibi, fâzıllar başı bulunduğu (bkz. 489) zikredilmektedir.” demektedir.⁴¹ Ancak onun, İmâm-ı Âzam devrinde yaşamadığı muhakkaktır. Bu rivayeti ancak onun Hanefî mezhebinden olduğu şeklinde değerlendirmek mümkündür. Edib Ahmed'in Bağdad'a gitmiş olduğu da çok şüphelidir.

---

⁴⁰ Ahmet Bican Ercilasun, , age, s. 328

⁴¹ Reşit Rahmeti Arat, age, s. 6

BİRİNCİ BÖLÜM

1.İNCELEME

1.1.Ses Bilgisi(Fonetik)

Karahanlı Türk yazı dilinde bazı Türkologlara göre 9 ünlü, 25 ünsüz ve bazı Türkologlara göre de 8 ünlü 26 ünsüz olmak üzere toplam 34 ses vardır. Ahmet Bican Ercilasun bu ses sayılarını 8 ünlü ve 26 ünsüz olarak değerlendirirken (a, e, ı, i, o, ö, u, ü, b, c, ç, d, diş arası d, f, g, ğ, h, j, k, ħ, l, m, n, ɳ, p, r, s, ş, t, v, w, y, z), Necmettin Hacıeminoğlu 9 ünlü 25 ünsüz olarak belirler. (a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü, b, c, ç, d, đ, f, g, ğ, h, ħ j, k, ƣ, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, w, y, z)

Karahanlı Türkçesindeki ünlüler aşağı yukarı Eski Türkçenin ünlüleriyle aynıdır. Karahanlı Türkçesinin ses özelliklerinin oluşumunda Arap yazısının imlâ sistemi de etken olmuştur. Bu yüzden dönem eserlerinin yazım farklılıkları ve düzensizliği hemen göze çarpar.

Ünlülerden o ve ö küçük ünlü uyumuna bağlı kalarak sadece birinci hecede, diğerleri her yerde bulunabilir. Karahanlıcada kapalı e (é) de vardır.⁴² Ünsüzlerden c, j, f, h, sızıcı mahiyette olup h, v sesleri alıntı kelimelerde görülür. (hal, vakit, haber, ajun, vezir, devlet, hemdem, va'z, hamiyet); Türkçe asıllı kelimelerde bu sesler yer almaz. J, h, ve sızıcı h'ye "hey!" gibi bazı nidâlarda ve birkaç Türkçe sözde de rastlanabilir. Bu durum Türkçe asıllı kelimelerde yoktur. Ancak değişik ses olayları sonucunda bu ve benzeri hallerle karşılaşılmaktadır. (hay, ohsa, ahtar- vb.) d, diş arası d, g, ğ, l, n, p, r, z ünsüzleri Türkçe kökenli sözlerin başında bulunmaz; sadece söz ortasında ve sonunda bulunabilir. m, n, s ünsüzleri de söz başında seyrek görülür. m, geniz seslerinin bulunduğu durumlarda (men, min, mundag); n, ne ve türevlerinde (neçe, negü, nelük); s, birkaç kelimede (sis, sasur-) söz başında görülebilir. Köktürk, Eski Uygur ve bugünkü Karluk, Kıpçak, Oğuz lehçeleriyle

---

⁴²Mecdut Mansuroğlu, Karahanlıca Tarihî Türk Şiveleri(Çeviren Mehmet Akalın) Sevinç Matbaası, Ankara, 1979. s. 145.

karşılaştırıldığında Karahanlı Türkçesinin başlıca ses özelliklerini sıralamadan önce bilinmelidir ki bu özellikler ortaya konulurken alanın iki uzmanı Ahmet Caferoğlu ve A. Bican Ercilasun'un önceden künyelerini vermiş olduğumuz Türk dili tarihiyle ilgili eserlerinden yararlanılmıştır. Çünkü dil ve ses özellikleri teknik bir çalışmadır. Sentezlenmiş maddelere ek olarak sadece örnek kelime katkısında bulunulmuştur.⁴³ Karahanlı Türkçesinin özellikleri şunlardır:

1.1.1.Ünlüler

1. Düzlük yuvarlaklık uyumu bu dönemde düzensizlik göstermeye başlar. 2. Hecesinde u sesi bulunan bazı kelimeler düzlük yuvarlaklık uyumuna uyar, bazıları ise uymaz. (tapug, yapu-ş-, ölüg, kamug, semüz, tumlug, yawuk) Anuşirvan(56), yapu-ş(268), ayugay(3), tanuk(5), birür(5)

2. Yetersizlik ifade eden u- yardımcı fiilinin, esas fiile birleşmesi sonucu u sesinin ikizleşmesi de bu dönem eserlerinde göze çarpan özelliklerdendir. (tapın-u-uma- , kör-ü-uma-, yav-u-uma(379))

3. Karahanlı Türkçesinde birincil uzunluklar varlığını sürdürmektedir.⁴⁴ Türk dilindeki uzun ünlü meselesinin tekrar ele alınması sırasında Karahanlı eserleri önemli bir görev üstlenecektir. Çünkü bazı ünlüler Eski Türkçedeki şekilleriyle kullanılmaktadır. (tüp, yañı(353), baldur, paldur, bodug)

4. Ünlü değişimleri diye tabir edebileceğimiz e<i değişmesi, a<u değişmesi, e<ü değişmesi ve ü<i değişmesi bu dönem eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Yi-<ye-(120) , yine<yene , kopar-<kopur- , kötür-köter-(332) , min-<mün-(359) vb.

5. Vurgusuz orta hecenin dar ünlüsünün düşmesi (ogrı<ogır-ı) ve vurgusuz orta hecenin geniş ünlüsünün düşmesi(tutşı<tutaşı) şeklindeki ünlü düşmeleri dönem eserlerinde görülmektedir. (fazlıñ(39), sözni(58))

⁴³ Ahmet Caferoğlu, age, ss. 97-101

⁴⁴ Ahmet Bican Ercilasun, age, s. 344.

1.1.2.Ünsüzler

1. Türkiye Türkçesinde v- ile başlayan Türkçe kökenli kelimeler eski Türkçe’de olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de b ile başlamaktadır. (bar- > var-, bér- > ver-(10) , birür>verir(5))

2. Eski Türkçede ve pek çok Türk lehçesinde kelime içi ve kelime sonunda yer alan d sesi Karahanlı Türkçesi metinlerinde diş arası d sesine dönüşmüştür. (edgü(405), adak, bod, eder(105), öd gibi.) Daha sonra bu seste d > diş arası d > z > y değişimi görülmeye başlanmıştır. Fakat Kâşgarlı Mahmud’a göre Ciğil Türklerinde bulunan diş arası d daha o dönemde birçok boyda y ve z’ye dönmüştür, fakat Kâşgarlı Mahmud doğru biçimi d kabul eder.⁴⁵ Eski Türkçede böyle bir durum söz konusu değildir.

3. Oğuz lehçelerinde çoğunlukla tonlulaşan (g, k, d’ye dönen) söz başı k-, t- sesleri, Karahanlı Türkçesinde tonsuzdur: küç(331), köl, kara, kılıç, kuş, tişi(275), ton, tün(13), ketürdüm(478), kelür(145), kerek(510), ked(18)

4. Eski Türkçedeki söz ortası ve söz sonu -b’leri Uygurcada olduğu gibi Karahanlıcada da w’dır.⁴⁶ Uygur Türkçesi eserlerinde w yanında b sesi de görülmektedir. Bu durum Karahanlı Türkçesi eserlerinde de mevcuttur. (ew, saw, yawuz, suw(340), sew-)

5. Kuzey Türkçesinin bir alt kolu olan Kıpçak Türkçesindeki kelime başında bulunan c sesi, Karahanlı Türkçesinde y dir. (yılan, yol, yüz, yıl)

6. Türkiye Türkçesinde Osmanlıcanın son zamanlarında atılan nazal n⁴⁷ Karahanlı Türkçesinde temel seslerden bir tanesidir. (köñül(365), deniz, sañar, tañla-, hayrnıñ (391), soñı(391), soñı(392))

7. Geniş zaman ekinin olumsuz şeklindeki değişme Karahanlı Türkçesinin bir diğer özelliğidir. (bolmaz > bolmas, körmez > körmes gibi. Atebetü’l Hakayıka örneği yoktur.)

⁴⁵ Besim Atalay, age, s. 32.

⁴⁶ Ahmet Caferoğlu, age, s. 97.

⁴⁷ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 92

8. Türk dilinde ünlüyle başlayan bazı kelimelerin başında ‘h’ sesiyle ünsüz türemesi görülmektedir. Hana>ana , hata<at, Atebetü’l Hakayık’ta örneği yoktur.

9. Türk dilinin her döneminde karşımıza çıkan ünsüz düşmesi Karahanlı Türkçesi’nde -r-, -d-, -d-, -y, -g- düşmesi şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bek < berk(131), elri<eldri, ken < kend, kükü < küküy, sâ<saḡa...

10-Bazı durumlarda kelime içindeki iki sesin yerleri değişir. Göçüşme, yer değiştirme ya da metatez de denilen bu ses olayı söyleyiş kolaylığından kaynaklanan bir durumdur. Atebetü’l Hakayık’ta 308. mısradaki toprak anlamına gelen tofrak<tofrak değişimi buna örnektir.

11-Aynı kelime içinde yer alan benzer mahiyette olan veya yakın değerde bulunan seslerden birisinin diğerine benzemesi olayı denilen benzeşme dönem eserlerinde karşımıza çıkar. Bağışlal<bağışlan-, arut<urut, buğrıl<bıgrıl...⁴⁸ Başaktur-<başiktur-(140), bese-<beze-(155), dur-<tur-(155)

1.1.3.Atebetü’l Hakayık’ın İmlası

“Türk dilini tarihî devirlere ayırdığımız zaman Karahanlı Türkçesi miladî XI. Yüzyılın başı ile XIII. Yüzyılın ilk dönemlerine rastlamaktadır.”⁴⁹ Bu dönem Türk dil ve kültür tarihi açısından çok önemlidir. Çünkü Türkler toplu olarak bu zaman dilimi içerisinde İslâm dâiresine girmişlerdir. “İslâmiyetin kabulü ile birlikte edebi eserlerde işlenen konularda da farklılaşma göze çarpar.”⁵⁰ Nitekim Uygurlar zamanında vücuda getirilen eserlerde genellikle Maniheizm, Budizm unsurları göze çarpıyordu. Türklerin Müslümanlığı kabul etmeleriyle beraber bu değişim İslâmî içerikli eserlerin ortaya konulmasına zemin hazırlamıştır. Karahanlılar zamanından günümüze kadar ulaşabilmiş beş büyük eseri daha önce belirtmiştik. Hâkâniye Türkçesi ile kaleme

⁴⁸ Necmettin Hacıemioğlu, age ss. 3-9

⁴⁹ Ahmet Bican Ercilasun, age, s. 342.

⁵⁰ Agâh Sırrı Levend, Türk Dilinde Sadeleşme Ve Gelişme Evreleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları , Ankara, 1960. (Sözü edilen Arap ve Fars etkisi hakkında geniş bilgi için künyesi verilen bu çalışmanın “Giriş” kısmına (bkz. , ss. 8-14.)

alınmış eserlerde Arapça ve Farsça kelimeler azımsanmayacak kadar yer tutmuştur. Karahanlı Türkçesi çeşitli adlarla anıla gelmiştir. Bu döneme Hâkâniye Türkçesi, Müşterek Orta Asya Türk Yazı Dili ve İslâmî Devir Türkçesi gibi adlar yakıştırılmıştır. Fakat bu tâbirler içerisinde en uygun olanı “Karahanlı Türkçesi” ifadesidir.

Eserde bu kadar çok yabancı kelime kullanılmasının nedenlerinden birisi Türklerin X. Yüzyılda toplu olarak İslâm dinine girmesidir. Tasavvuf içerikli bir eser olan Atebetü'l-Hakâyık'ta Arapça ve Farsça kelimeler öz Türkçe kelimeleri unutturacak kadar çoktur. Dolayısıyla Arapça ve Farsçadan dilimize girmiş olan bu kelimeler, dönemin eserlerinde farklı yazım şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Bir başka ifade ile alıntı kelimelerin büyük çoğunluğu bazı söyleyiş değişikliklerine uğramış yani Türkçeleşmiştir. Buna mukabil bazı kelimeler ise aslı bozulmadan aktarılmıştır. Öyle ki günümüzde bile başka dillerden kelime alırken bu sözler Türkçe ifade tarzına uydurularak Türkçeleştirilmiştir.

Netice itibariyle dönem eserlerinde görülen imlâ farklılıklarının başında bu alıntı kelimeleri gösterebiliriz. Hatta bu durum bazen o kadar gelişme ve değişme göstermiştir ki bir kelime aynı edebî eser içerisinde farklı yazım şekilleri ile karşımıza çıkmaktadır. Tabi ki bu durum müellifle de yakından ilgilidir. O zamanda eserler elle meydana getirildiği için bazı yerler müstensihin gözünden kaçmış olabilir. Bu hadise günümüzde de devam etmektedir. Aynı eser içerisinde bazı Arapça ve Farsça kelimelerin farklı farklı şekillerde yazıldığı göze çarpar. Yazar bazen inceltme işareti (^) koyduğu kelimeye bazen de bu işareti koymamış olabilir. Günümüzden on asır önce yazılmış eserlerdeki imlâ farklılıkları gayet doğal görülebilir. Bir de o dönemde eseri vücuda getiren kişinin gayesi her zaman için bir dil çalışması olmamıştır. Yani bilinçli olarak Türkçeyi kusursuz kullanma gayesi her eser için söz konusu değildir.

Kâşgarlı Mahmud'un ifadelerine göre daha XI. Yüzyılda Türk dilini kullanmada bir ayrılma vardı.⁵¹ Genel olarak Doğu ve Batı Türkçesi⁵² diye ayırdığımız bu dil şubelerinde yer alan boyların konuştuğu Türkçe tam bir bütünlük arz etmez. Nitekim o zamanda bile Türk dilinde değişme ve etkilenmelerin olduğunu bilmekteyiz. Bu etkilenmelerin başında İran tesiri vardır ki gerçekten dilimize azımsanmayacak ölçüde etki etmiştir.

“Kelime çesidi bakımından Dîvân, fevkalâde zengin sayılır. İrili ufaklı bir çok Türk boy ve uruklarından derlenmiş bir şiveler sözlüğü karakterini taşımaktadır. Asıl sözlüğün değeri de bundadır. Mukayeseli Türk grameri araştırmaları için en sağlam kaynaklarımızdandır.”⁵³

Türk dilini konuşan çok sayıda boy vardır. Bu boyların konuştukları Türkçe birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Hatta bazı boylar Türkçeyi tam olarak bilmedikleri gibi farklı dil konuşmaktaydılar. Kaşgarlının ifadesine göre en sağlam Türkçeyi, Oğuzlar başta olmak üzere Karahanlı topraklarında yaşayan Türk boyları kullanıyordu. Hâkâniye Türkçesi ile yazılmış eserlerin müstensihlerinin hepsinin aynı Türk boyuna mensup olduğunu söylemek çok zordur. Müstensihlerin farklı olması veya ayrı ayrı boylardan olması bu eserlerin oluşumunda da farklılıklar meydana getirir. Bazı Karahanlı eserlerinin yazım tarihleri de tam olarak bilinmemektedir. Üstelik yazım tarihinden bir kaç yüzyıl sonra istinsah edilen eserlerde bu tip imlâ farklılıklarının olması garipsenmemelidir. “Dönem eserlerinden Atebetü'l-Hakâyık'ın XII. Yüzyıl başlarında yazıldığı tahmin edilmekle beraber mevcut nüshalarının yazı tarihi üç asır sonraya XV. Yüzyıla tekâbül etmektedir.”⁵⁴

Atebetü'l Hakayık'ın 12. Yüzyıl başlarında yazıldığı hususunda araştırmacılar aynı düşüncededir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesinin Ayasofya bölümünde yer alan nüshasının istinsah tarihi 1480 yılıdır.

⁵¹ Ahmet Caferoğlu, age, s. 49.

⁵² Fuat Köprülü, age, s. 176.

⁵³ Ahmet Caferoğlu, age, s. 40.

⁵⁴ Tuncer Gülensoy, Türkçe El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000. , s. 269.

Biliyoruz ki bir eserde aynı kelime dahi farklı yazım şekilleri ile karşımıza çıkmaktadır.

Karahanlı eserleri içerisinde imlâ bakımından diğerlerine göre en fazla değişme gösteren eser Atebetü'l- Hakâyık'tır. Bu eser konu itibari ile Kutadgu Biligle benzerlikler göstermesine rağmen dil ve şive yönlerinden bazı farklılıklar gösterir. Bunun başlıca nedenlerinden birisi eserde yer alan mahallî, yerli unsurlardır. Fuat Köprülü, Ahmet Caferoğlu, Ahmet Bican Ercilasun gibi araştırmacılar bu konuda aynı düşünceyi paylaşmaktadır. Edip Ahmet “Anın uş çıkardım bu Türkî kitab” (478) mısrasında görüldüğü gibi her ne kadar eserini Türk dili ile yazdığını belirtse de bunda fazla başarılı olduğunu söyleyemeyiz. Zira, Ahmet Caferoğlu, “Kutadgu Bilig’in daha sonraki devirlerindeki bir devamını teşkil eden Atebetü'l-Hakâyık, zaman farkı icabı, bilhassa dil ve tasvir güzelliği noktasından oldukça farklıdır. Konunun çekici olmayışı yabancı dil unsurlarının lüzumsuz kalabalığı ve bu unsurların kullanılışındaki ahenksizlik, eserin maalesef değerini indirmiş bulunmaktadır. Hele imlâdaki yabancılık, dikkate değer hususlardan biridir”⁵⁵ demektedir.

Atebetü'l-Hakâyık'ın dil ve şive yönünden dönemin diğer eserlerinden farklılıklar göstermesi doğal olarak çok sayıda imlâ değişmelerini de beraberinde getirmiştir. Zaten bu çağ Orta Asya Türk dil kültürüne ait eserlerin kısırlığı yüzünden, filolojik ve diyalektik ayrıntıları tespit etmek imkânsız gibidir. Bu durum dönem eserlerinin tamamında göze çarpan üzücü bir gerçekliktir. Atebetü'l-Hakâyık bu yönüyle dönem eserleri içerisinde hemen göze çarpıverir. Atebetü'l-Hakâyık'ı Kutadgu Bilig'den bariz bir şekilde ayıran özelliklerden birisi de yabancı kelimelerin çok sayıda yer almasıdır. Zaman farkının getirdiği bir değişme olarak, eserde rahat bir kullanım hakkı kazanan Arap ve Fars unsurları Türkçe kelimeleri unutturacak derecede çok sayıdadır. Meselâ hiç gerek yok iken eserde, hatta o devir Türk şivelerinde, özellikle yazı dilinde yerleşik bir konuma sahip olan “bal”

---

⁵⁵ Ahmet Caferoğlu, age, s.76

kelimesi yerine “asel” kullanılmış; “bitig” yerine “kitab”; “erdem” yerine “fazilet”; “ökte” yerine “medh” gibi okuyucuya yabancı gelen kelimeler tercih edilmiştir. Bunda, Yükneklî Edip Ahmet’in mutasavvıf olmasının etkisi olabilir. Eserde Türkçe kelimelerin kullanılış sahasından çıkarılmış olması, onun artık Arap ve İran dillerinin, Türk dili üzerinde oldukça etkili olduğu bir dönemde yazıya alındığını ortaya koymaktadır. Özellikle eserin adı ve bölüm unvanları tamamen Arapçadır.

Bu tip imlâ ve yazım yanlışlarının çokça geçtiği dönem eserlerinden bir tanesi de Divan-ı Hikmet’tir.⁵⁶ Bu eserin durumu da Atebetü’l-Hakâyık’tan farklı değildir. Hatta bazı araştırmacılar Divan-ı Hikmet’i Karahanlı dönemi eseri saymaktan çekinmişlerdir.⁵⁷ Bu araştırmacıların başında Fuat Köprülü gelir.⁵⁸ Araştırmacıların bu konudaki tereddütlerinin başında, eserin Ahmet Yesevî’den yüzyıllar sonra yazılmış olması gelir. Ahmet Yesevî’nin hikmetlerinin halk tarafından rağbet görmesi eserin dili üzerinde bazı eksikliklere yol açmıştır. Hikmetlerin çoğu taklit edilmiş ve başkaları tarafından söylenen hikmetler de Ahmet Yesevî’ye addedilmiştir.⁵⁹ Bu nedenle hangi hikmetlerin Ahmet Yesevî’ye ait olduğu konusunda sıkıntıya düşülmektedir. Ahmet Yesevî’ye addedilen bazı hikmetler XV. Yüzyıl Türkçesinin özelliklerini göstermektedir.⁶⁰ Bu hikmetler üzerine bile Ahmet Yesevî’nin dil ve gramer yapısı hakkında kesin bir hüküm vermek oldukça zordur.⁶¹ Bu durum Anadolu sahasında Yunus Emre ile benzerlik göstermektedir. “Dîvân 400 şiir ihtiva etmektedir. Fakat Yunus’a isnat edilen şiirlerin sayısı daha fazladır. Buna da sebep kendisinden sonra Yunus mahlaslı başka şâirlerin de gelmiş olmasıdır. Bu bakımdan

---

⁵⁶ Agah Sırrı Levend, Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 92.

⁵⁷ Fuat Köprülü, age, ss. 142-144.

⁵⁸ Faruk Kadri Timurtaş, Tarih İçinde Türk Edebiyatı, Bogaziçi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 193.

⁵⁹ Hayati Bice, Hoca Ahmet Yesevî-Divan-ı Hikmet, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. XVII.

⁶⁰ Ahmet Caferoğlu, age, 2000. s.76

⁶¹ Fuat Bozkurt, age, s. 199.

Yunusların şiirleri birbirine karıştırılarak ve Yunus Emre'ye ait olmayan pek çok şiir ona ait gösterilerek Dîvânın hacmi büyütülmüştür".⁶²

Divan-ı Hikmet'in mevcut yazmalarındaki hikmetler müstensih hatası ile doludur. Mesela Kazan'da basılmış olan nüshalardaki şiirlerin Ahmet Yesevî'ye ait olduğuna şüpheyle bakmak gerekir. İçlerinde birbirine tezat şiirler yer almaktadır. Nitekim şâirin birbirinden farklı lâkaplar kullanması da bu durumu teyit eder. "Ahmet Yesevî, tıpkı çağdaşı Yükneklî Edip Ahmet gibi Arap ve İran kaynaklı kelimeleri, kendi dilleri şeklindeki gibi almamış, onlara halk dilinin elbisesini giydirmiştir."⁶³ Bu nedenle Kur'an tercümesinde geçen bir Arapça veya Farsça kelime Atebetü'l-Hakâyık'ta veya Divan-ı Hikmet'te Türkçe söyleyişe uygun şekilde karşımıza çıkabilmektedir.

Karahanlı eserlerinde görülen imlâ farklılıklarının başlıca nedenlerini şu başlıklar altında toplayabiliriz:

- 1.Yazarların veya metin derlenen kişilerin (DLT gibi) değişik Türk boylarına mensup olması.
- 2.Müstensihlerin kültür ve bilgi seviyeleri.
- 3.Eserlerin kendi devirlerinden çok uzak çağlarda ele alınması.
- 4.Coğrafi şartlar.
- 5.Kronolojik şartlar.
- 6.Müstensih veya müellifin dikkatinden kaçan hususlar.
- 7.Eseri meydana getirmede asıl maksadın "dil" çalışması olmayışı.
8. Alıntı kelimelerin farklı şivelere göre söylenmesi.
9. Esere sonradan yapılan eklerde yazar adının belirtilmemesi.

Karahanlı devri eserleri arasında görülen yazım farklılıklarını ve bu farklılıkların nedenlerini genel hatlarıyla şu maddeler altında toplayabiliriz:

- 1.Türk dilinin genel özelliklerinden olan k- > g-, k- > ğ - değişimi Karahanlı devri eserlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçişte k > ğ ve k > g değişimi düzenli olarak hayat

---

⁶² Mustafa Özkan, Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000. ss. 187-188

⁶³ Fuat Bozkurt, age, s. 199.

bulmuştur.⁶⁴ (yarlıg < yarlık, yaruglug < yaruklug, sézig < sézik, ulug < uluk gibi.)

2. -t- > -d-, -d- > -t- değişimi Karahanlı devri eserlerinde fazlaca görülme de bazı kelimelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu değişimde de bir düzenlilik söz konusu değildir. Bu ses farklılığı genellikle eklerde gerçekleşmektedir. (yagdur- > yagtur-, seped > sipet, sid- > sit-, sud- > sut- gibi.)

3. è > i, e > i, değişimi⁶⁵ Türk dilinin bütün devrelerinde olduğu gibi Karahanlı devri eserlerinde de karşımıza çıkar. Belki de dönem eserlerinde en fazla karşımıza çıkan ses değişimi budur. Bu değişim Türk dilinin bütün devrelerinde görülür. Yapılan araştırmalar göstermiştir ki bu değişimin belli bir sistemi, düzeni yoktur. (sézig > sizig, sekiz > sikiz, sew- > siv-, yeti > yiti gibi.)

4. Arapça ve Farsça kelimelerdeki değişmelerde belli bir tutarlık yoktur. Aynı kelime aynı eser içerisinde farklı yazım şekilleriyle karşımıza çıkabilmektedir. Özellikle Atebetü'l-Hakâyık ve Divan-ı Hikmet bu konuda baş çeken iki farklı eserdir. (ukba > ukbi, (AH) vasiyet > vasiyyet, vahy > vahiy (DH), seher > sehar (DH), serab > sarab (AH), adl > adil (DH, AH), nemaz > namaz (DH, AH, ziyade > ziyadet (AH) gibi.)

5. w > v değişimi de Karahanlı devri eserlerinde görülen karakteristik değişimlerden bir tanesidir.⁶⁶ Bu dönem w > v değişimi açısından bir geçiş devresi özelliği göstermektedir. (saw > sav, sew- > sev-, suw > suv, tewe > teve, yawuk > yavuk gibi.)

6. Kelime başında y türemesi veya düşmesi Karahanlı devri eserlerinde nadiren görülür. Bu değişim bugün bazı Türk lehçelerinde (Azerîce Türkmen Türkçe ayırıcı özellik durumundadır. (yinçge > ince, ıgla- > yıgla- yigne > igne gibi.)

⁶⁴ Muharrem Ergin, age, ss. 88-89.

⁶⁵ Faruk Kadri Timurtaş, Bâkî'nin Kanunî Mersiyesi'nin Dil Bakımından İzahı, Türk Dili Ve Edebiyatı Dergisi, XII, 1963, ss. 219-231.

⁶⁶ Fuat Bozkurt, age, ss. 172-173.

7.k > h değişimi Karahanlı devri eserlerinde fazla görülen bir özellik değildir. Fakat günümüzde bu değişme Azeri Türkçesinde belirleyici bir unsurdur.⁶⁷ (yaksı > yahsı)

8.d-, -d- > z-, -z- > y- değişimi Türkçenin en belirgin özelliklerindendir. Karahanlı devri eserlerinde bu özellik sıkça kullanılmaktadır. (kadgu > kazgu > kaygu, adak > azak > ayak, ıd- > ız- > ıy-, idi > izi gibi.)

9.ı > u, e > a, ü > u, ü > ö, i > ü, i > ı gibi ünlü değişimleri dönem eserlerinde fazlaca karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸ Diğer ses olaylarında olduğu gibi bu hadiselerde de bir bütünlük söz konusu değildir. (yepüş- > yapuş-, yip > yıp, umunç > umınç, toksan > toksun, tıl > til, semiz > semüz, suḡkur > soḡkur, südre- > südrü-, yigirme > yigirmi, yeḡı > yaḡı, yürük > yoruk gibi)

10.Sıra sayılarının kuruluşunda da bir düzensizlik vardır. (üçünç > üçünç, törtünç > törtünç törtülenç; ikinç > ikinç > ikindi gibi.)

11.Bazı sayıların yazımında ikizleşme hadisesi görülmektedir. Ancak bu ikizleşme için Kemal Eraslan “Bazı kelimelerde görülen ünsüz ikilemesinin gerçekte bir ikileme mi yoksa imla özelliği mi olduğu açık değildir.” demiştir.⁶⁹ İkizleşmenin dönem eserleri için bir kural olmadığı açıktır. Örneğin iki kelimesinin aynı dönem içinde hem ikizleştiği hem de tek “k” ile kullanıldığı görülmektedir. Eski Türkçe’de KT’de äki, eki; Uygur Türkçesi’nde êkki; DLT’de ikki, iki şekilleri kullanılmıştır.⁷⁰ (yeti > yetti, sekiz > sekkiz, iki > ikki, tokuz > tokkuz

12.z’leşme temayülü Karahanlı devri eserlerinde kısmen görülmektedir. Türk dilini tasnif çalışmalarında bu özellik ayırıcı bir unsur oluşturmuştur. (tirgür- > tirgüz-, körgüz- gibi.)

13.Yer değiştirme, göçüşme ve -f- > -p- değişimi hadisesi Karahanlı devri eserlerinde kısmen göze çarpmaktadır. Bir kelimenin tarihî gelişimini ortaya koyabilmek için bu değişimlerin bilinmesi son

⁶⁷ Muharrem Ergin, age, s. 88.

⁶⁸ Ahmet Caferoğlu, age, ss. 97-98.

⁶⁹ Kemal Eraslan, Eski Uygur Türkçesi Grameri, TDK yayınları, Ankara, 2012, s.83

⁷⁰ Tuncer Gülensoy, age, s. 427

derece önemlidir. (samursak >sarmusak, toprak > tofrak, takuk < takagu, Kıfçak < Kıpçak, yapurgak > yaprak, sırıçga> sırınça gibi.)

Yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı dönem eserlerinde bazı ünlü ünsüz değişimleri meydana gelmiştir.

1.2.Şekil Bilgisi(Morfoloji)

Varlıkların yaptıkları veya etkilendikleri işleri, hareketleri, oluşları, kılışları, durumları zamana ve kişiye bağlı olarak anlatmada kullanılan kelimelere fiil denir. Fiiller dilin temel kelimeleridir. Fiiller mastarları ile isimlendirilirler. Mastar fiil kök veya gövdesinin "-mA, -mA, -Iş" eklerini almış hâlidir. Bu ekler atıldığında geriye sadece fiil kalır. Bu fiiller artık zamana ve şahsa göre çekimlenmeye hazırdır. Fiil kök ve gövdelerinin, kısaca fiillerin zamana ve şahsa göre yargı bildirecek hâle getirilmesine de fiil çekimi denir.

Tezin bu bölümünde çalışmaya esas olacağı için kelime türü olarak sadece fiil konusundan; buna bağlı olarak fiil yapım eklerinden, yapısına göre fiillerden bahsedilecektir.

Fiiller yapılarına göre 3 kısımda incelenir.

A-Basit fiiller

B-Türemiş fiiller

C-Bileşik fiiller

Atebetü'l Hakayık'a göre fiil yapıları şöyle incelenebilir:

1.2.1.Basit Fiiller

Soyut hareket karşılayan ve anlamlı dil birlikleri olan fiil kökleri dilin temel unsurlarıdır. İsim kökleri gibi fiil köklerinin sayısı da pek fazla değildir. Bilinmeyen zamanlarda oluşan fiil köklerinin sayısını artırmak mümkün olmadığı için yapım ekleriyle isim ve fiil kök ve gövdelerinden yeni fiil türetmekle ihtiyaç karşılanır.

Basit fiiller herhangi bir yapım eki almamış, başka bir kelimeyle de birleşmemiş kök durumundaki fiillerdir. Kök, fiilin bölünemeyen en küçük anlamlı parçasıdır.

Çekimli bir fiilin kip, kişi ve olumsuzluk ekleri atıldıktan sonra geriye kalan iş, oluş, hareket bildiren kısmı yapım eki almamış, yani başka bir kelimedenden türememiş veya başka bir kelimeyle de birleşmemiş fiil basit yapılıdır.

Yalınç eylemler adını verdiği basit fiil konusunda Tahir Nejat Gencan: “Aslında eylem olan; başka bir sözcükten türememiş, bileşmemiş bulunanlardır. Bir eylemin yalınç olup olmadığı şöyle denir: Sonundaki ekler, takılar atılır; geriye kalan kısım, başka bir sözcükten ekle türememiş ve bileşme yoluyla var olmamışsa köktür; yani asıl eylemdir.” demektedir ve basit eylemleri bir heceliler ve iki heceliler diye ikiye ayırmaktadır.⁷¹

M.Kaya Bilgegil ise basit fiil için: “Bir tek asıl maddesi bulunan, o da kökten ibaret olan fiiller bu çeşittendir” ifadesini kullanır.⁷²

Atebetü’l Hakayık’taki basit fiilleri sınıflandırırken ses ve hece sayılarına göre ayırmak yerinde olacaktır. Atebetü’l Hakayık’taki varlığına göre basit fiilleri;

1-Tek Heceden Oluşan Basit Fiiller

- a-Tek Ünlüden Oluşan Basit Fiiller
- b.Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller
- c.Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller
- d.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz şeklindeki Basit Fiiller
- e.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller

2-İki Heceden Oluşan Basit Fiiller

- a.Ünlü+Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller
- b.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü Basit Fiiller
- c.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü Basit Fiiller
- d.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller
- e.Ünlü+Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller
- f.Ünlü+Ünsüz+Ünsüz-Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller
- g.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller

şekliyle incelemek mümkündür.

⁷¹ Tahir Nejat Gencan, Dilbilgisi, Ayraç Yayınevi, Ankara 2001, s.331.

⁷² Mehmet Kaya Bilgegil, Türkçe Dilbilgisi, Dergah Yayınları, İstanbul 1981, s.280

Atebetü'l Hakayık'ta tek heceden oluşan basit fiiller 96(266 kez kullanılmış), iki heceden oluşan basit fiiller ise 33(57 kez kullanılmış) olmak üzere 129 basit fiil (323 kez kullanılmış) bulunmaktadır.

Tek heceden oluşan basit fiillerin iki heceden oluşan basit fiillerden hemen hemen 2,5 kat daha fazla sayıda olması ve yaklaşık 4 kat daha fazla kullanılması Eski Türkçedeki baskın fiil şeklinin tek heceli basit fiiller olduğunu göstermektedir.

1.2.1.1.Tek Heceden Oluşan Basit Fiiller

Atebetü'l Hakayık'ta Türkçe'nin yapısına uygun olarak bu türde kullanılan 5 çeşit basit fiil olup, 96 basit fiil 266 kez kullanılmıştır.

1.2.1.1.1.Tek Ünlüden Oluşan Basit Fiiller

Bu türde bir fiil kullanılmıştır.

U-(451): Muktedir olmak, bir şeyi yapma gücüne sahip olmak, yapabilmek⁷³

Aya hukmin ajun tapa üggüçi

Yirip munı birer yana öggüçi

Ugan hukmi birle kelür kelgen iş

Anıñ emri birle teger teggüçi

(Ey hükmünü dünya üzerinde yürüten, onu bâzan yeren, bâzan tekrar öven, her gelen iş kadir (Tanrı) hükmü ile gelir, insanın her karşılaştığı şey onun emri ile olur.)

1.2.1.1.2.Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller

Bu yapıyla ti- fiilinin 8, yi- fiilinin 7, yu- fiilinin 2, sı- fiilinin 1 ve toplamda ise 4 fiilin 18 kez kullanıldığı görülmüştür.

---

⁷³ Tuncer Gülensoy, Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK Yay. Ankara 2007, s.353

Sı-(132): (and, ahd) Bozmak, bir şeyi kırmak, bozmak, ezmek.

DLT III ve KT'de bir şeyi kırmak, bozmak, ezmek anlamıyla kullanılmıştır.

Eşıtgil biliglig negü tip ayur

Edebler başı til küdezmek tiyür

Tiliñ bekte tutgıl tişin sınmasun

Kalı çıksa bektin tişinñni sıyur

(Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, dili gözetmektir dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın; eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar.)

Ti-(104-124-198-271-284-289-295-322): Demek, söylemek.

Bilig birle alim yokar yokladı

Biligsizlik erni çökerdi kodı

Bilig yind usanma bil ol hak resul

Bilig çinde erse siz arkan tidi

(Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü; bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul: «bilgiyi, çin'de bile olsa, arayınız» dedi.)

Bütün kılık filin öte irtegil

Kerem kimde erse anı er tigil

Yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi

Yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil

(İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele, kerem kimde ise, ona insan de; keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir, meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.)

Yi-(138-162-189-202-262-274-466): Yemek, yeme eylemi.

Köni söz asel teg bu yalğan basal

Basal yip acıtma ağız yi asel

Bu yalğan söz ig teg köni söz şıfa

Bu bir söz ozakı urulmuş mesel

(Doğru söz, bal ve yalan söz, soğan gibidir; soğan yeyip, ağzı acılandırma; bal ye. Yalan söz, hastalık ve doğru söz, şifa gibidir; bu söz eskiden söylenmiş bir meseldir.)

Kamug kazganıglı ajun malını

Yiyümedi bardı körüñ halini

Tişisi kalıp bir adın er bile

Ol anda yatıpan birür sanını

(Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden gitti, hâllerini görün; karısı başka bir erkek ile kalıp, onun yanında yatarak, vücûdunu verir.)

Yu-(230-328): Bir şeyi yıkamak.

Kamug til akı er senasın ayur

Akılık kamug ayb kirini yuyur

Akı bol saña söz sökünç kelmesün

Sökünç kelgü yolını akıhk tıyur

(Bütün diller cömert adamın medhini söyler; cömertlik bütün ayıbların kirini temizler; cömert ol, sana söz, sövme gelmesin; sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.)

1.2.1.1.3.Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller

Bu yapıyla ay- fiilinin 13; it-, öl-, ög-, uk- fiillerinin 4, al-, er-, ıd-, uç- fiillerinin 3 ; um- fiilinin 2 ; aç- ar-, at-, eg-, il-, iç-, ol-, oz-, öç-, ud-, ur-, üg-, un- fiillerinin 1 kez ve toplamda ise 23 fiilin 56 kez kullanıldığı görülmüştür.

Aç-(221): Açmak, izah etmek

KT'de ortadan kaldırmak, yok etmek, gidermek, meydana çıkarmak, ortaya koymak, ferahlık vermek, ayırmak. ; DLT I, KB ve KT'de acıkmak anlamlarında kullanılmıştır.

Nikab kötrür ajun birer yüz açar

Yazar kol kuçar teg yana terk kaçır

Yayınkı bulıt teg ya tüş teg hali

Direnşiz keçer baht ya kuş teg uçar

(Dünya bâzan peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi kollarım açar, fakat hemen kaçır. baht yaz bulutu gibidir veya rüya gibi boştur; durmadan geçer veya kuş gibi uçar.)

Al-(238-244-365): Almak, sahiplenmek, ele geçirmek

DH'de almak; DLT I, KB, ve KT'de ise almak, sahiplenmek, ele geçirmek anlamlarında kullanılmıştır.

Bahıl tirdi zer sim haramdın öküş

Vebal kötrü bardı özele söküş

Ülüş boldı malı kişiler ara

Bahıl aldı anda ökünçtin ülüş

(Hasis, haram ile, çok altın ve gümüş topladı, vebal yüklenerek ve üstelik bir de söğüş alarak, gitti; malı başkaları arasında payedildi, hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı.)

Ar- (309): Yorulmak, gücü yetmemek

KB ve KT'de aldatmak anlamında kullanılmıştır.

Haris tirip armaz usanmaz bolur

Harislik iginiñ emin kim bilür

Haber bar birilse eger ademi

İki kol dinar ma ol üç kol kolur

(Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez; harislik hastalığının ilâcını bilen var mı. Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vâdi. dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vâdi ister.)

At-(159): Atmak

DH'de atmak, şafak sökmek vb. anlamlarda kullanılmıştır.

Küdezigil tiliñni kel az kıl sözün

Küdezilse bu til küdezlür özün

Resul erni otka yüzün atguçı

Til ol tidi yığ til yul ottın yüzün

(Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa, kendin korunmuş olursun. Resul: -«insanı yüzü koyun âteşe atan dildir »- dedi; dilini sıkı tut, yüzünü âteşten kurtar.)

Ay-(3-4-65-119-129-173-188-191-229-266-290-490-502):

Söylemek, demek, isnat etmek, ifade etmek.

Biliglig kereklig sözüg sözleyür

Kereksiz sözini kömüp kizleyür

Biligsiz ne aysa ayur ukmadın

Anın öz tili öz başını yiyür

(Bilgili (ancak) lüzumlu sözü söyler; lüzumsuz sözü gömerek, gizler; bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler, onun kendi dili kendi başını yer.)

Bu dünya neñindin yigü kedgülük

Al artuk tileme vebal yüdgülük

Tarıklık tip aymış ajunnı resul

Tarıghkta katlan tarı edgülük

(Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al; fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır. resul, dünya için, tarladır demiş; tarlada çaış-çabala ve iyilik ek.)

Eg-(233): Eğmek.⁷⁴

Egilmez köñülñi akı er eger

Tegilmez muradka akı er teger

Bahıllıkñı kanı öger til kayu

Akılıkñı am has tözü halk öger

---

⁷⁴ Tuncer Gülensoy, age, s.332

(Eğilmez gönölü cömert adam eğer; erişilmez murada cömert adam erişir. Hasisliğı öğen dil hani, nereden; cömertliğı âm, hâs, bütün halk öğen.)

Er-(203-359-457): Olmak

i- cevherî fiildir. KT'de geçmişte olmak, geçmek anlamlarında kullanılmıştır.

Neçe yir bar erdi sığışmaz eri

Eri bardı kaldı kurug tek yiri

Neçe alim erdi neçe feylesuf

Kanı bu kün olar miñinde biri

(Halkına dar gelen ne kadar yer vardı; halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı. ne kadar âlim, nice feylesof vardı; bugün onlar hani, binde biri (bile yok).)

Id-(3-79-135): Göndermek, salmak, serbest bırakmak

KT'de bu anlamların yanında indirmek anlamında kullanılmıştır. Tuncer Gülensoy'a göre kelime "ı-" fiilinden gelmektedir.⁷⁵

Bölek ıddım anı şahımka men ök

Havadarlıkımnı tükel bilsü tip

(Ben onu şahıma, bağlılığımın bir nişanesi olsun diye, hediye gönderdim.)

İç-(262): İçmek.

Bahıl nakes otun tavar pasbanı

Yıgar yimez içmez tutar berk anı

Taturmaz eseninde tuz dostıñı

Ölür kalur ahır yiyür düşmanı

(Hasis alçak, hâin ve malının bekçisidir; toplar, (fakat) yemez, içmez ve onu sıkı tutar; sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz; ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer.)

---

⁷⁵ Tuncer Gülensoy, age, s.414

İl- (456): Yakalanmak, tutulmak, ilişmek.⁷⁶

Ajunka bu söküş melamet nelik
Kazalar yorıtgan yaratgan melik
Kaza birle sançlur adakka tiken
Kaza birle ilnür tuzakka elik

(Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin; kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim edentanrıdır; ayağa diken kader ile batar, geyiği tuzağa düşüren kaderdir.)

İt-(114-147-215-491): Yapmak, etmek, eylemek, kılmak, düzenlemek, yoluna koymak

DLT I'de itelemek, çarpmak ve KB, DH'de aynı anlamda kullanılmıştır.

Biliglig kişi kör bilür iş ödin
Bilip iter işni ökünmez kidin
Kamug türlüg işte biligsiz oñı

Ökünç ol añar yok oñ anda adın

(Bilgili adam her işin zamanını bilir, işini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz; her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır ve ona bundan başka bir kısmet yoktur.)

Yılan teg bu ajun yılan oklagu
Yokamakka yumşak içi pür agu
Yılan yumşak erken yavuz fil iter
Yırak turgu yumşak tip azılmagu

(Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lâzımdır; (o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur. yılan yumuşak olduğu hâlde, kötülük yapar; (ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp tutmamalı)

---

⁷⁶ İbrahim Taş, Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı, TDK Yayınları, Ankara, 2009, s. 194.

Ol-(212): Olmak.

Fiilin daha çok bol- şekli kullanılsa da 212. mısradaki ol- şekli kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde söz başındaki ‘b’ harfi günümüzde düşmüştür.

Süçüg tattıñ erse açığka anun

Birin kelse rahat kelür rene onun aya gam katıgsız sürür umguçı

Bu ajun kaçan ol umınça orun

(Eğer tatıı tattın ise, acıya hazır ol; rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir. ey gam karışmamış sürür uman, bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur?)

Oz-(55): Geçmek.⁷⁷

Tetiklikte kendü ayastın ozup

Dad insaf tutar çın anuşırvanı

((O) fetânette ayâs 'l geçer. Adalet ve hakkaniyette gerçek bir anuşırvan 'dır.)

Öç-(351): Gitmek, sönmek, sakinleşmek

KT’de sesin kısılması anlamında kullanılmıştır.⁷⁸

Bela kelse sabr it ferahka küdüp

Küdüp tur ferahka bela renc yodup

Öçer mihnet otı keçer nevbeti

Kalur sabr idisi sevabın yüdüp

(Belâ gelirse, ferahı bekleyerek, sabret; belâ ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle; mihnet âteşi söner, nevbeti geçer; sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.)

Ög-(126-236-450-227-): Alkışlamak, senâ, övmek, hamd etmek.⁷⁹

Egilmez köñülñi akı er eger

Tegilmez muradka akı er teger

⁷⁷ Tuncer Gülensoy, age, s.359

⁷⁸ Tuncer Gülensoy, age, s.48

⁷⁹ Tuncer Gülensoy, age, s.51

Bahıllıkñı kanı öger til kayu

Akıllıkñı am has tözü halk öger

(Eğilmez gönölü cömert adam eğer; erişilmez murada cömert adam erişir. Hasisliğı ögen dil hani, nerede; cömertliğı âm, hâs, bütün halk öger.)

Aya hukmin ajun tapa üggüçi

Yirip munı birer yana öggüçi

Ugan hukmi birle kelür kelgen iş

Anıñ emri birle teger teggüçi

(Ey hükmünü dünya üzerinde yürüten, onu bâzan yeren, bâzan tekrar öven, her gelen iş kadir (tanrı) hükmü ile gelir, insanın her karşılaştığı şey onun emri ile olur.)

Öl-(12-95-264-308): Ölmek.

Bilig bildi boldı eren belgülüg

Biligsiz tirigle yitük körgülüg

Biliglig er öldi atı ölmedi

Biligsiz tirig erken atı ölüg

(İnsan bilgisi ile tanınır; bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır . bilgili adam ölür, (fakat) adı kalır, bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür.)

Bahıl nakes otun tavar pasbanı

Gar yimez içmez tutar berk anı

Turmaz eseninde tuz dostıña

Ölür kalur ahır yiyür düşmanı

(Hasis alçak, hâin ve malının bekçisidir; toplar, (fakat) yemez, içmez ve onu sıkı tutar; sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz; ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer.

Uç-(6-224-459): Uçmak, yükselmek.

Seniñ- barhkıñka tanukluk birür

Cemad canvar uçgan yügürgeñ neñe

(Canlı, cansız, uçan ve koşan (her) şey senin varlığına tanıklık eder.)

Ud-(14): Uymak, arkasından gitmek, tabi olmak.

Yarattı ol ugan tünüñ kündüzüñ

Udup biri birke yorır öñ soña

(O kadir (tanrı senin) geceni ve gündüzünü yarattı; (bunlar) birbirine uyup)

Uk-(62-99-119-375): Anlamak, idrak etmek.

Siyaset riyaset kiyaset kerem

Ziyadet ula adl eşit uk munı

(Siyâset, riyaset, kiyaset, kerem (ve bunlara) adaleti ekle; bunları eşit ve anla.)

Biliglig biriñe biligsiz miñin

Tenegli tenedi biligniñ teñin

Baka körgil emdi uka sınayu

Ne neñ bar bilig teg asıǵlıǵ öñin

(Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir bilgili bin bilgisize denktir; şimdi, anlayarak ve sınayarak, etrafa bakıver, bilgi kadar faydalı başka ne var?)

Um-(2-375): Beklemek, ummak, bir şey ümit etmek.

İlahi öküş hamd ayur men saña

Seniñ rahmetiñdin umar men oña

(Tanrım, (dâima) sana çok hamdederim; (dâima) senin rahmetinden hayır umarım.)

Un-(4): Gücü yetmek⁸⁰

Senamu ayugay seza bu tilim

Unarça ayayın yarı bir maña

(Dilim senayı, (sana) lâyük bir şekilde, söyleyebilir mi; olanca kudretimle söyleyeyim; bana yardım et.)

Ur-(81): Teveccüh etmek.

KT'de söylemek, misal vermek , yapmak, ortaya koymak ve DLT I, KB, DH, KT'de vurmak, yere koymak anlamlarında kullanılmıştır.

Biligidin urur men sözümke ula

Biligligke ya dost özüñni ula

Bilig birle bulnur sa'adet yolu

Bilig bil sa'adet yolını bula

(Bilgiden sözüme temel atarım; ey dost, bilgiliye yaklaşımağa çalış; sa'adet yolu bilgi ile bulunur, bilgi edin ve sa'adet yolunu bul.)

Üg-(449): Yığmak.⁸¹

Aya hukmin ajun tapa üggüçi

Yirip munı birer yana öggüçi

Ugan hukmi birle kelür kelgen iş

Anıñ emri birle teger teggüçi

(Ey hükmünü dünya üzerinde yürüten, onu bâzan yeren, bâzan tekrar öven, her gelen iş kadir (Tanrı) hükmü ile gelir, insanın her karşılaştığı şey onun emri ile olur.)

---

⁸⁰Tuncer Gülensoy, age, s.370

⁸¹Tuncer Gülensoy, age, s.388

1.2.1.1.4.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller

Bu yapıyla bil- fiilinin 18; bol- fiilinin 17; kel- fiilinin 15; bar-, kıl- fiillerinin 10; keç- kör- fiillerinin 9; kal-, tut-fiillerinin 6; bir-, san-, fiillerinin 5; ked-, tol-, tir- fiillerinin 4; bak-, bul-, büt-, kat-, kir-, kop-kod-, küd-, teg-, tod-, tüş-, yat-, yığ-, yul- fiillerinin 2; çık-, biç-, bus-, buş-, бүк-, çal-, kaç-, kaz-, ker-, kes-, kiç-, kol-, kon-, koy-, köm-, kuç-, kur-, kül-, mun-, sal-, sat-, ser-, sev-, sın-, sun-, taş-, tez-, tıy-, tur-, yaz-, yet-, yıl-, yir-, yod-, yum-, yüd-, yük- fiillerinin 1'er kez ve toplamda ise 65 fiilin 187 kez kullanıldığı görülmüştür.

Bak-(78-219): Bakmak, görmek, ibret almak

KT'de bakmak, görmek, ibret almak. gözetlemek. beklemek anlamlarında kullanılmıştır.

Bu ajun ma körmekke körklüg taşı

Velikin içinde tümen na-hoşı

Bakıp taş bezekin körüp sen muḥa

Köḡül bamakıḡ bil hatalar başı

(Bu dünyanın da dıştan görünüşü güzeldir, fakat içinde binlerce nâhoşluk vardır; bakıp, dış süsünü görerek, senin ona gönül bağlaman, bil ki, hatâların başıdır.)

Bar-(184-202-240-242-274-287-386-391-431-470):

Varmak, gitmek, yürümek.

Neçe yir bar erdi sığışmaz eri

Eri bardı kaldı kurug tek yiri

Neçe alim erdi neçe feylesuf

Kanı bu kün olar miḡinde biri

(Halkına dar gelen ne kadar yer vardı; halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı. Ne kadar âlim, nice feylesof vardı; bugün onlar hani, binde biri (bile yok).)

Bahıl tirdi zer sim haramdın öküş

Vebal kötrü bardı özele söküş

Ülüş boldı malı kişiler ara

Bahıl aldı anda ökünçtin ülüş

(Hasis, haram ile, çok altın ve gümüş topladı, vebal yüklenerek ve üstelik bir de söğüş alarak, gitti; malı başkaları arasında payedildi, hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı.)

Bu kün bu ajunda kişilik isiz

Kanı kanca bardı kişilik isiz

Vefa köli suglup kurup yulları

Cefa toldı taştı teggizdin ediz

(Bugün bu dünyada insanlık kötüdür; yazık, hani insanlık; nereye gitti ? Vefâ gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu; cefâ doldu-taştı, denizden daha engin.)

Biç-(376): Kesmek, biçmek.

Eren hayrı şerri küsep keçmez ol

İsiz edgü işke yanut kiçmez ol

Aya edgü umgan isizlik kılıp

Tiken edlegen er üzüm biçmez ol

(İnsanların iyilik ve kötülükleri arzu etmekle geçmez, iyi işin de kötü işin de karşılığı gecikmez; ey kötülük yapıp, iyilik uman (kimse), diken eken üzüm biçmez.)

Bil-(24-84-103-106-113-114-123-166-169-220-226-348-384-501-502-503-504-511) : Bilmek

KT'de fark etmek, farkına varmak anlamlarında kullanılmıştır.

Biligdin urur men sözümke ula

Biligligke ya dost özünni ula

Bilig birle bulnur sa'adet yolu

Bilig bil sa'adet yolını bula

(Bilgiden sözüme temel atarım; ey dost, bilgiliye yaklaşmağa çalış; sa'âdet yolu bilgi ile bulunur, bilgi edin ve sa'âdet yolunu bul.)

Biliglig kişi kör bilür iş ödin

Bilip iter işni ökünmez kidin

Kamug türlüğ işte biligsiz onı

Ökünç ol aňar yok on anda adın

(Bilgili adam her işin zamanını bilir, işini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz; her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır ve ona bundan başka bir kısmet yoktur.)

Aya dost biliglig izin izlegil

Kalı sözlesen söz bilip sözlegil

Akı erni öggil öger erse sen

Bahılka katıg ya okun kezlegil

(Ey dost, bilgilinin izini takip et; eger söz söylersen, sözü bilerek söyle; öğersen, cömert adamı öğ, hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.)

Bir-(246-247-248-276-432): Vermek.

Aya mal idisi akı edgü er

Bayat birdi erse saňa sen me bir

Yirilgen sökölgen tirip birmegen

Tirip birür ersen nece tirse tir

(Ey mal sahibi iyi ve cömert adam, Tanrı sana verdi ise, sen de ver. Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyen toplar da verirsən, toplayabildiğin kadar topla.)

Bol-(40-76-87-137-146-165-171-231-239-260-325-367-377-381-479-488-492): Olmak, bulunmak

Bahalıg dinar ol biliglig kişi

Bu cahil biligsiz bahasız bişi

Biliglig biligsiz kaçan teŋ bolur

Biliglig tişi er cahil er tişi

(Bilgili insan -kıymetli dinardır. Câhil ve bilgisiz (adam)-değersiz bir akçedir. Bilgili ile biligsiz müsâvî olurmu ? ; bilgili dişi erkek ve câhil erkek dışıdır.)

Köni bol könilik kıl atan köni

Köni tiyü bilsün kişiler sini

Könilik tonın ked kodup egrilik

Kedim ton talusı könilik tonı

(Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni doğru olarak bilsinler; eğriliği bırakıp, doğruluk libâsını giy, elbiselerin en iyisi, doğruluk libâsıdır.)

Musulmanka müşfik bolup Mihriban

Saŋa sandukuŋ teg musulmanka san

Cefa kıldaçıŋka yanut kıl vefa

Arımaz neçe yusa kan birle kan

(Müslümana karşı şefkatli ve merhametli öl, kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün; sana cefa edene vefa ile mukabele et; ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez.)

Bul-(8-84): Bir şey bulmak, ele geçirmek.

Seniŋ birlikiŋke delil arkagan

Bulur bir ne içre deliller miŋe

(Senin birliğine delil arayan (kimse) bir tek şeyde binlerce delil bulur.)

Bus-(294): Pusu kurmak, sıkılmak, öfkelenmek, kızmak

DLT II, KB, ve KT’de sıkılmak, öfkelenmek, kızmak anlamlarında kullanılmıştır.

Yime pendim al kel uzatma emel

Emel asrasında busuglı ecel

Emel timişim dost uzun sanmak ol

Uzun sanma sakınç öküş kıl amel

(Gel, yine öğüdümü dinle, fazla emel besleme; emelin altında ecel saklıdır; ey dost, emel dediğim, uzun düşündürmektir; düşünceyi uzun etme, (daha) çok amel kıl.)

Buş-(52): Hiddetlenmek

Re’iyyetka müşfik selim til halim

Velikin buşarda sera arslanı

(O re’âyâ’ya karşı şefkatli, doğru ve yumşak dillidir; fakat hiddetlendiği zaman Şerâ arslanı kesilir.)

Bük-(150): Kapanmak

DLT II’de bir şeyin önünü germek, kapamak, kapanmak, sinilmek, doymak usanmak anlamlarında kullanılmıştır.⁸²

İki neḡ birikse biy erde kalı

Bükendi ol erke mürüvvet yolu,

Bir ol yaḡsar erse kereksiz sözüg

İkinç yalğan erse ol erniḡ- tili

(Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse, o insana mürüvvet yolu kapanmıştır: (bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek, ikincisi ise, yalan söylemektir.)

---

⁸² İbrahim Taş, age, s. 134. s. 212

Büt-(140-147): Doğmak, yetmek, yaratılmak, inanmak, kapanmak, onulmak

DLT II ve KB’de bir şeyin gerçek olduğunun kesinleşmesi, ikrar edilmesi, insanın göğsündeki bir hastalıktan dolayı sesinin boğulması anlamlarında kullanılmıştır.⁸³

Ne kim kelse erke tilindin kelür

Tilindin kim edgü kim isiz bolur

Eşit büt bu sözke kamug tañda ten

Turup tilke yüknüp tazarru kılur

(İnsana ne gelirse, dilinden gelir; dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur; dinle ve bu söze inan ki, vücût her sabah kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.)

Çal-(447): Yere vurmak, çakmak çakmak, yenmek.

Ne yazdı ajunka bu sahib hüner

Negüke bu anı ulaşu kınar

Hasislerni kötrüp nefisni çalıp

Azu kutsuz ajun karıpmu munar

(Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir; niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir: hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?)

Çık-(132): Çıkmak⁸⁴

Eşitgil biliglig negü tip ayur

Edebler başı til küdezme tiyür

Tiliñ bekte tutgıl tişin sınmasun

Kalı çıksa bektin tişin ni sıyur

---

⁸³ Tuncer Gülensoy, age, s.188

⁸⁴ Hasan Eren, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999. s.89

(Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, dili gözetmektir dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın; eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar.)

Kaç-(196): Kaçmak, uzaklaşmak.

Bekasız erür bu ajun lezzeti
Keçer yıl keçer teg meze müddeti

Yigit koca bolur yañı eskirür

Kavi erse kamlur kaçır kuvveti

(Bu dünya lezzeti bakî değildir; zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer; genç ihtiyarlar ve yeni eskir; kuvvetli çöker, kuvveti gider.)

Kal-(70-202-264-275- 288-476): Kalmak.

Neçe yir bar erdi sığışmaz eri

Eri bardı kaldı kurug tek yiri

Neçe alim erdi neçe feylesuf

Kanı bu kün olar miñinde biri

(Halkına dar gelen ne kadar yer vardı; halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı. Ne kadar âlim, nice feylesof vardı; bugün onlar hani, binde biri. (bile yok))

Kamug kazganıglı ajun malını

Yiyümedi bardı körüñ halini

Tişisi kalıp bir adın er bile

Ol anda yatıpan birür sanını

(Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden gitti, hâllerini görün; karısı başka bir erkek ile kalıp, onun yanında yatarak, vücûdunu verir.)

Kat-(206-208): Katmak.

Ajun külçirer baz alın kaş çatar

Bir elgin tutup şehd birin zehr katar

Asel tatrup ilkin tamak tatıtıp
Kidirek kadahka sunup zehr katar

(Dünya gülümser, fakat yine alnı buruştırur ve kaş çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır; bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar.)

Kaz-(338): Kazmak, eşmek

Yazuklug kişiniñ yazukın keçür
Adavet kökini kazıp sen köçür
Yalınlansa tutnup gazab hikd otı
Halimlik suvın saç ol otnı öçür

(Kusurlu adamın kusurunu affet, düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır; hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse, yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.)

Keç-(37-154-178-194-224-337-351-373-471): Geçmek.

Tili yalğan erdin yırak tur teze
Keçür sen me umrüng könilik öze
Ağız til bezeki köni söz turur
Köni sözle sözni tiliñni beze

(Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç; sen ömrünü doğruluk ile geçir. Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür; sözü doğru söyle, dilini süsle.)

Bekasız erür bu ajun lezzeti
Keçer yıl keçer teg meze müddeti
Yigit koca bolur yañı eskirür
Kavi erse kamlur kaçır kuvveti

(Bu dünya lezzeti bakî değildir; zevk müddeti, yıl geçer gibi, geçer; genç ihtiyarlar ve yeni eskir; kuvvetli çöker, kuvveti gider.)

Nikab kötrür ajun birer yüz açar
 Yazar kol kuçar teg yana terk kaçar
 Yayınkı bulıt teg ya tüş teg hali
 Direñsiz keçer baht ya kuş teg uçar

(Dünya bâzan peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi kollarım açar, fakat hemen kaçır. Baht yaz bulutu gibidir veya rüya gibi boştur; durmadan geçer veya kuş gibi uçar.)

Ked-(167-189-277-354): Giymek.

Tekebbür libasın kedip tap salın
 Kerip halkka kögzüñ tap uslan tilin
 Müminlik nişanı tevazu erür
 Eger mü'min ersen tevazu kılın

(Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt. Mü'minlik nişanı tevâzûdur; eger mü'min isen, mütevâzî ol.)

Uluglukka tegsen yañılma özün
 Kalı kedsen atlas unıtma bözün
 Uluğ boldukunça tüzünrek bolup
 Ulugka kiçigke sılıg kıl sözün

(Büyüklüğe erişirsen, kendini şaşırma; atlas giyersen, bözünü unutma; yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol, büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.)

Kel-(12-75-145-170-184-210-231-232-293-335-349-369-392-451-471): Gelmek

KT'de hazır olmak, getirmek, olmak, bir halden başka bir hale geçmek, sınırı aşmak, geçmek anlamlarında kullanılmıştır.

Aya şek yolında yiligli odun

Kel ottın özün yul ölumdin öñe

(Ey şüphe yolunda koşan, uyan; gel, ölmeden kendini âteşten kurtar.)

Bu dünya sonında yügürmek nece

Hasis neñdin ötrü tip özün küçe

Nelük malka munça köñül bamakın

Bu mal kelse erte barur baz kiçe

(Bu dünya arkasından koşmak niçin; hasis maldan ötürü (koşar), sen kendini tut. Mala bu kadar gönül bağlamak neden; bu mal sabah gelirse, akşam yine gider.)

Ne iş utru kelse aña ked bakın

Ol işniñ öñini sonını sakın

Sevinç erse kidin köñül tut aña

Ökünç erse andın ozarak sakın

(Hangi işle karşılaşırısan, onu iyice gözden geçir; o işin başını ve sonunu düşün; sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla. ; pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.)

Ker-(278): Germek, kapatmak, yaymak, döşemek.

Tekebbür libasın kedip tap salın

Kerip halkka kögzün tap uslan tilin

Müminlik nişanı tevazu erür

Eger mü'min ersen tevazu kılın

(Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt. Mü'minlik nişanı tevâzûdur; eger mü'min isen, mütevâzî ol.)

Kes-(324): Kesmek.

Bütün kılık filin öte irtegil
 Kerem kimde erse anı er tıgil
 Yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi
 Yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil

((İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele, kerem kimde ise, ona insan de; keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir, meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.)

Kıl-(66-165-202-296-333-356-375-380-396-484) : Kılmak, yapmak

Öküş az tip aymaz pezirler teñiz

Bulut hediye kılsa uşak katreni

(Bulut ufak bir katre de hediye etse, deniz, az veya çok demeden, bunu kabul eder.)

Yime pendim al kel uzatma emel

Emel asrasında busuglı ecel

Emel timişim dost uzun sanmak ol

Uzun sanma sakınç öküş kıl amel

(Gel, yine öğüdümü dinle, fazla emel besleme; emelin altında ecel saklıdır; ey dost, emel dediğim, uzun düşündürmektir; düşünceyi uzun etme, (daha) çok amel kıl.)

İşi edgü bolsa er edgü bolur

Er iş edgüsindin öküş hayr bulur

İsizke yavuma isiz suhbeti

Sini terkin isiz kılıklığı kılur

(İnsanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur; insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür; kötüye yaklaşma, kötü sohbeti seni hemen kötü huylu yapar.)

Kiç-(374): Gecikmek

DH'de geçmek, vazgeçmek, ayrılmak, bırakmak anlamlarında kullanılmıştır.

Eren hayrı şerri küsep keçmez ol

İsiz edgü işke yanut kiçmez ol

Aya edgü umgan isizlik kılıp

Tiken edlegen er üzüm biçmez ol

(İnsanların iyilik ve kötülükleri arzu etmekle geçmez, iyi işin de kötü işin de karşılığı gecikmez; ey kötülük yapıp, iyilik uman (kimse), diken eken üzüm biçmez.)

Kir-(308-460): Girmek.

Haris todmaz ajun neḡini tirip

Harislık karımaz idisi karıp

Harislıkı kodur haris er kaçan

Ölüp yatsa toprak içiḡe kirip

(Haris dünya malın» toplamakla doymaz, sahibi ihtiyarladığı hâlde, harislik ihtiyarlamaz; haris adam harisliği ancak ölüp, toprak altına girdikten sonra bırakır.)

Kod-(167-240): Koymak, bırakmak.⁸⁵

Köni bol könilik kıl atan köni

Köni tiyü bilsün kişiler sini

Könilik tonın ked kodup egrilik

Kedim ton talusı könilik tonı

(Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni doğru olarak bilsinler; eğriliği bırakıp, doğruluk libâsını giy, elbiselerin en iyisi, doğruluk libâsıdır.)

Kol-(312): Bir şey istemek.

DH'de tevbe etmek, özür dilemek anlamlarında kullanılmıştır.

---

⁸⁵ Tuncer Gülensoy, age, s.547

Haris tirip armaz usanmaz bolur

Harislık iginiñ emin kim bilür

Haber bar birilse eger ademi

İki kol dinar ma ol üç kol kolur

(Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez; harislik hastalığının ilâcını bilen var mı. Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vâdi. dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vâdi ister.)

Kon-(460): Konmak.

Kamug tegdeçi neñ kazadın erür

Ukuşsuzlar anı sebebdin körür

Kaza birle uçgan kalık kuşları

Karıka konar hem kafeska kirür

(Başa gelen her şey kaderden gelir, anlayışsızlar onu sebepten bilirler; havada uçan kuşlar, kader ile, hem kola konar, hem kafese girerler.)

Kop-(179-492): Kopmak, hareket etmek, çıkmak, kalkmak, zuhur etmek

DH ve KT'de ayağa kalkmak; DLT II ve DLT III'de sevinmek, hop etmek ve KT'de haşrolmak. anlamlarında kullanılmıştır.

Edibler edibi fazıllar başı

Güherdin söz aymış ögün söz bışı

Ugan rahmet itsün bu saat aña

Yarın kopsa bolsun yaranlar işi

(Edipler edibi, fâzıllar başı akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır Tanrı bu saatte ona rahmet etsin, yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun.)

Koy-(507): Koymak, koyma eylemi, düşmek.

Fiilin bir başka kullanımı kod- şeklindedir. Bu iki fiilin aynı eser içinde kullanılması bir zenginlik olarak düşünülebilir. (d>y değişimi) DH’de koymak, bırakmak, vazgeçmek anlamlarında kullanılmıştır.

Ayıbka koyuptur halayık ara

Galat manilerni ayıtmış yana

(Bir çokları da), yanlış mâna vermek suretiyle, halk arasında utanılacak vaziyete düşerler.)

Köm-(118): Gömmek.

Biliglig kereklig sözüg sözleyür

Kereksiz sözini kömüp kizleyür

Biligsiz ne aysa ayur ukmadın

Anın öz tili öz başını yiyür

(Bilgili (ancak) lüzumlu sözü söyler; lüzumsuz sözü gömerek, gizler; bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler, onun kendi dili kendi başını yer.)

Kör-(18-71-172-219-238-359-458-485-505): Görmek.

Fiilin kö- kökünden geldiği ve bu kökün de hem fiilden fiil olan kö-r-(gör-) hem de fiilden isim olan kö-z (göz) şekillerini türettiği Tuncer Gülensoy’un eserinde görülmektedir.⁸⁶ Ancak bu konuda kör-fiilinin diğer etimolojik sözlüklerde genel olarak kök halinde olduğu görüldüğünden basit fiiller kategorisinde değerlendirilmiştir.

Toga körmez erdi edibniñ közi

Kedi bu on dört bab içre sözi

Yagan bolsa yüklüg özesinde zer

Anıñ tuşı bolgay bu söznüñ azı

(Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi; sözü bu on dört bâb içinde tamamlandı; üzerinde altın yüklü bir fil olsa, bu söz, en az, ona benzetilebilir.)

---

⁸⁶ Tuncer Gülensoy, age, s. 383

Köp ilni körür biz edib sözini
 Bile bilmegendin ular özini
 (Bir çok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü anlayamadıkları
 için, kendilerini üzerler.)

Kuç-(222): Kucaklamak.⁸⁷

Nikab kötrür ajun birer yüz açar
 Yazar kol kuçar teg yana terk kaçar
 Yayınkı bulıt teg ya tüş teg hali
 Direşsiz keçer baht ya kuş teg uçar
 (Dünya bâzan peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi
 kollarım açar, fakat hemen kaçır. Baht yaz bulutu gibidir veya rüya gibi
 boştur; durmadan geçer veya kuş gibi uçar.)

Kur-(462): Tesis etmek, toplamak.

Kaza kelse yügrük yügürmez urup
 Kaza kaytarılmaz katıg ya kurup
 Saña renc aña genc birigli ugan
 Ceza kılma ya renc idisi tarup
 (Koşanın(koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz; kuvvetli
 yay kurmakla kader geri çevirilmez; sana ızdırıp ve ona hazine veren
 Tanrıdır; ey muztarip kimse, ıztıraptan şikâyet etme.)

Küd-(349-350): Beklemek, zaman vermek, ertelemek.

Bela kelse sabr it ferahka küdüp
 Küdüp tur ferahka bela renc yodup
 Öçer mihnet otı keçer nevbeti
 Kalur sabr idisi sevabın yüdüp

---

⁸⁷ Tuncer Gülensoy, age, s.563

(Belâ gelirse, ferahı bekleyerek, sabret; belâ ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle; mihnet âteşi söner, nevbeti geçer; sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.)

Kül-(172): Gülmek.

Katıg kizle razıñ kişi bilmesün

Sözünñdin özünñke ökünç kelmesün

Kamug yaşru işiñ bolup aşkara

Bu körgeñ eşitgeñ saña külmesün

(Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin, sözünden kendine pişmanlık gelmesin; bütün gizli işlerin aşikâr olup, gören ve duyan sana gülmesin.)

Mun-(448): Saçmalamak, bunamak.⁸⁸

Ne yazdı ajunka bu sahib hüner

Negüke bu anı ulaşu kınar

Hasislerni kötrüp nefisni çalıp

Azu kutsuz ajun karıpmu munar

(Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir; niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir: hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?)

Sal-(366): Göndermek, toplamak, işaret etmek, atmak, bırakmak.

Tiril edgü filin köñüller alıp

İsizliktin özni sınıaru salıp

İter bolsañ işni sanıp saknıp it

Kerekmü kereksizmü kirtü bilip

(İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek; bir iş yapacaksan, düşünüp-taşınarak ve (onun) lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap.)

---

⁸⁸ Tuncer Gülensoy, age, s.183

San-(60-133-295-326-367): Düşünmek, sanmak, zannetmek

DLT II ve KB'de insanın yada başka şeylerin bir şeye dahil edilmesi, ondan sayılması anlamında kullanılmıştır. Kelime için Tuncer GÜLENSOY, eserinde kelimenin sa- şeklinden geldiğini sa-n- biçiminde türediğini söylemektedir.⁸⁹ Ancak bu konuda san- fiilinin diğer etimolojik sözlüklerde genel olarak kök halinde olduğu görüldüğünden basit fiiller kategorisinde değerlendirilmiştir.

Aya şahım erdemlerin sanagan

Sanarmu ediz kum uşak taş sanı

(Ey şâhimın faziletlerini sayan (kimse), sahradaki kum ve ufak taşlar sayıya gelir mi?).

Yime pendim al kel uzatma emel

Emel asrasında busuglı ecel

Emel timişim dost uzun sanmak ol

Uzun sanma sakınç öküş kıl amel

(Gel, yine öğüdümü dinle, fazla emel besleme; emelin altında ecel saklıdır; ey dost, emel dediğim, uzun düşündürmektir; düşünceyi uzun etme, (daha) çok amel kıl.)

Sat-(238): Satmak.

Akı er biligni yete bildi kör

Anın sattı malın sena aldı kör

Tirildi ulamsız ulamı bolup

Ajunda at edgü kodup bardı kör

(Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak. Malını onunla sattı ve sena aldı. muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı; bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.)

---

⁸⁹ Tuncer Gülensoy, age, s.729

Ser-(175): Sabretmek, sabırlı olmak, tahammül etmek

KB’de kızmak, çıkışmak, kaba söz söylemek; DLT II’de sabretmek ve DLT III’te sert sözler söylemek, kaba konuşmak anlamlarında kullanılmıştır.

İşim tip inanıp sır ayma sakın
 Nece me inançlıg iş erse yakın
 Serip sinde razıñ siñip turmasa
 Serermü işiñde munı ked sakın

(En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın, arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme; sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa, arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.)

Sev-(272): Sevmek

Tekebbür kamug tilde yirlür kılık
 Kılıklarda edgü kılık kodkılık
 Ol er kim ulugsındı men men tidi
 Anı ne halayık sever ne halik

(Kibir bütün dillerde yerilen bir huydur; huyların iyisi, alçak gönüllülüktür; ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi ne Tanrı ve ne de kul sever.)

Sın-(131): Kırılmak, bozulmak, yıkılmak

Tuncer Gülensoy’a göre fiil sı- şeklindedir.⁹⁰

Eşitgil biliglig negü tip ayur
 Edebler başı til küdezme tiyür
 Tiliñ bekte tutgıl tişiñ sınmasun
 Kalı çıksa bektin tişiñni sıyur

(Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, dili gözetmektir dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın; eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar.)

---

⁹⁰ Tuncer Gülensoy, age, s.768

Sun-(208): Sunmak, ikram etmek, uzatmak.

Ajun külçirer baz alın kaş çatar
 Bir elgin tutup şehd birin zehr katar
 Asel tatrup ilkin tamak tatıtıp
 Kidinrek kadahka sunup zehr katar

(Dünya gülümser, fakat yine alını buruşturur ve kaş çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır; bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar.)

Taş-(388): Taşmak

KT’de kapamak, kuşatmak anlamlarında kullanılmıştır.

Bu kün bu ajunda kişilik isiz
 Kanı kanca bardı kişilik isiz
 Vefa köli suglup kurup yulları
 Cefa toldı taştı teggizdin ediz

(Bugün bu dünyada insanlık kötüdür; yazık, hani insanlık; nereye gitti? Vefâ gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu; cefâ doldu-taştı, denizden daha engin.)

Teg-(234-353): Varmak, erişmek, değmek, dokunmak.

Uluglukka tegsen yañılma özün
 Kalı kedsen atlas unıtma bözün
 Uluğ boldukuñça tüzünrek bolup
 Ulugka kiçigke sılıg kıl sözün

(Büyüklüğe erişirsen, kendini şaşırma; atlas giyersen, bözünü unutma; yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol, büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.)

Tez-(153): Kaçmak⁹¹

Tili yalğan erdin yırak tur teze
 Keçür sen me umrüng könilik öze
 Ağız til bezeki köni söz turur
 Köni sözle sözni tiliñni beze

(Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç; sen ömrünü doğruluk ile geçir. Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür; sözü doğru söyle, dilini süsle.)

Tıy-(232): Yasaklamak, men etmek.

Kamug til akı er senasın ayur
 Akılık kamug ayb kirini yuyur
 Akı bol saña söz sökünç kelmesün
 Sökünç kelgü yolını akıhk tıyur

(Bütün diller cömert adamın medhini söyler; cömertlik bütün ayıbların kirini temizler; cömert ol, sana söz, sövme gelmesin; sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.)

Tir-(241-248-309-435): Dermek, toplamak.

Haris tirip armaz usanmaz bolur
 Harislik iginiñ emin kim bilür
 Haber bar birilse eger ademi
 İki kol dinar ma ol üç kol kolur

(Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez; harislik hastalığının ilâcını bilen var mı. Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vâdi. dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vâdi ister.)

Tod-(255-305): Doymak.⁹²

Haris todmaz ajun neñini tirip
 Harislik karıma idisi karıp

⁹¹ Tuncer Gülensoy, age, s.888

⁹² Tuncer Gülensoy, age, s.300

Harislıkñı kodur haris er kaçan

Ölöp yatsa toprak içiñe kirip

(Haris dünya malın» toplamakla doymaz, sahibi ihtiyarladığı hâlde, harislik ihtiyarlamaz; haris adam harisliği ancak ölüp, toprak altına girdikten sonra bırakır.)

Tol-(73-74-199-393): Dolmak.

Anıñ vuddı birle köñüller tolup

Anıñ yadı birle ajun tolsu tip

(Gönüller onun sevgisi ile ve dünya onun yâdı ile dolsun.)

Bu kün bar yarın yok bu dünya neñi

Meniñ timişin neñ adınlar oñı

Kamug tolgan irlür tükel eksiyür

Kamug abadannıñ harab ol soñı

(Dünya malı bugün var, yarın yoktur; benim dediğin mal başkalarının kısmetidir. Her dolan azalır, her tam olan eksilir; her mâmuurluğun sonu harap olmaktır.)

Tut-(49-131-179-206-262-511): Tutmak.

Eşitgil biliglig negü tip ayur

Edebler başı til küdezmek tiyür

Tiliñ bekte tutgıl tişin sınmasun

Kalı çıksa bektin tişinñi sıyur

(Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, dili gözetmektir dilini muhafaza altında tut, dişin kırılmasın; eğer muhafaza altından çıkarsa, dişini kırar.)

Bilip tutsa her kim edibniñ sözün

Halayık ara ol güzünler özin

(Edibin sözünü kim bilip tutarsa,halk arasında kendi itibârını yükseltir.)

Tur-(216): Durmak, dikilmek.

DLT II, KB ve KT'de kopmak, çıkmak, kalkmak. ve DLT III'de zayıflamak anlamlarında kullanılmıştır.

Yılan teg bu ajun yılan oklagu

Okamakka yumşak içi pür agu

Yılan yumşak erken yavuz fil iter

Yırak turgu yumşak tip azılmagu

(Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lâzımdır; (o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur. Yılan yumuşak olduğu hâlde, kötülük yapar; (ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp tutmamalı.)

Tüş-(177-178): Düş, rüya, düş azması, ihtilam, düşmek, inmek.

DLT III, KT , DH, KT'de Düş, rüya, düş azması, ihtilam, düşmek, inmek; DLT II, KB, DH, KT'de. İnme, çekmek. Ve KT'de kaplamak, kuşatmak, ortaya çıkmak, olmak, üzerine düşmek, ait olmak, yere kapanmak, düşmek, secde etmek anlamlarında kullanılmıştır.

Bu ajun rıbat ol tüşüp köçgölüg

Rıbatka tüşügli tüşer keçgölüg

Öñ arkış uzadı kopup yol tutup

Öñi kopmış arkış nece kiçgölüg

(Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır; (insan) kerva'n-saraya geçmek için iner. Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır; başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir.)

Yat-(276-308): Yatmak, uyumak.

DLT II'de yaymak, sermek anlamlarında kullanılmıştır.

Haris todmaz ajun neñini tirip

Harislık karımar idisi karıp

Harislıkni kodur haris er kaçan

Ölüp yatsa toprak içine kirip

(Haris dünya malın» toplamakla doymaz, sahibi ihtiyarladığı hâlde, harislik ihtiyarlamaz; haris adam harisliği ancak ölüp, toprak altına girdikten sonra bırakır.)

Yaz-(445): Düğüm gibi şeyleri çözmek.

KT'de (el) uzatmak, yakınlık bildiren yardımcı fiil, döşemek, yaymak; DLT III'de kitap vb. Yazmak ve DLT III, KT'de yanılmak anlamlarında kullanılmıştır.⁹³

Ne yazdı ajunka bu sahib hüner

Negüke bu anı ulaşu kınar

Hasislerni kötrüp nefisni çalıp

Azu kutsuz ajun karıpmu munar

(Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir; niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir: hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?)

Yet-(237): Yetmek: yetişmek, erişmek, ulaşmak, katılmak , yetmek.

DLT II'de yedekte bulundurmak, götürmek anlamlarında kullanılmıştır.

Akı er biligni yete bildi kör

Anın sattı malın sena aldı kör

Tirildi ulamsız ulamı bolup

Ajunda at edgü kodup bardı kör

(Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak. Malını onunla sattı ve sena aldı. muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı; bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.)

---

⁹³ Tuncer Gülensoy, age, s.1010

Yıg-(262-299): Bir şeyden alıkoymak, engel olmak, yasaklamak, uzak tutmak, vazgeçirmek.

KT'de Bekletmek, alıkoymak, engel olmak ve KB, DH'de yığmak, toplamak anlamlarında kullanılmıştır.

Bahıl nakes otun tavar pasbanı

Yıgar yimez içmez tutar berk anı

Taturmaz eseninde tuz dostıña

Ölür kalur ahır yiyür düşmanı

(Hasis alçak, hâin ve malının bekçisidir; toplar, (fakat) yemez, içmez ve onu sıkı tutar; sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz; ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer.)

Yıl-(11): Koşmak.

Aya şek yolında yiligli odun

Kel ottın özün yul ölümdin öñe

(Ey şüphe yolunda koşan, uyan; gel, ölmeden kendini âteşten kurtar.)

Yir-(450): Yermek, beğenmemek.

Aya hukmin ajun tapa üggüçi

Yirip munı birer yana öggüçi

Ugan hukmi birle kelür kelgen iş

Anıñ emri birle teger teggüçi

(Ey hükmünü dünya üzerinde yürüten, onu bâzan yeren, bâzan tekrar öven, her gelen iş kadir (Tanrı) hükmü ile gelir, insanın her karşılaştığı şey onun emri ile olur.)

Yod-(350): Silmek, bozmak, kaybetmek, yok etmek.

Bela kelse sabr it ferahka küdüp

Küdüp tur ferahka bela renc yodup

Öçer mihnet otı keçer nevbeti

Kalur sabr idisi sevabın yüdüp

(Belâ gelirse, ferahı bekleyerek, sabret; belâ ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle; mihnet âteşi söner, nevbeti geçer; sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.)

Yul-(12-160) : Kurtarmak, bırakmak, kurtulmak.

Aya şek yolında yiligli odun

Kel ottın özün yul ölümdin öñe

(Ey şüphe yolunda koşan, uyan; gel, ölmeden kendini âteşten kurtar.)

Yum-(424): Yummak

Budun mallıg erke urup yüzlerin

Tözü kul kılurlar azad özlerin

Kim ol malsız erse ol erni körüp

Yüz evrüp keçerler yumup közlerin

(Halk mallı olan kimseye teveccüh edip, hepsi hür olan nefislerini (ona) kul yaparlar; malı olmayanı görünce, başlarını çevirip, . Gözlerini yumarak, geçerler.)

Yüd-(352): Yükleme, yüklenmek.

Bela kelse sabr it ferahka küdüp

Küdüp tur ferahka bela renc yodup

Öçer mihnet otı keçer nevbeti

Kalur sabr idisi sevabın yüdüp

(Belâ gelirse, ferahı bekleyerek, sabret; belâ ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle; mihnet âteşi söner, nevbeti geçer; sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.)

Yük-(148): Eğilmek⁹⁴

Ne kim kelse erke tilindin kelür

Tilindin kim edgü kim isiz bolur

---

⁹⁴ İbrahim Taş, age, s. 193.

Eşit büt bu sözke kamug tañda ten
 Turup tilke yüknüp tazarru kılur
 (İnsana ne gelirse, dilinden gelir; dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur; dinle ve bu söze inan ki, vücût her sabah kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.)

1.2.1.1.5.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller

Türkçe'nin yapısına uygun olarak bu tür yapıda sanç- fiilinin 2 ; siñ- ve yind- fiillerinin 1'er ve toplamda 3 fiilin 4 kez kullanıldığı görülmüştür.

Sanç- (445-455): Bıçak vb. şeylerin saplanması⁹⁵

Ajunka bu söküş melamet nelik
 Kazalar yoritgan yaratgan melik
 Kaza birle sançlur adakka tiken
 Kaza birle ilnür tuzakka elik
 (Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin; kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim edentanrıdır; ayağa diken kader ile batar, geyiği tuzağa düşüren kaderdir.)

Siñ-(175): Sinmek.

Fiilin sonunda bulunan “ñ” sesi ünsüz tekleşmesinden dolayı çift ses olarak kabul edilmiş ve “ünsüz+ünlü+ünsüz” kategorisi yerine, “ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz” yapısı içinde tercihen gösterilmiştir. Günümüz Türkçesi'nde fiilin sonunda bulunan n ve g seslerinden “g” ünsüz düşmesi gerçekleşmiş olup fiil bugünkü şekline gelmiştir.

İşim tip inanıp sır ayma sakın
 Nece me inançlıg iş erse yakın
 Serip sinde razıñ siñip turmasa

⁹⁵ İbrahim Taş, age , s. 132 ; Tuncer Gülensoy, age, s.730

Serermü işiñde munı ked sakın

(En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın, arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme; sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa, arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.)

Yind-(103): Aramak.

Bilig birle alim yokar yokladı

Biligsizlik erni çökerdi kodı

Bilig yind usanma bil ol hak resul

Bilig çinde erse siz arkañ tidi

(Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü; bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul: «Bilgiyi, Çin'de bile olsa, arayınız» dedi.)

1.2.1.2.İki Heceden Oluşan Basit Fiiller

Türkçenin yapısına uygun olarak iki heceli basit fiiller 7 çeşit olarak incelenmiş olup, toplamda 33 fiil 57 kez kullanılmıştır.

1.2.1.2.1.Ünlü+Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller

Bu yapıyla okı- fiilinin 4; arı - fiilinin 2 , anu-, uza- fiillerinin 1 kez ve toplamda ise 4 fiilin 8 kez kullanıldığı görülmüştür.

Anu-(209): Hazırlanmak.

DLT III'de bir şeyin hazırlanması anlamlarında kullanılmıştır.⁹⁶

Süçüg tattıñ erse açığka anun

Birin kelse rahat kelür rene onun

Aya gam katıgsız sürur umguçı

Bu ajun kaçan ol umınçka orun

---

⁹⁶ İbrahim Taş, age, s. 172 , s. 194

(Eğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol ; rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir. Ey gam karışmamış sürür uman, bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur?)

Arı-(111-328): Temizlenmek, temiz olmak, arımak.

İlgsizke hak söz tatıgsız erür

Añar pend nasihat asıgsız erür

Ne türlüğ arıgsız arır yumakın

Cahil yup arıamaz arıgsız erür

(Bilgisize doğru söz tatsız gelir, ona öğüt ve nasihat faydasızdır; nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir, (fakat) câhil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.)

Okı-(44-78-466-482): Kitap vb. şeyler okumak, okuyup ders almak.

DLT III ve KT'de davet etmek, çağırmak ve KT'de tapmak, ibadet etmek, dua etmek, niyaz etmek anlamlarında kullanılmıştır.

Şahım medhı birle bezeyin kitab

Okıglı kişiniñ sevinsün canı

(Kitabı şahımın medhi ile süsleyeyim, okuyan adamın içi açılsın.)

Bitidim kitabnı mevaiz mesel

Okısa tatır til yimiş teg asel

Kim erse bu sözke adınlar sözün

Teñ ese teñgedi dürüstka bedel

(Kitabı mevızalar şeklinde yazdım; dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur; kim bu sözü başkalarının sözü ile mukayese etmiş olur.)

Uza-(179): Uzamak.

Bu ajun rıbat ol tüşüp köçgülüg

Rıbatka tüşügli tüşer keçgülüg

Öñ arkış uzadı kopup yol tutup

Öñi kopmış arkış nece kiçgülüg

(Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır; (insan) kerva'n-saraya geçmek için iner. Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır; başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir.)

1.2.1.2.2.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü Basit Fiiller

Bu yapıyla yorı- fiilinin 2; karı, kuru-, küse-, yaru-, yavu-, tarı-, taru-, tire-, tüke-, sina- fiillerinin 1 ve toplamda ise 11 fiilin 12 kez kullanıldığı görülmüştür.

Karı-(448): Yaşlanmak, kocamak. (karımak)⁹⁷

Ne yazdı ajunka bu sahib hüner

Negüke bu anı ulaşu kınar

Hasislerni kötrüp nefisni çalıp

Azu kutsuz ajun karıp mu munar

(Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir; niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir: hasislerni yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?)

Kuru-(387): Kurumak

Bu kün bu ajunda kişilik isiz

Kanı kanca bardı kişilik isiz

Vefa köli suglup kurup yulları

Cefa toldı taştı teggizdin ediz

(Bugün bu dünyada insanlık kötüdür; yazık, hani insanlık; nereye gitti? Vefâ gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu; cefâ doldu-taştı, denizden daha engin.)

Küse-(373): İstemek, arzulamak, izlemek.

KT'de Bekletmek, alıkoymak, engel olmak ve KB, DH'de yığmak, toplamak anlamlarında kullanılmıştır.⁹⁸

---

⁹⁷Tuncer Gülensoy, age, s.472

Eren hayrı şerri küsep keçmez ol

İsiz edgü işke yanut kiçmez ol

Aya edgü umgan isizlik kılıp

Tiken edlegen er üzüm biçmez ol

(İnsanların iyilik ve kötülükleri arzu etmekle geçmez, iyi işin de kötü işin de karşılığı gecikmez; ey kötülük yapıp, iyilik uman (kimse), diken eken üzüm biçmez.)

Sına-(99): Birisini bir işte denemek, tecrübe etmek, sınamak.⁹⁹

Baka körgil emdi uka sınayu

Ne neñ bar bilig teg asıǵlıǵ öñin

(Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir bilgili bin bilgisize denktir; şimdi, anlayarak ve sınayarak, etrafa bakıver, bilgi kadar faydalı başka ne var?)

Tarı-(192) : Ekmek, ekme eylemi.¹⁰⁰

Bu dünya neñindin yigü kedgülük

Al artuk tileme vebal yüdgülük

Tarıǵlık tip aymış ajunnı resul

Tarıǵhkta katlan tarı edgülük

(Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al; fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır. Resul, dünya için, tarladır demiş; tarlada çâıış-çabala ve iyilik ek.)

Taru-(464): Dar gelmek, darlaşmak

KT’de sıkıntı içinde olmak, daralmak anlamlarında kullanılmıştır.

Taru- fiilinin tar isminden geldiği de düşünülebilir. Bu haliyle kelime tar+u- şekliyle isimden türemiş bir fiil olarak kabul edilmelidir.

Kaza kelse yügrük yügürmez urup

Kaza kaytarılmaz katıg ya kurup

⁹⁸İbrahim Taş, age, s. 83.

⁹⁹ Tuncer Gülensoy, age, s.768

¹⁰⁰ Tuncer Gülensoy, age, s.861

Saḡa renc aḡa genc birigli ugan

Ceza kılma ya renc idisi tarup

(Koşanın(koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz; kuvvetli yay kurmakla kader geri çevirilmez; sana ızdırıp ve ona hazine veren Tanrıdır; ey muztarip kimse, ızdıraptan şikâyet etme.)

Tire-(343): Herhangi bir yere direk dikmek, direk, dayanak

DLT I’de direk, dayanak anlamlarında kullanılmıştır.)Tuncer Gülensoy’un eserinde de kelime ‘bir şeyi düşmemesi için desteklemek’ anlamında kullanılmıştır.¹⁰¹

Kerem bir bina teg aḡar hilm ul ol

Ya bustan teg ol hilm kerem al gül ol

Yıkıklığka tirep kesüklüg ula

Bu itiglig erke azad öz kul ol

(Kerem bir binadır ve hilm onun temelidir. Yahut hilm bir bahçeye benzer ve kerem kırmızı güldür. Eğilene destek ver ve kesileni ekle; böyle bir adama hür insan kul olur.)

Tüke-(486): Tükenmek, bitmek, tamamlanmak, bitmek, yetmek

DLT III’de bir şeyin herkese yetmesi. anlamında kullanılmıştır.¹⁰²

Toga körmez erdi edibniḡ közi

Tükedi bu on dört bab içre sözi

Yagan bolsa yüklüg özesinde zer

Anıḡ tuşı bolgay bu söznüḡ azı

(Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi; sözü bu on dört bâb içinde tamamlandı; üzerinde altın yüklü bir fil olsa, bu söz, en az, ona benzetilebilir.)

Yaru-(494): Yarmak, kesmek, ikiye bölmek

KT’de bozmak, kırmak. Anlamlarında kullanılmıştır.

¹⁰¹Tuncer Gülensoy, age, s.900

¹⁰²Tuncer Gülensoy, age, s.946

Yaru- fiilinin yar isminden geldiği de düşünülmelidir. Kelime yar+u- şekliyle isimden türemiş bir fiil olarak kabul edilebilir.

Edibniñ yiri atı yüknek erür

Safalığ aceb yir köñüller yarur

(Edibin yerinin adı Yüknek 'tir. Gönülleri açan, safâlı bir hoş yerdir.)

Yavu-(379): Yaklaşmak.

Yavu- fiilinin yav isminden geldiği de düşünülebilir. Bu haliyle kelime yav+u- şekliyle isimden türemiş bir fiil olarak da kabul edilmelidir. Kelimenin yak+u->yagu->yavu- şeklinde değişim geçirebileceği önemli bir ayrıntıdır.

İşi edgü bolsa er edgü bolur

Er iş edgüsindin öküş hayr bulur

İsizke yavuma isiz suhbeti

Sini terkin isiz kılıklık kılur

(İnsanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur; insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür; kötüye yaklaşma, kötü sohbeti seni hemen kötü huylu yapar.)

Yorı-(202-410): Yürümek, varmak

KT'de sefere çıkmak, yolda olmak, uzaklaşmak, akıp gitmek, yüzmek, (rüzgâr için) esmek ve DLT III ve KT'de kişinin adının duyulması anlamlarında kullanılmıştır.

Kim ol yüzçi erse kişi yigi ol

Kerek erse yiglik yorı yüzçi bol

Kim ol yollug erse anıñ yolu yok

Kim ol yolsuz erse añar kiñrö yol

(Kim iki yüzlü ise, o itibâr sahibidir; itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol. Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok; yol hakkı olmayana geniş yol vardır.)

1.2.1.2.3.Ünlü+Ünsüz+Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller

Atebetü'l Hakayık'ta bu yapıda arka-, ırte-, fiillerinin 2; arta-, eksi-fiillerinin 1'er ve toplamda 4 fiilin 6 kez kullanıldığı görülmüştür.

Arka-(7-104): Aramak.¹⁰³

Seniñ birlikiñke delil arkagan

Bulur bir neñ içre deliller miñe

(Senin birliğine delîl arayan (kimse) bir tek şeyde binlerce delîl bulur.)

Arta-(395): Bozulmak, kötüleşmek.¹⁰⁴

Ajun toldı udvan cefa cevır bile

Kanı bir vefalığ bar erse tile

Sen artak sen anın ajun artadı

Nelük bu ajunka kılur sen gile.

(Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu; hani bir vefalı; varsa, ara bakayım. Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya bozuldu; niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun.)

Eksi-(199): Eksilmek.¹⁰⁵

Bu kün bar yarın yok bu dünya neñi

Meniñ timişin neñ adınlar oñı

Kamug tolgan irlür tükel eksiyür

Kamug abadannıñ harab ol soñı

(Dünya malı bugün var, yarın yoktur; benim dediğin mal başkalarınınıbkısmetidir. Her dolan azalır, her tam olan eksilir; her mâmuurluğun sonu harap olmaktır.)

¹⁰³ Sır Gerard Clauson, An Etiymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish, At The Clarendon Press, 1972.

¹⁰⁴ Sır Gerard Clauson, age, s. 208a. , İbrahim Taş ,age, s. 204.

¹⁰⁵ Tuncer Gülensoy, age, s.326

İrte-(292-321): İstemek, araştırmak, haberdar olmak, incelemek.¹⁰⁶

Bütün kılık filin öte irtegil

Kerem kimde erse anı er tigel

Yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi

Yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil

((İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele, kerem kimde ise, ona insan de; keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir, meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.)

1.2.1.2.4.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller

Bu yapıyla kötür-, küdez- fiillerinin 4; yarat- fiilinin 3; yügür- fiilinin 2; yapuş-, kamıl-, kemiş- fiillerinin 1'er ve toplamda ise 8 fiilin 17 kez kullanıldığı görülmüştür.

Kamıl-(196): Çökmek, eğilmek.

Bekasız erür bu ajun lezzeti

Keçer yıl keçer teg meze müddeti

Yigit koca bolur yañı eskirür

Kavi erse kamlur kaçır kuvveti

(Bu dünya lezzeti bakî değildir; zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer; genç ihtiyarlar ve yeni eskir; kuvvetli çöker, kuvveti gider.)

Kemiş-(478): Bir şey atmak, çıkarmak, salmak, bırakmak

KT'de Koymak, yerleştirmek, teklif etmek, ortaya atmak anlamlarında kullanılmıştır.

Anın uz erür bu kitab bir süzük

Talulap ketürdüm kemiştım çözü

Nevadir süzük az bolur hezl ökü

Uçuz atlas bolur kız uçuzı böz ök

---

¹⁰⁶ İbrahim Taş, age, s. 90

(Onun için bu güzel ve süzölmüş bir kitaptır; (sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım; helz çok, fakat nâdir ve süzölmüş (söz) az olur; sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir.)

Kötür-(222-242-332-447): Kaldırmak, yükseltmek

KT’de yok etmek. yüklenmek, kazanmak, edinmek, hamle yapmak ve DLT II, KB, DH götürmek anlamlarında kullanılmıştır. Tuncer Gülensoy’a göre kelime kötrü- şeklindedir.¹⁰⁷

Ne yazdı ajunka bu sahib hüner

Negüke bu anı ulaşu kınar

Hasislerni kötrüp nefisni çalıp

Azu kutsuz ajun karıpmu munar

(Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir; niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir: hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?)

Küdez-(130-157-158-345):(közed- metatez): Gözetmek, korumak, muhafaza etmek, saklamak

DLT III’de intizar etmek, koyun gütmek anlamlarında kullanılmıştır.¹⁰⁸

Tuncer Gülensoy, sözlüğünde küdez- fiilinin kö- kökünden (metatez) geldiğini söylemiş ve kelimeyi kö-z-e-t- şeklinde ifade etmiştir.¹⁰⁹ Ancak kelimenin metatez şeklinin dışında küd-e-z- şeklinde olabileceği de ayrı bir düşüncedir.

Küdezgl tiliñni kel az kıl sözün

Küdezilse bu til küdezlür özün

Resul erni otka yüzün atguçı

Til ol tidi yığ til yul ottın yüzün

¹⁰⁷ Tuncer Gülensoy, age, s.561

¹⁰⁸ İbrahim Taş, age, s. 172, Clauson, age, s. 707.

¹⁰⁹ Tuncer Gülensoy, age, s.390

(Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa, kendin korunmuş olursun. Resul: -«İnsanı yüzü koyun âteşe atan dildir »- dedi; dilini sıkı tut, yüzünü âteşten kurtar.)

Yapuş-(268): Yapışmak, sarılmak, sığınmak.¹¹⁰

Yana bir kereklig sözüm bar saḡa

Ayayın men anı kulak tut maḡa

Ol ol kim tekebbürni yirdin salıp

Tevazunı berk tut yapuş ked aḡa

(Sana lüzumlu bir sözüm daha var, bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim; o (söz) şudur: kibri yere çalıp, tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.)

Yarat-(9-13-454): Yaratmak, yapmak, uydurmak.

Yarattı ol ugan tünüḡ kündüzüḡ

Udup biri birke yorır öḡ soḡa

(O kadir (Tanrı senin) geceni ve gündüzünü yarattı; (bunlar) birbirine uyup, birbirinin ardı-sıra giderler.)

Yügür-(6-181): Koşmak, seğirtmek.¹¹¹

Seniḡ- barhkıḡka tanukluk birür

Cemad canvar uçgan yügürgeḡ neḡe

(Canlı, cansız, uçan ve koşan (her) şey senin varlığına tanıklık eder.)

1.2.1.2.5.Ünlü+Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller

Bu yapıyla eşit- fiilinin 5; ökün- fiilinin 3; unıt- fiilinin 2; inan- fiilinin 1'er ve toplamda ise 4 fiilin 11 kez kullanıldığı görülmüştür.

¹¹⁰ Tuncer Gülensoy, age, s.1065

¹¹¹ Tuncer Gülensoy, age, s.1187

Eşit-(21-62-129-147-172): Araştırmak, estirmek, işitmek

Eşit emdi kaç söz habib fazlındın

Ukuş huş yititip sözümni aña

(Şimdi Peygamberin fazlından bir kaç söz dinle; akıl ve dikkatini bileyip, sözümü anlamağa çalış.)

Ne kim kelse erke tilindin kelür

Tilindin kim edgü kim isiz bolur

Eşit büt bu sözke kamug tañda ten

Turup tilke yüknüp tazarru kılur

(İnsana ne gelirse, dilinden gelir; dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur; dinle ve bu söze inan ki, vücût her sabah kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.)

Inan-(173): İnanmak.

İşim tip inanıp sır ayma sakın

Nece me inançlıg iş erse yakın

Serip sinde razıñ siñip turmasa

Serermü işiñde munı ked sakın

(En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın, arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme; sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa, arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.)

Ökün-(114-143-144): Pişman olmak, üzülmek, kaygılanmak

Tuncer Gülensoy'un eserinde 'Birinin söylediklerini, yaptıklarını yineleyerek alay etmek' anlamında geçmektedir.¹¹²

Sefih er tili öz başı duşmanı

Tilindin töküldi telim er kanı

Öküş sözlegende öküñen telim

Tilin beklegende ökünmiş kanı

---

¹¹²Tuncer Gülensoy, age, s.657

(Sefîh adamın dili kendi başının düşmanıdır; bir çok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü. Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur, dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?)

Unit-(354-482): Unutmak.

Aya minde kidin keligli munı

Okısañ duada unıtma mini

Saña hediye, kıldım bu tañsuk sözüm

Maña hediye, kılsu dua tip sini

(Ey benden sonra gelen, bunu okursan, beni duada unutma; sen de bana duâ hediye edersin diye, bu nadide sözlerimi sana hediye ettim.)

1.2.1.2.6.Ünlü+Ünsüz+Ünsüz-Ünlü+Ünsüz Şeklindeki Basit Fiiller

Bu yapıyla Atebetü'l Hakayık'ta tek fiil bir kez kullanılmıştır.

Ögret-(46): Öğretmek, alıştırmak.

Ögre-t- ve ögre-n- şekilleri de görülebilen fiilin bu şekildeki türemişliklerine Tuncer Gülensoy karşı çıkmaktadır ve fiili öğret-seklinde basit fiil olarak kabul etmiştir.¹¹³ Ancak bütün bunların dışında fiil ög+r+e-t- şeklinde türemiş de olabilir.

Ögü bilmez erke öğüt öğretür

Anıñ birr u cudı bedi ihsanı

(Onun iyiliği, cömerdliği ve eşsiz ihsanı medhetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir.)

1.2.1.2.7.Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüz+Ünlü Şeklindeki Basit Fiiller

Türkçe'nin yapısına uygun olarak bu yapıda yañşa- fiili 2 kez kullanılmıştır.

---

¹¹³ Tuncer Gülensoy, age, s. 653

Yaňsa-(134-151): Baş ağrıtmak, gevezelik etmek, saklanması gerekeni söylemek.¹¹⁴

Fiilin yaňş+a şeklinde isimden fiil şekline gelmiş olabileceği de düşünülmelidir.

İki neň birikse biy erde kalı

Bükendi ol erke mürüvvet yolu,

Bir ol yaňsar erse kereksiz sözüg

İkinç yalğan erse ol erniň- tili

(Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse, o insana mürüvvet yolu kapanmıştır: (bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek, ikincisi ise, yalan söylemektir.)

1.2.2.Türemiş Fiiller

Türkçe’de eklerin varolmasıyla ilgili 2 tez öne sürülebilir. Birincisi bazı eklerin sözcük oldukları ve zamanla kullanım ihtiyacından dolayı ek olduğu; ikincisi ise bazı eklerin iki ekin birleşmesiyle meydana gelmiş olabileceğidir.¹¹⁵ Bu eklerden bazıları isim ya da fiillere gelerek zaman, şahıs, sahiplik, çoğulluk gibi çekim görevi yaparlar. Bazıları da yine fiil ya da isimlere gelerek yeni sözcükler türetirler. Yeni sözcükler türeten bu eklere yapım eki adı verilir.

Fiil ya da isim kök veya gövdelerine yapım eki getirilerek türetilen fiillere türemiş fiiller denir. İsim veya fiil kökleriyle yansımalarından, yapım ekleriyle türetilirler. Bunlara fiil gövdesi (tabanı) denir. Türemiş fiiller ikiye ayrılır:

a)İsim soylu kelimelerden türetilen fiiller

b)Fiil kök ve gövdelerinden türetilen fiiller

¹¹⁴ Tuncer Gülensoy, age, s.1062

¹¹⁵ Vecihe Hatipoğlu, Türkçe’de Eklerin Kökeni, Türk Dili, C. XXIX, S.268, TDK Yay., Ankara, 1974, ss. 331-340.

Atebetü'l Hakayık'taki varlığına göre türemiş fiiller, Fiilden Fiil Yapan Ekler(-ar- /-er- , -guz-/ -güz-, -ı-/ -i-, -dur- / -dür- / -tur- / -tür- , -k- / -k- , -ı-/ -i-, -l- , -n-, -r-, -ş-, -t- , -z-) ve İsimden Fiil Yapan Ekler (+a- /+e- , -ı-/ -i-, +ır-/ +ir-, -k- , +la-/ +le-, +n-, +sın-/ +sin-) şeklinde ayrılabilir. Atebetü'l Hakayık'ta 79 fiil, fiil kök ve gövdelerinden ve 33 fiil, isim kök ve gövdelerinden türeyerek toplamda 112 türemiş fiil 152 kez kullanılmıştır.

Atebetü'l Hakayık'ta isimden yapılmış fiillerin sayısı 33 olup, bu fiiller 59 kez kullanılmıştır.

Atebetü'l Hakayık'ta kullanılan fiilden türemiş fiil sayısı 79 olup, bu fiiller 94 kez kullanılmıştır.

1.2.2.1.Fiilden Fiil Yapan Ekler

Fiil kök ve gövdelerine gelerek yeni fiiller türeten ekler fiilden fiil yapma ekleri adı verilir. Fiilden fiil yapma ekleri fiil kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler, fiil köklerine, fiilden yapılmış fiil gövdelerine ve isimden yapılmış fiil gövdelerine eklenirler. Yani fiilden fiil yapma ekleri isimden fiil yapma eklerinden ve fiilden fiil yapma eklerinden sonra gelebilirler. Sayıları azdır. Fakat işleklik dereceleri çekim eklerine yakın bir genişliktedir.

“İçlerinde hiçbir fiil kök ve gövdesine işleklik sahası dışında bırakmayacak kadar şümüllü olanları da vardır. Bu eklerin bir hususiyeti de belirli fonksiyonları bulunmasıdır. Bir fiilden yine bir fiil yaptıkları için fonksiyonlarının belirli olması doğaldır.”¹¹⁶

Kaşgarlı Mahmud'un Divân'ı incelendiğinde görülecektir ki fiilden fiil yapım ekleri -t-, -r-, -se-, -ş-, -k-, -sık-, -l-, -n- ve -sın- olmak üzere dokuz adettir. Bu sayının az olması belirli yapım eklerinin tespit edilemediğini göstermektedir. Konuyla ilgili olarak Ahmet Caferoğlu: “Gerek Eski Türkçede, gerekse Orta Türkçe devresinde tespit edilen bazı ekler, ek oldukları halde, kökle kaynaştıkları için, Kaşgarlı devrinde

---

¹¹⁶ Muharrem Ergin, age, s. 200

tespit edilememiştir.”¹¹⁷ demiştir. Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânında yer alan gramer bilgileri belli bir düzen dahilinde seyretmez. Bir başka ifade ile Kâşgarlı’nın eserindeki Türk dili bilgileri yeri geldikçe açıklanmıştır. Dîvânü Lugat-it Türk’teki bu gramer bilgilerini Ahmet Caferoğlu bir araya getirmiştir.¹¹⁸ Şu halde Eski Türkçe’deki fiilleri sadece Dîvânü Lugat-it Türk’ün işaretinde incelemek yanıltıcı olabileceği gibi sonuca varma noktasında da yanlış olur. Clauson, Türkçe’de Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler adlı makalesinde fiilden fiil yapım ekleri olarak -ma:-/-me:-, -sa:-/-se:-, -sı:-/-si:, --d-, -t-, -Vk-, -sık-/sık-, -Vl-, -Vmsın-/Vmsin-, -Vr-, -dur-/dür-/tur-/tür-, -gur-/gür- -Vş-, -Vz-, -duz-/düz-/tuz-/tüz- eklerini belirlemiştir.¹¹⁹

Atebetü’l Hakayık’ta bu yapıda 79 fiilin 94 kez kullanıldığı görülmüştür.

1.2.2.1.1.-ar- /-er-

Karahanlı Türk yazı dilinde pek işlek olmayan bu ek ile ettirgen fiiller yapılmaktadır.¹²⁰

Türkçede eskiden beri görülen bu ek işleklik sahası sınırlı olan eklerden biridir. Daha çok renk isimlerinden fiil yapmakta kullanılır. Renk isimlerinden yalnız olma ifade eden diğer isimlerden ise bazen olma, bazen yapma ifade eden fiiller yapar. (ağ-ar-, boz-ar-, mor-ar-gibi.) Eski Türkçede bu ekin yanında -gar, -ger eki vardı. (Suv-gar- “suvarmak” örneğinde olduğu gibi.) Bu ek Batı Türkçesinde g ve ğ ’sı düşerek -ar, -er haline geçmiş olabileceği için asıl -ar-, -er- ile karışmış olabilir. Daha Eski Türkçe evresindeyken bu iki ekin aynı örnekte yan yana kullanılmış olduğunu görüyoruz.(suv-ar-, suv-gar gibi.) Batı Türkçesinde g ve ğ düştüğü için birbirine karışarak tek ek haline gelmiş olmaları tabiidir. r-l değişmesi yüzünden olacak bu ek Eski Anadolu

¹¹⁷ Ahmet Caferoğlu, age, ss. 97-101

¹¹⁸ Ahmet Caferoğlu, age, ss. 48-61.

¹¹⁹ Sır Gerard Clauson, Türkçe’de Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler,(Çeviren Uluhan ÖZALAN), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, C.:1, Sayı:1, Güz 2007, s. 196

¹²⁰ Mecdud Mansuroğlu, age, ss. 141-182.

Türkçesinde bazen ve bugün bazı ağızlarda l'li şekle geçmiştir. (Sara-, kara- örneklerinde olduğu gibi.)

Zeynep Korkmaz, ek için “Ünsüzle sonuçlanan geçişsiz belirli bazı fiillerden geçişli fiiller türeten bir ettirgenlik ekidir. ” demektedir. ¹²¹

Çök-<çöker- “çökertmek, çöktürmek”, kız-<kızar- “kızarmak”¹²²

Bu yapıyla çık-ar- fiilinin 5; kit-er- fiilinin 2’şer kez ve toplamda 2 fiilin 7 kez kullanıldığı görülmüştür.

Çık-ar-(18-70-185-402-473): Çıkarmak, uzaklaştırmak, sürgün etmek.

Dad ispehsalar beg üçün bu kitip

Çıkardım ajunda atı kalsu tip

(Dâd İspehsâlâr Bey için bu kitabı yazdım ki, dünyada (onun) adı kalsın.)

Amel koddı alim ve zahid vera

Arif raks çıkarıp iter hoş sema

Bidatın yığıglı kişi kalmadı

Anın künde arta turur bu bida

(Âlim ameli ve zâhid takvayı bıraktı; arif raks çıkarıp, hoş semâ eder; bid'atten men'eden insan kalmadı, onun için bu bid'at her gün artmaktadır.)

Kit-er-(15-16): Herhangi bir şeyin yerinden kaldırılması, giderilmesi

Tünetür tünüñni künüñ kiterip

Tünüñ kiterip baz yarutur taña

(Günüñü giderip, geceni getirir; geceni giderip, tekrar tanı aydınlatır.)

¹²¹ Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri, Ankara, 2003, s. 126

¹²² Necmettin Hacıeminoğlu, age. s. 132.

1.2.2.1.2.-guz-/-güz-

Eski Türkçe’de kullanılan –gur-/–gür-; -kur-/–kür- fiilden fiil yapım ekinin değişimi olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²³ Kaçalın’ın işaretine göre A. Von Gabain ekle ilgili açıklamalarda bulunmuş ve ekin bir yaptırma eki olduğunu söylemiştir.¹²⁴

Bu yapıda kullanılan tek fiil tir-güz- fiilidir.

Tir-güz-(20) : Diriltmek¹²⁵

Bu kudret idisi ulug bir bayat

Ölüglerni tircüzmek asan aña

(O kudret sahibi büyük bir Tanrıdır; ölüleri diriltmek onun için kolay bir iştir.)

1.2.2.1.3. –dur- / -dür- / -tur- / -tür-

Bu ek de işlev olarak –r- ve –t- ekleriyle benzerlik göstermektedir.¹²⁶ İki ekin birleşmesinden meydana gelen bu ek, Eski Türkçe döneminde de bulunmaktaydı. Ek fiil kökündeki son sese göre şekillenmektedir. Bu ekin nasıl meydana geldiği hakkında değişik görüşler ortaya atılmıştır. Bugüne kadar ortaya atılan görüşler hakkında araştırmacılarda uzlaşma yoktur. Kaşgarlı Mahmut ek için: ”Pek çok yerde fiili müteaddî yapmak için, -r- harfi –t- ile birleşir. “gitti” demek olan “bardı” kelimesi “barturdı” şeklinde müteaddî olur. “keldi” sözünden de “keltürdi” şeklinde müteaddî yapılıır(DLT-I-20).¹²⁷ Bu bilgidен hareketle denilebilir ki –tur, -tür eki bu iki ekin birleşmesiyle meydana gelmiş olabilir. Esasen geçişli ve ettirgen fiiller meydana getiren –t- eki, muhtemelen, ya heceleme esnasındaki yanlış bölünme sebebiyle, (art-ur-“artırmak” fiilinin ar-tur şeklinde hecelenmesi gibi.) Yahut da ettirgenlik görevi aşınan ekin üzerine, yeniden aynı anlamdaki

¹²³ Mustafa S. Kaçalın Nevâî’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar, TDK Yayınları, Ankara, 2011, s. 1017.

¹²⁴ A.Von Gabain, Eski Türkçenin Grameri, (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 2003, s.59

¹²⁵ Sır Gerard Clauson, age, s. 545b.

¹²⁶ Muharrem Ergin, age, ss. 212-213.

¹²⁷ Zeynep Korkmaz, age, s. 126.

-ur-, -ür- ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Örneğin tamıt- “damlatmak” tamıt-ur< tam-tur- “damlatmak gibi . Zeynep Korkmaz da bu eki iki ayrı ettirgenlik ekinin kaynaşmasından meydana gelmiş bir ek olarak kabul eder.

Kon- > kondur “kondurmak” ; kel- > keldür- “getirmek” ; kör- > körün- < körüntür- “göstermek”; kül- > kültür- “güldürmek”; sa- > satur- “saydırmak”¹²⁸

Bu yapıyla Atebetü'l Hakayık'ta sev-dür-, başık-tur-, bil-dür-, ket-ür-, (kel-tür), öçük-tür, aşın-dur- ve yi-tür- fiillerinin 1'er kez, toplamda bu 7 fiilin 7 kez kullanıldığı görülmüştür.

Aşın-dur-(433): Geçirmek¹²⁹

Senin malın ol mal aşındurduğun

Saňa hasret ol tek tutup turduğun

Bu kün kendü süçüg bu tirmek saňa

Açıg bolga yarın kodup barduğun

(Senin malın, öbür tarafa geçirdiğin maldır; elinde tuttuğun (mal ise), senin için ancak hasrettir; bugün toplamak senin için tatlıdır; (fakat) yarın bırakıp gitmek acı olur.)

Başık-tur-(140): Yaralamak

DLT I'de okun yada mızrağın ucuna geçirilen temren anlamlarında kullanılmıştır.¹³⁰

Hiredlîgmu bolur tili boş kişi

Telim başnı yidi bu söz til boşı

Öçüktürme erni tilin bil bu til

Başıktursa bütmez büter ok başı

¹²⁸ Necmettin Hacıeminoglu, age, s. 146

¹²⁹ Tuncer Gülensoy, age, s.85

¹³⁰ Sır Gerard Clauson, age, s. 380. ; Hasan Eren, age, s.43

(Boş-boğaz adam akıllı olur mu? ; bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başlan yedi. İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır, fakat dilin açtığı yara kapanmaz.)

Bil-dür-(107): Bilmek, bildirmek

KT'de fark etmek, farkına varmak anlamlarında kullanılmıştır.

Biliglig biligni edergen bolur

Bilig tatgın ay dost biliglig bilür

Bilig bildürür bil bilig kadrini

Biligni biligsiz otun ne kılur

(Bilgiyi dâima bilgili arar, bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir; bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir, bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?)

Ket-ür-(Kel-tür-)(478): Getirmek.

Anın uz erür bu kitab bir süzük

Talulap ketürdüm kemiştım çözüük

Nevadir süzük az bolur hezl öküş

Çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök

(Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır; (sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım; helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur; sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir.)

Öçük-tür(139): Kızdırmak, hiddetlendirmek¹³¹

Hiredlıgmu bolur tili boş kişi

Telim başnı yidi bu söz til boşı

Öçüktürme erni tilin bil bu til

Başıktursa bütmez büter ok başı

(Boş-boğaz adam akıllı olur mu? Bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi. İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır, fakat dilin açtığı yara kapanmaz.)

---

¹³¹ İbrahim Taş, age, s. 178.

Sev-dür-(260): Sevdirmek.

Bu budun talusu akı er turur
 Akılık şeref cah cemalet artırur
 Sevimek tileseñ kişiler ara
 Akı bol akılık sini sevdürür

(Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır; cömertlik şeref, ikbâl ve cemâli artırır; insanlar arasında sevimek istersen, cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir.)

Yi-tür-(329): Yedirmek

Yarar yaraglığı aşırını kişiye yitür
 Yarag bulsañ oprak yalıñı bütür
 Küç emgek tegürme kişiye kalı
 Saña tegse emgek kişidin kötür

(Yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir, giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir; başkasına zorluk ve zahmet çektirme, eğer sana başkası eziyet ederse, tahammül et.)

1.2.2.1.4-k- /-k

Karahanlı Türkçesi yazı dili döneminde sıkça kullanılan bu ek “çiz-ik, aç-ık, saç-ık, boz-u-k, süz-ük” örneklerinde görüldüğü üzere Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır. “Eski Türkçede pekiştirme eki olarak kullanılan ve ayrıca fiile dönüşlülük anlamı veren -k- / -k-, Karahanlı Türkçesinde daha da geniş bir alan bulmuştur.”¹³² Ancak bu ekin hem fiilden, hem de isimden aynı mahiyette fiil türetmesi, dikkat çekici bir özelliktir. “Bilindiği gibi Türkçede fiile gelen ekler isme, isme gelen ekler de fiillere gelmez.”¹³³ “-k- eki tek heceli fiil köklerinden anlamı pekiştirilmiş ‘olma’ fiilleri türetir. Bazı türetmelerde kökle kaynaşmış olan ekte bir de dönüşlülük işlevi görülür. kırk-, kork-...”¹³⁴

¹³² Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 135-136.

¹³³ Fuat Bozkurt, age, ss. 173-174.

¹³⁴ Zeynep Korkmaz, age, s. 127.

Yılıkı yudukdu (DLT I, 21-2) “hayvan sürüsü kuraklıktan arıkladı”; bas- > basık- “basılmak, baskına uğramak”. ; er yağıka basıktı (DLT II, 228-6) “adam düşman tarafından baskına uğradı”; sanç- > sançık- “vurulmak, yenilmek, sancılmak”. ; savur- > savruk- “savrulmak, saçılmak”. ; sez- > sezik- “sezmek, anlamak”. ; tur- > turuk- “durmak, toplanmak”. ; sor- > soruk- “kaybolan bir şeyi sorarak aramak”. ; u- > uk- “anlamak, kavramak”; gör>görük- “görünmek”¹³⁵

Bu yapıda Atebetü'l Hakayık'ta tek fiil öç-ü-k- fiili olup 1 kez kullanılmıştır.

Öç-ü-k-(139): Kızdırmak, hiddetlendirmek¹³⁶

Hiredlıgmu bolur tili boş kişi

Telim başnı yidi bu söz til boşı

Öçüktürme erni tilin bil bu til

Basıktursa bütmez büter ok başı

(Boş-boğaz adam akıllı olur mu? ; bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başlan yedi. İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır, fakat dilin açtığı yara kapanmaz.)

1.2.2.1.5. -l-

“Türk dilinin bütün devrelerinde olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de en fazla kullanılan fiilden fiil yapma eklerindendir.”¹³⁷

Hem edilgen hem de dönüşlü fiiller teşkil eden bu ek, ünsüzle biten tabanlara yardımcı ünlü vasıtasıyla bağlanmaktadır. Bu ek, fonksiyon olarak pasiflik ifade etmektedir. Ekin tek başına -l- olarak kullanımı Eski Türkçe devresinden beri bilinmektedir. “Fakat bu ek, Eski Anadolu Türkçesi döneminde yanındaki yardımcı ünlülerle beraber de kullanılmıştır.”¹³⁸

Alıga- > algal- “almak”; alka- > alkal- “alkışlanmak” ; ay- > ayıl- “söylenmek”. ; beze- > bezel- “süslenmek”. ; evdi- > evdil- “ele

¹³⁵ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 135-136.

¹³⁶ İbrahim Taş, age, s. 178.

¹³⁷ Tuncer Gülensoy, age, s. 383.

¹³⁸ Mustafa Özkan, age, s. 134.

geçirmek”. ; ırğa- > ırgal- “sallanmak” ; kat- > katıl- “katılmak”. ; iste- > istel- “istenmek”. ; kar- > karıl- “karışmak”. ; od- > odol- “uyanık olmak”. ; ög- < ögdil- “övmek”¹³⁹

Bu yapıda Türkçe’nin yapısına uygun olarak yir-i-l- fiilinin 3; küdez-i-l- , sanç-ı-l- fiillerinin 2; yañ-ı-l-, bir-i-l-, biti-l-, eg-i-l-, ir-i-l-, kaytar-ı-l-, kötür-ü-l-, kut-u-l-, sev-i-l-, sök-ü-l-, sun-u-l-, teg-i-l-, tök-ü-l-, un-u-l-, ur-u-l-, az-ı-l-, sug-u-l- fiillerinin 1’er kez ve toplamda 20 fiilin 24 kez kullanıldığı saptanmıştır. Sözü edilen bu fiillerden bir-i-l-, biti-l-, küdez-i-l-, sev-i-l-, sök-ü-l-, sug-u-l-, ur-u-l- edilgen çatıda diğerlerinin ise dönüşlü yapıda kullanıldığı görülmüştür.

Az-ı-l-(216): Yanılmak

Yılan teg bu ajun yılan oklagu

Yokamakka yumşak içi pür agu

Yılan yumşak erken yavuz fil iter

Yırak turgu yumşak tip azılmagu

(Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lâzımdır; (o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur. Yılan yumuşak olduğu hâlde, kötülük yapar; (ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp tutmamalı.)

Bir-i-l-(311): Verilmek.

Haris tirip armaz usanmaz bolur

Harislik iginiñ emin kim bilür

Haber bar birilse eger ademi

İki kol dinar ma ol üç kol kolur

(Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez; harislik hastalığının ilâcını bilen var mı. Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vâdi. dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vâdi ister.)

---

¹³⁹ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 136-137

Biti-l-(315): Yazma eylemi.

KT'de yazmak, takdir etmek, nasip etmek anlamlarında kullanılmıştır.

Aya hırs idisi harislık nerek

Ayu bir maḥa bu negüke kerek

Târ erse kiḡ erse bitildi ruzuḡ

Harislık kılurmu munı edgürek

(Ey hırs sahibi, harisliğin ne lüzumu var, bana söyleyiver, bu neye yarar? İster dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır; harislik bunu daha iyi yapar mı?)

Eg-i-l-(233): Eğilmek, eğrilmek.

Egilmez köḡülñi akı er eger

Tegilmez muradka akı er teger

Bahıllıkñı kanı öger til kayu

Akılıkñı am has tözü halk öger

(Eğilmez gönülü cömert adam eğer; erişilmez murada cömert adam erişir. Hasisliği öğen dil hani, nereden; cömertliği âm, hâs, bütün halk öğer.)

İr-i-l-(199): Eksilmek.

Bu kün bar yarın yok bu dünya neḡi

Meniḡ timişin neḡ adınlar oḡı

Kamug tolğan irlür tükel eksiyür

Kamug abadannıḡ harab ol soḡı

(Dünya malı bugün var, yarın yoktur; benim dediğin mal başkalarının kısmetidir. Her dolan azalır, her tam olan eksilir; her mâmûrluğun sonu harap olmaktır.)

Kaytar-ı-l-(462): Bir şeyi çevirmek, döndürmek, yön değiştirtmek.¹⁴⁰

Bu fiil Clauson sözlüğünde kay(ı)t-ar-ıl- şeklinde ayrıştırılmıştır.¹⁴¹

Kaza kelse yügrük yügürmez urup

Kaza kaytarılmaz katıg ya kurup

Saḡa renc aḡa genc birigli ugan

Ceza kılma ya renc idisi tarup

(Koşanın(koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz; kuvvetli yay kurmakla kader geri çevirilmez; sana ızdırap ve ona hazine veren Tanrıdır; ey muztarip kimse, ızdıraptan şikâyet etme.)

Kötür-ü-l-(390): Kaldırılmak.¹⁴²

Kanı ahd emanet kam edkülüg

Kidin künde hayr iş me kötrülgülüg

Başı bardı hayrınıḡ soḡı bargusı

Öḡi keldi serrniḡ soḡı kelgülüg

(Hani ahd, emânet; hani iyilik; son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır; iyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir; kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir.)

Kut-u-l-(39)(kurt-): Zahmetten, sıkıntıdan kurtulmak.¹⁴³

Maḡa bolsa fazhḡ kutuldı özüm

Eger bolsa adliḡ katıḡlık maḡa

(Fazîletin olursa, nefsim kurtulur; eğer adaletini kullanırsan, bu benim için felâket olur.)

¹⁴⁰ Tuncer Gülensoy, age, s.486

¹⁴¹ Sır Gerard Clauson, age s. 675.

¹⁴² Tuncer Gülensoy, age, s.561

¹⁴³ İbrahim Taş, age s. 152 , Sır Gerard Clauson, age s. 602

Küdez-i-l-(157-158)(közed- metatez): Gözetilmek, korunmak.¹⁴⁴

Küdezigil tiliñni kel az kıl sözün

Küdezilse bu til küdezlür özün

Resul erni otka yüzün atguçı

Til ol tidi yığ til yul ottın yüzün

(Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa, kendin korunmuş olursun. Resul: «İnsanı yüzü koyun âteşe atan dildir»dedi; dilini sıkı tut, yüzünü âteşten kurtar.)

Sanç-ı-l-(445-455): Bıçak vb. şeylerin saplanması¹⁴⁵

Ajunka bu söküş melamet nelik

Kazalar yorıtgan yaratgan melik

Kaza birle sançlur adakka tiken

Kaza birle ilnür tuzakka elik

(Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin; kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim edentanıdır; ayağa diken kader ile batar, geyiği tuzağa düşüren kaderdir.)

Sev-i-l-(259): Sevmek.

Bu budun talusu akı er turur

Akılık şeref cah cemal arturur

Sevmek tileseñ kişiler ara

Akı bol akılık sini sevdürür

(Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır; cömertlik şeref, ikbâl ve cemâli artırır; insanlar arasında sevmek istersen, cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir.)

Sök-ü-l-(247): Sövmek.

DLT I' de dikiş vb. şeylerin sökülmesi ve et vb. şeylerin kızartılması anlamlarında kullanılmıştır.

¹⁴⁴ İbrahim Taş, age, s. 172

¹⁴⁵ İbrahim Taş, age, s. 132

Aya mal idisi akı edgü er
 Bayat birdi erse saḡa sen me bir
 Yirilgen sökülgen tirip birmegen
 Tirip birür ersenḡ nece tirse tir

(Ey mal sahibi iyi ve cömert adam, Tanrı sana verdi ise, sen de ver. Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyen toplar da verirsen, toplayabildiğin kadar topla.)

Sun-u-l-(92): Sunmak, ikram etmek, uzatmak.

Süḡekke yilig teg erenke bilig
 Eren körki akl ol süḡekniḡ yilig
 Biligsiz yiligsiz süḡek teg hali
 Yiligsiz süḡekke sunulmaz elig

(Kemik için ilik ne ise, insan için bilgi odur; insanın ziyneti akıldır, kemiḡinki ise, iliktir; bilgisiz (kimse), iliksiz kemik gibi, boştur; iliksiz kemiḡe kimse el uzatmaz.)

Sug-u-l-(387): Suyu çekilmek

Bu kün bu ajunda kişilik isiz
 Kanı kanca bardı kişilik isiz
 Vefa köli suglup kurup yulları
 Cefa toldı taştı teggizdin ediz

(Bugün bu dünyada insanlık kötüdür; yazık, hani insanlık; nereye gitti? Vefâ gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu; cefâ doldu-taştı, denizden daha engin.)

Teg-i-l-(234): Deḡilmek, erişilmek

Egilmez köḡülñi akı er eger
 Tegilmez muradka akı er teger
 Bahıllıknı kanı öger til kayu
 Akılıknı am has tözü halk öger

(Eğilmez gönölü cömert adam eğer; erişilmez murada cömert adam erişir. Hasisliğı öğen dil hani, nerede; cömertliğı âm, hâs, bütün halk öğer.)

Tök-ü-l-(142): Dökülmek, saçılmak.

Sefih er tili öz başı duşmanı

Tilindin töküldi telim er kanı

Öküş sözlegende ökünen telim

Tilin beklegende ökünmiş kanı

(Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır; bir çok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü. Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur, dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?)

Un-u-l-(134): Karşı konulmak, gücü yetmek

KT'de söylemek, misal vermek, nasip etmek, yapmak, ortaya koymak ve. DLT I, KB, DH ve KT'de vurmak, yere koymak anlamlarında kullanılmıştır.

Sanıp sözlegen er sözi söz sagı

Öküş yaşığan til unulmaz yağı

Sözün boşlag ıdma yıga tut tiliñ

Yeter başka bir kün bu til boşlagı

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır. Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut; dilin başı-boşluğu bir gün başa belâ olur.)

Ur-u-l-(164): Vurulmak, kurulmak.

Köni söz asel teg bu yalğan basal

Basal yip acıtma ağız yi asel

Bu yalğan söz ig teg köni söz şifa

Bu bir söz ozakı urulmuş mesel

(Doğru söz, bal ve yalan söz, soğan gibidir; soğan yeyip, ağzı acılandırma; bal ye. Yalan söz, hastalık ve doğru söz, şifa gibidir; bu söz eskiden söylenmiş bir meseldir.)

Yaŋ-ı-l-(353): Yanılmak, dönmek, hata etmek

Nadir İlhan'ın “Yaŋılsar... Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş” adlı makalesinde “...yanılmak fiili ve etimolojisini es. Tr. Yang (yan)dan ıl-mak ekleriyle yang-ıl-mak / yangılmak / yanılmak (yana kaymak, yana sapmak, eğilmek, ayrılmak). g sesinin düşmesiyle yanılmak (aldanmak, yana kaymak, sapmak, ayrılmak).” (Eyuboğlu 1998) şeklinde verilmiştir. Metinde yer alan ‘bir kişi yanılsar’ ifadesi burada bir kişi hata yapsa anlamından çok, bir kişi ayrılma / ayrılmaya kalksa, güdümünden çıkmak istese anlamıyla değerlendirilirse sanırım metnin anlam bütünlüğüne daha uygun düşecektir. Çünkü buradaki yanılma kişinin kendi toplumuna yani Türk milletine karşı olan bir yanılma değil, Çinlilere karşı olan bir yanılmadır, ayrılıştır, başkaldırıdır.” demektedir. Buna göre fiilin anlamı dönmek, hata etmek şeklinde de düşünülmelidir.¹⁴⁶

Uluglukka tegsen yaŋılma özün

Kalı kedsen atlas unıtma bözün

Uluğ boldukuŋça tüzünrek bolup

Ulugka kiçigke sılıg kıl sözün

(Büyüklüğe erişirsen, kendini şaşırma; atlas giyersen, bözünü unutma; yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol, büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.)

Yir-i-l-(128-247-269): Yerilmek

KB’de yermek, beğenmemek anlamlarında kullanılmıştır.

Tekebbür kamug tilde yirlür kılık

¹⁴⁶ Nadir İLHAN, Yaŋılsar... Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yay., C.14, S.2 , ss.121-128, Elazığ. 2004.

Kılıklarda edgü kılık kodkılık
 Ol er kim ulugsındı men men tidi
 Anı ne halayık sever ne Halik

(Kibir bütün dillerde yerilen bir huydur; huyların iyisi, alçak gönüllülüktür; ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi ne Tanrı ve ne de kul sever.)

1.2.2.1.6 -n-

Bu ek, Eski Türkçeden beri sık olarak kullanılan fiilden fiil yapma eklerindendir ve fiil kök ve gövdelerinden yeni fiiller türetir. Dönüşlü ve pasif fiiller oluşturan -n- ekinin vazifesi kendi kendine yapma veya olma ifade eden yeni fiiller meydana getirmektir. Bu ekle yapılan fiiller dönüşlü olduğu için aynı zamanda da geçişsizdir. Ünsüzle biten tabanlara -ı, -i, -u, -ü yardımcı ünlüleriyle bağlanır. “-n- eki Türkçe’nin en eski dönemlerinden beri kapsamlı kullanım özelliği taşıyan, işlek bir çatı ekidir. Asıl görevi geçişli fiillerden dönüşlü fiiller türetmektir.”¹⁴⁷

Alk- > alkın- “mahvolmak, tükenmek”. ; asu- > asun- “örtünmek”. ; od- > odun- “uyanmak”. ; tara- > taran- “kendi kendine taranmak”. ; ek- > ekin- “kendisi için bir şeyler ekmek”. ; azla- > azlan- “azımsamak, az bulmak”. ; isigle- > isiglen- “bir şeyi sıcak bulmak”. ; kurugla- > kuruglan- “bir şeyi kuru bulmak”. ; keç > keçün- “geçer görünmek”. ; sat- > satın- “satar görünmek”.¹⁴⁸

Bu yapıda bul-u-n- fiili 4; ata-n-, katla-n-, kazga-n-, Odu-n-,

öt-ü-n-, us-a-n-, us-la-n-, uvt-a-n-(ubut-a-n>utan-), yalınla-n-, al-ı-n-, anu-n-, bak-ı-n-, bil-i-n-, бүк-e-n-, kıl-ı-n-, kör-ü-n-, sal-ı-n-, sev-i-n-, sı-n-, tut-u-n-, tüke-n-, il-i-n-, sar-ı-n-, yük-ü-n-fiillerinin 1’er ve toplamda 25 fiilin 28 kez kullanıldığı görülmüştür.

Al-ı-n-(284): Bir şeyi üzerine almak, alınmak

DLT I, KB’de başkasının yardımı olmadan alacağını almak anlamlarında kullanılmıştır.

¹⁴⁷ Zeynep Korkmaz, age, s. 129.

¹⁴⁸ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 136-137.

Tevazu kılıglını kötrür idi
 Tekebbür tutar emi kemşür kodı
 Ulugsınma zinhar ulug bir bayat
 Ulugluk meniñ siz alınmañ tidi

(Tevâzû göstereni Tanrı yükseltir, kibirli olanı aşağı atar; ululuk taslama, sakın, ulu yalnız Tanrıdır, O «ululuk benimdir, siz üzerinize almayın» dedi.)

Anu-n-(209): Hazırlanmak

DLT III’de bir şeyin hazırlanması anlamlarında kullanılmıştır.¹⁴⁹

Süçüg tattıñ erse açığka anun
 Birin kelse rahat kelür rene onun
 Aya gam katıgsız sürur umguçı
 Bu ajun kaçan ol umınça orun

(Eğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol ; rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir. Ey gam karışmamış sürür uman, bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur?)

Ata-n-(165): Adanmak, ad almak¹⁵⁰

Köni bol könilik kıl atan köni
 Köni tiyü bilsün kişiler sini
 Könilik tonın ked kodup egrilik
 Kedim ton talusı könilik tonı

(Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni doğru olarak bilsinler; eğriliği bırakıp, doğruluk libâsını giy, elbiselerin en iyisi, doğruluk libâsıdır.)

Bak-ı-n-(369): Bakmak, görmek, ibret almak

KT’de bakmak, gözetlemek anlamlarında kullanılmıştır.

Ne iş utru kelse aña ked bakın

¹⁴⁹ Tuncer Gülensoy, age, s.70

¹⁵⁰ Tuncer Gülensoy, age, s.87

Ol işniñ öñini soñını sakın

Sevinç erse kidin köñül tut aña

Ökünç erse andın ozarak sakın

(Hangi işle karşılaşırısan, onu iyice gözden geçir; o işin başını ve sonunu düşün; sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla; pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.)

Bil-i-n-(121): Bilinmek

KT’de fark edilmek, farkına varılmak anlamlarında kullanılmıştır.

Bilig birle bilnür törütgen idi

Biligsizlik içre kanı hayr yidi

Bilig bilmegendin bir ança budun

Öz elgin but itip idim bu tidi

(Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir; bilgisizlikten hayır gören var mı? Bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp: “Rabbim budur!” dedi.)

Bul-u-n-(83-382-417-444): Bir şey bulunmak, ele geçirilmek.

Biligdin urur men sözümke ula

Biligligke ya dost özünñi ula

Bilig birle bulnur sa’adet yolu

Bilig bil sa’adet yolını bula

(Bilgiden sözüme temel atarım; ey dost, bilgiliye yaklaşımağa çalış; sa’âdet yolu bilgi ile bulunur, bilgi edin ve sa’âdet yolunu bul.)

Uvut yitti yindip bulunmaz yıdı

Halal yigli kanı körünmez bodı

Halal kendü kayda bu kün kanı kim

Haramnı yiyürde haram tip yidi

(Utanma kayboldu; araştırmakla kokusu dahi bulunmaz; helâl yiyen hani, vücûdu (bile) görünmez; bugün helâlin kendisi nerede, hani, kim haramı yerken, haram diye yiyor.)

Bük-e-n-(150): Kapanmak

DLT II’de bir şeyin önünü germek, kapamak, kapanmak, sinilmek, doymak usanmak anlamlarında kullanılmıştır.¹⁵¹

İki neḡ birikse biy erde kalı

Bükendi ol erke mürüvvet yolu,

Bir ol yaḡsar erse kereksiz sözüg

İkinç yalğan erse ol erniḡ tili

(Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse, o insana mürüvvet yolu kapanmıştır: (bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek, ikincisi ise, yalan söylemektir.)

İl-i-n-(456): Yakalanmak, tutulmak, ilişmek.¹⁵²

Ajunka bu söküş melamet nelik

Kazalar yoritgan yaratgan melik

Kaza birle sançlur adakka tiken

Kaza birle ilnür tuzakka elik

(Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin; kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim edentanrıdır; ayağa diken kader ile batar, geyiği tuzağa düşüren kaderdir.)

Katla-n-(192): Katlanmak

KT’de Cihat etmek, savaşmak, mücadele etmek; DLT III’de Ağacın meyvelenmesi anlamlarında kullanılmıştır.

Bu dünya neḡindin yigü kedgülük

Al artuk tileme vebal yüdgülük

Tarıḡlık tip aymış ajunnı resul

Tarıḡkta katlan tarı edgülük

---

¹⁵¹ İbrahim Taş, age, s. 134. s. 212

¹⁵² İbrahim Taş, age, s. 194.

(Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al; fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır. Resul, dünya için, tarladır demiş; tarlada çâîş-çabala ve iyilik ek.)

Kazga-n-(273): Kazanmak, elde etmek¹⁵³

Kamug kazganıglı ajun malını

Yiyümedi bardı körüñ halini

Tişisi kalıp bir adın er bile

Ol anda yatıpan birür sanını

(Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden gitti, hâllerini görün; karısı başka bir erkek ile kalıp, onun yanında yatarak, vücûdunu verir.)

Kıl-ı-n-(280): Kılınmak, edinmek, yapmak

KT'de Yapılmak; DLT II, KB'de Yapmak, işlemek, etmek, eylemek anlamlarında kullanılmıştır.

Tekebbür libasın kedip tap salın

Kerip halkka kögzüñ tap uslan tilin

Müminlik nişanı tevazu erür

Eger mü'min ersen tevazu kılın

(Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt. Mü'minlik nişanı tevâzûdur; eger mü'min isen, mütevâzî ol.)

Kör-ü-n-(274): Görmek, kavuşmak, görünmek, huzura çıkmak.

Kamug kazganıglı ajun malını

Yiyümedi bardı körüñ halini

Tişisi kalıp bir adın er bile

Ol anda yatıpan birür sanını

---

¹⁵³ Sır Gerard Clauson, age, s. 683. , Marcel Erdal, age. s. 604. , İbrahim Taş ,age, s 189.

(Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden gitti, hâllerini görün; karısı başka bir erkek ile kalıp, onun yanında yatarak, vücûdunu verir.)

Odu-n-(11): Uyanmak

DLT’de kandil, ateş vs. şeylerin sönmesi anlamlarında kullanılmıştır. Fiil aslında Dîvânü Lugat-it Türk’te ‘udın-‘ şekliyle kullanılmış ve sırasıyla odun- >odan->uyan- şeklini almıştır. Son dönüşümde d-y değişimine açık bir örnek görülmektedir. Clauson sözlüğünde kelimenin od- fiilinden geldiği düşünülmektedir.¹⁵⁴

Aya şek yolında yiligli odun

Kel ottın özün yul ölümdin öne

(Ey şüphe yolunda koşan, uyan; gel, ölmeden kendini âteşten kurtar.)

Öt-ü-n-(41): Arz etmek, dilekte bulunmak.

Aya til törüt medh ötünil kanı

Men artut kılayın şahımka anı

(Ey dil, medihler yarat ve sun, hâni, ben onları şahıma armağan edeyim.)

Sal-ı-n-(277): Çıkarmak, soyunmak, sarkmak.¹⁵⁵

Tekebbür libasın kedip tap salın

Kerip halkka kögzün tap uslan tilin

Müminlik nişanı tevazu erür

Eger mü'min ersen tevazu kılın

(Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt. Mü'minlik nişanı tevâzûdur; eger mü'min isen, mütevâzî ol.)

¹⁵⁴ Sır Gerard Clauson, age. s. 38

¹⁵⁵ Tuncer Gülensoy, age, s.724

Sar-ı-n-(432): Bir şeyi sarınmak

Nelük malka munça suk ol bu özün

Köñülde gamın ol tiliñde sözün

Barur sen bu malın yagınka kalur

Uyadıp birürler sarıñu bözün

(Nefsin mala karşı neden bu kadar haristir? , gönülde gamın ve dilinde sözün (hep) odur; (kendin) gidersin, bu malın düşmanına kalır; sarınacak bezini de utandıkları için verirler.)

Sev-i-n-(44): Sevinmek.

Şahım medhı birle bezeyin kitab

Okıglı kişiniñ sevinsün canı

(Kitabı şahımın medhi ile süsleyeyim, okuyan adamın içi açılsın.)

Sı-n-(132): Kırılmak, bozulmak, yıkılmak.¹⁵⁶

Eşitgil biliglig negü tip ayur

Edebler başı til küdezmek tiyür

Tiliñ bekte tutgıl tişin sınmasun

Kalı çıksa bektin tişinı sıyur

(Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, dili gözetmektir dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın; eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar.)

Tut-u-n-(339): Yakalamak, tutmak, almak

KT'de (alaya) almak ve DLT II tutmak, sunmak; yerine getirmek, saklamak, muhafaza etmek, tutmak, yazmak, kaydetmek, tutnak, edinmek, sahiplenmek, kabul etmek, yapmak, elde etmek, yer tutmak, ikamet etmek, zonklamak, kefil olmak anlamlarında kullanılmıştır.

Yazuklug kişiniñ yazukın keçür

---

¹⁵⁶ Tuncer Gülensoy, age, s.463

Adavet kökini kazıp sen köçür

Yalınlansa tutnup gazab hikd otı

Halimlik suvın saç ol otnı öçür

(Kusurlu adamın kusurunu affet, düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır; hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse, yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür)

Tüke-n-(127):Tükenmek, bitmek, tükenmek, bitmek, tamamlanmak, bitmek

KB ve DH'de tükenmek, bitmek; DLT III ve KB'de fark etmek, farkına varmak ve DLT III'de bir şeyin herkese yetmesi anlamlarında kullanılmıştır.

Biliglig sözi pend nasihat edeb

Biligligni ögdi acem hem arab

Tavarsızka bilgi tükenmez tavar

Nesebsızka bilgi yirilmez neseb

(Bilgilerin sözü öğüt, nasihat ve edebdir; bilgiliyi acem de arab da öğdü. Bilgi, malı olmayan için, tükenmez bir hazînedir; bilgi, nesebsiz için, yerilmez bir neseptir.)

Usa-n-(103)(Osa-n-): Usanmak, bıkmak.¹⁵⁷

Bilig birle alim yokar yokladı

Biligsizlik erni çökerdi kodı

Bilig yind usanma bil ol hak resul

Bilig Çinde erse siz arkañ tidi

(Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü; bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul: «Bilgiyi, Çin'de bile olsa, arayınız» dedi.)

Usla-n-(278): Uslanmak.¹⁵⁸

Tekebbür libasın kedip tap salın

¹⁵⁷ İbrahim Taş, age, s. 190. , Clauson, age, s. 249b.

¹⁵⁸ Sır Gerard Clauson, age, s. 286.

Kerip halkka kögzüñ tap uslan tilin

Müminlik nişanı tevazu erür

Eger mü'min ersen tevazu kılın

(Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt. Mü'minlik nişanı tevâzûdur; eger mü'min isen, mütevâzî ol.)

Uvt-a-n-(ubut-a-n>utan-)(57): Utanmak¹⁵⁹

DLT III'de intizar etmek, koyun gütmek. anlamlarında kullanılmıştır.¹⁶⁰

Anıñ bahşışindin buht uvtanur

Bu sözni bütün çın tutar düşmanı

(Onun ihsanı karşısında bulutlar utanır; bu sözün doğruluğunu düşmanları da itiraf eder.)

Yük-ü-n(148): Eğilmek¹⁶¹

Ne kim kelse erke tilindin kelür

Tilindin kim edgü kim isiz bolur

Eşit büt bu sözke kamug tañda ten

Turup tilke yüknüp tazarru kılur

(İnsana ne gelirse, dilinden gelir; dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur; dinle ve bu söze inan ki, vücûd her sabah kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.)

Yalınla-n-(339): Alevlenmek.¹⁶²

Yazuklug kişiniñ yazukın keçür

Adavet kökini kazıp sen köçür

Yalınlansa tutnup gazab hikd otı

¹⁵⁹ Sır Gerard Clauson, age, s. 80

¹⁶⁰ Tuncer Gülensoy, age, s.463

¹⁶¹ İbrahim Taş, age, s. 193.

¹⁶² Tuncer Gülensoy, age, s.1046

Halimlik suvın saç ol otnı öçür

(Kusurlu adamın kusurunu affet, düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır; hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse, yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.)

1.2.2.1.7.-°ş-

“Eski Türkçeden bu yana sıkça kullandığımız fiilden fiil yapma eklerindendir. “Bu ek Türk dilinin bütün devrelerinde herhangi bir değişime uğramadan günümüze kadar gelebilmiştir. Her devirde olduğu gibi Karahanlı Türkçesi metinlerinde de sıklıkla kullanılmıştır. İşteşlik ifade eden bu ekin asıl fonksiyonu ortaklık ifade etmek, ortaklaşma yoluyla yapılan fiiller meydana getirmektir.”¹⁶³ Fiil kök ve gövdeleriyle addan türemiş fiillere gelerek birbirinden farklı birkaç işlev yüklenmiş bir çatı ekidir. Çok işlek olan bu ekin asıl görevi fiilin özneye olan bağlantısı açısından, işteşlik temelinde ortaklaşa bir işi göstermesidir.

Alk- > alkış- “biribirini yok etmek”. ; ar- > arış- “biribirini aldatmak”. ; kork- > korkuş- “birbirinden korkmak”. ; küd- > küdüş- “biribirini karşılıklı olarak beklemek”. ; öç- > öçeş- “birbiri ile yarışmak”. ; pus- > pusuş- “karşılıklı olarak pusu kurmak”. ; tit- > titiş- “çekişmek, didişmek”. ; ag- > aşış- “yükseğe çıkmakta yarışmak”. ; kar- > karış- “katılmak, karışmak”. ; tañla- > tañlaş- “bir işe hep birlikte şasırmak”. ; uk- > ukuş- “hep birlikte anlamak”. ; ad- > adış- “ayırarak” ; kiñe- > kiñeş- “danışmak, sormak”¹⁶⁴

Bu yapıda sök-ü-ş-, sığ-ı-ş-, ula-ş- fiilleri 1’er kez kullanılmış olup, toplamda 3 fiil 3 kez kullanılmıştır.

Sığ-ı-ş-(201): Sığışmak¹⁶⁵

Neçe yir bar erdi sığışmaz eri
Eri bardı kaldı kurug tek yiri
Neçe alim erdi neçe feylesuf

¹⁶³ Mecdut Mansuroglu, age, , ss. 141-182.

¹⁶⁴ Necmettin Hacıeminoglu, age, s. 144.

¹⁶⁵ Tuncer Gülensoy, age, s.464

Kanı bu kün olar miñinde biri

(Halkına dar gelen ne kadar yer vardı; halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı. Ne kadar âlim, nice feylesof vardı; bugün onlar hani, binde biri (bile yok).)

Sök-ü-ş-(453): Sövme, sövüşme.

Ajunka bu söküş melamet nelik

Kazalar yoritgan yaratgan melik

Kaza birle sançlur adakka tiken

Kaza birle ilnür tuzakka elik

(Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin; kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim edentanrıdır; ayağa diken kader ile batar, geyiği tuzağa düşüren kaderdir.)

Ula-ş-(446): Ulaşmak, yaklaşmak

Ne yazdı ajunka bu sahib hüner

Negüke bu anı ulaşı kınar

Hasislerni kötrüp nefisni çalıp

Azu kutsuz ajun karıpmu munar

(Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir; niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir: hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?)

1.2.2.1.8. -t-

“Fiil kök ve gövdelerine gelen bu ek, Eski Türkçeden¹⁶⁶ Türkiye Türkçesine kadar değişikliğe uğramadan kullanıla gelmiştir.”¹⁶⁷ Türk dilinin başlangıcından beri kullanılan yaygın bir ektir. Görev olarak geçişli fiilleri ettirgen yapar; geçişsiz fiilleri de geçişli hale getirir. Zeynep Korkmaz, “-t- eki ünlü ile veya akıcı ve patlayıcı ünsüzlerden biriyle biten geçişli ve geçişsiz fiil kök ve gövdelerine gelerek

¹⁶⁶ A. Von Gabain, age, s. 60.

¹⁶⁷ Tahsin Banguoglu, Türkçenin Grameri, TDK Yayınları Ankara, 2004, ss. 274-294.

ettirgenlik fiilleri kuran işlek bir çatı ekidir.”¹⁶⁸ ifadesini kullanmaktadır. Buradan hareketle denilebilir ki -t- eki çatı yönüyle ettirgenlik fiilleri kurar ve bunu yaparken de doğal olarak geçişsiz ve geçişli fiillerin kök veya gövdelerine gelerek görev kazanır.

Bedü- > bedüt- “büyütmek” ; belgür- > belgürt- “belirtmek, ortaya çıkmak”. ; tam- > tamıt- “damlatmak”. ; argur- > argurt- “yordurmak, zorlatmak”. ; keçse- > keçset- “geçme umudunda bulundurmak”. ; sev- > sevit- “sevdirmek”. ; bekle- > beklet- “kilitlemek, kapatmak”¹⁶⁹

Türkçenin yapısına uygun olarak bu yapıda törü-t-, ay-ı-t- fiilleri 2; acı-t-, tat-ı-t-, tüke-t-, tüne-t-, uza-t-, yaru-t-, yiti-t-, yorı-t- fiilleri ise 1'er kez olmak üzere toplamda 10 fiil 12 kez kullanılmıştır.

Açı-t-(162): Eksitmek, acıtmak, acı vermek

Köni söz asel teg bu yalğan basal

Basal yip açıtma ağız yi asel

Bu yalğan söz ig teg köni söz şifa

Bu bir söz ozakı urulmuş mesel

(Doğru söz, bal ve yalan söz, soğan gibidir; soğan yeyip, ağız acılandırma; bal ye. Yalan söz, hastalık ve doğru söz, şifa gibidir; bu söz eskiden söylenmiş bir meseldir.)

Ay-ı-t-(500-508): Söylemek¹⁷⁰

Ayıbka koyuptur halayık ara

Galat manilerni ayıtmış yana

((Bir çokları da), yanlış mâna vermek suretiyle, halk arasında utanılacak vaziyete düşerler.)

Tat-ı-t-(207): Herhangi bir şeyin başka bir şeyin tadına etki etmesi.

Ajun külçirer baz alın kaş çatar

¹⁶⁸ Zeynep Korkmaz, age, s. 134.

¹⁶⁹ Necmettin Hacıeminoglu, age, s. 144

¹⁷⁰ Tuncer Gülensoy, age, s.95

Bir elgin tutup şehd birin zehr katar

Asel tatrup ilkin tamak tatıtıp

Kidinrek kadahka sunup zehr katar

(Dünya gülümser, fakat yine alnı buruşturur ve kaş çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır; bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar.)

Törü-t-(24-41): Yaratmak, var etmek, türetmek

KT'de tamamlamak, gerçekleştirmek anlamlarında kullanılmıştır.¹⁷¹

Ol ol halk talusı kişi kutlugu

Törütmişte yok bil aḡa tuş teḡe

(O yaradılanların (en) seçkini ve insanların (en)kutlusudur; bil ki, yaradılanlar arasında onun eşi ve dengi yoktur.)

Tüke-t-(472): Bitirmek, tüketmek, yok etmek¹⁷²

Edib ahmed atım edeb pend sözüm

Sözüm munda kahr barur bu özüm

Kelür küz keçer yaz barur bu umür

Tüketür umürni bu yazım küzüm

(Adım Edib Ahmed, sözüm edep ve nasihattir; vücûdum gider, sözüm burada kalır; bahar geçer, güz gelir; ömür gider, bu bahar ve güzüm ömrü tüketir.)

Tüne-t-(15): Karartmak

DLT II'de gecelemek, misafir etmek anlamında kullanılmıştır.¹⁷³

Tünetür tünüḡni künüḡ kiterip

Tünüḡ kiterip baz yarutur taḡa

(Günüḡ giderip, geceni getirir; geceni giderip, tekrar tanı aydınlatır.)

---

¹⁷¹ Tuncer Gülensoy, age, s.947

¹⁷² Tuncer Gülensoy, age, s.942

¹⁷³ Tuncer Gülensoy, age, s.947

Uza-t-(293): Uzatmak

Yime pendim al kel uzatma emel

Emel asrasında busuglı ecel

Emel timişim dost uzun sanmak ol

Uzun sanma sakınç öküş kıl amel

(Gel, yine öğüdümü dinle, fazla emel besleme; emelin altında ecel saklıdır; ey dost, emel dediğim, uzun düşündürmektir; düşünceyi uzun etme, (daha) çok amel kıl.)

Yaru-t-(16): Aydınlatmak, parlatmak, nurlandırmak. ¹⁷⁴

Tünetür tünününi kününü kiterip

Tününü kiterip baz yarutur taḡa

(Gününü giderip, geceni getirir; geceni giderip, tekrar tanı aydınlatır.)

Yiti-t-(22): Bilemek. ¹⁷⁵

Eşit emdi kaç söz habib fazlındın

Ukuş huş yititip sözümni aḡa

(Şimdi Peygamberin fazlından bir kaç söz dinle; akıl ve dikkatini bileyip, sözümü anlamaya çalış.)

Ajunka bu söküş melamet nelik

Kazalar yoritgan yaratgan melik

Kaza birle sançlur adakka tiken

Kaza birle ilnür tuzakka elik

(Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin; kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim edentandır; ayağa diken kader ile batar, geyiği tuzağa düşüren kaderdir.)

---

¹⁷⁴ Tuncer Gülensoy, age, s.1077

¹⁷⁵ Tuncer Gülensoy, age, s.1148

1.2.2.1.9.-r- / -ur- / -ür-

Bu ek Türkçe’de eskiden beri gelen ve işlek olarak kullanılan bir fiilden fiil yapma eki olup, geçişsiz tabanlardan geçişli, geçişsiz tabanlardan ettirgen çatılı fiiller yapar. Bu ek fonksiyonları tamamıyla birbirinin aynı olan ve bu yüzden aynı ismin altında toplanan birkaç ekten biridir. Bu ekler oldurma ve yaptırma ifade ederler. Yani olma veya yapma ifade eden fiillerden oldurma veya yaptırma ifade eden fiiller yaparlar. Onun için bu eklere oldurma ve yaptırma ekleri adını veririz. İşte bu ek bunlardan biri, yani bir oldurma ve yaptırma ekidir.¹⁷⁶

Türk dilinin ilk devresinden beri yaygın olarak kullanılan bu ek, “geçişsiz fiilleri geçişli yapar; geçişli fiillerden ettirgen fiil meydana getirir.”¹⁷⁷ Eski Türkçe’de ettirgenlik ekiyken günümüzde bu ekin ünlü uyumuna göre şekillenmiş halidir. Aslında -er-, -ar-, ekiyle görevdeştir.¹⁷⁸

Kop- > kopur- “yerinden kaldırmak”. ; buş- > buşur- “kızdırmak”;
öt- > ötür- “hatırlatmak” ; tod- > todur- “doyurmak” ; ayt- > aytur-
“söyletmek” ; kıs- > kısur- “kısaltmak”. ; yak- > yakur- “yaklaşmak”¹⁷⁹

Bu yapıda tat-ur- fiili 2; eg-i-r-, keç-ür-, köç-ür-, öç-ü-r-, teg-ür-,
art-ur, buş-ur-, bütür fiilleri 1’er kez kullanılmış olup toplamda 9 fiil 10
kez kullanılmıştır.

Art-ur-(258): Artırmak, aşırıya gitmek, takviye etmek¹⁸⁰

Bu budun talusı akı er turur

Akılık şeref cah cemal arturur

Sevilmek tileseñ kişiler ara

Akı bol akılık sini sevdürür

(Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır; cömertlik şeref, ikbâl ve cemâli artırır; insanlar arasında sevilmek istersen, cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir.)

¹⁷⁶ Tuncer Gülensoy, age, s.1196

¹⁷⁷ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 146-147.

¹⁷⁸ Zeynep Korkmaz, age, s. 131.

¹⁷⁹ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 146-147.

¹⁸⁰ Tuncer Gülensoy, age, s.81

Buş-ur-(347): Can sıkmak, hiddetlenmek.¹⁸¹

Küdezigil aya dost uluglar hakın

Asıgsız mizah hem cedeldin sakın

Uluglarını buşrup saña bu mizah

Kiçiglerini küstah kılur bil yakın

(Ey dost, büyüklerin hakkım gözet, lüzumsuz alay ve mücâdeleden sakın; bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir, küçükleri ise, küstah yapar; bunu hakikat bil.)

Büt-ür-(330): Tamamlamak, giydirmek.

Tuncer Gülensoy'un eserinde kelimenin bütü- şekli görülmektedir.¹⁸²

Yaraglıg aşırnı kişiye yitür

Yarag bulsañ oprak yalıñnı bütür

Küç emgek tegürme kişiye kalı

Saña tegse emgek kişidin kötür

(Yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir, giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir; başkasına zorluk ve zahmet çektirme, eger sana başkası eziyet ederse, tahammül et.)

Eg-i-r-(30): Eğirmek, kuşatmak, çevirmek.

Tuncer Gülensoy fiilin eg- kökünden geldiğini ifade etmiştir.¹⁸³

Bu kün tegsü mindin dürud ol yarın

Eliğ tuttaçımka egirse muña

(Yarın, derde düşersem, elimden tutacak olan o (resule) bugün benden salât ve selâm erişsin.)

¹⁸¹ Kemal Eraslan, age, s.563

¹⁸² Tuncer Gülensoy, age, s.196

¹⁸³ Tuncer Gülensoy, age, s.321

Keç-ür-(37): Geçirmek, bağışlamak, affetmek

KT'de geçirmek anlamında kullanılmıştır.

İlahi keçürge idim sen keçür

Nece me hatalıg kul ersem saña

(Tanrım, sen bağışlayan rabbimsin; senin karşında ne kadar günahkâr kul isem, beni affet.)

Köç-ür-(338): Bir şeyi çökertmek, göçertmek.

DLT II'de göç ettirmek, kitap yazmak anlamlarında kullanılmıştır.¹⁸⁴

Yazuklug kişiniñ yazukın keçür

Adavet kökini kazıp sen köçür

Yalınlansa tutnup gazab hikd otı

Halimlik suvın saç ol otnı öçür

(Kusurlu adamın kusurunu affet, düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır; hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse, yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.)

Öç-ü-r-(340): Söndürmek¹⁸⁵

Yazuklug kişiniñ yazukın keçür

Adavet kökini kazıp sen köçür

Yalınlansa tutnup gazab hikd otı

Halimlik suvın saç ol otnı öçür

(Kusurlu adamın kusurunu affet, düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır; hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse, yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.)

Tat-ur-(207-263): Tattırmak.¹⁸⁶

Bahıl nakes otun tavar pasbanı

¹⁸⁴ Tuncer Gülensoy, age, s.375

¹⁸⁵ Marcel Erdal, age, s. 718; Tuncer Gülensoy, age, s.647

¹⁸⁶ Tuncer Gülensoy, age, s.689

Yıgar yimez içmez tutar berk anı

Taturmaz eseninde tuz dostı¹⁸⁷

Ölür kalur ahır yiyür düşmanı

(Hasis alçak, hâin ve malının bekçisidir; toplar, (fakat) yemez, içmez ve onu sıkı tutar; sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz; ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer.)

Teg-ür-(331): Değirmek, dokundurmak, eriştirmek

KT’de Musibet vermek. Göndermek, vermek anlamlarında kullanılmıştır.

Yaraglıg aşır¹⁸⁷nı kişike yitür

Yarag bulsa¹⁸⁷ oprak yalı¹⁸⁷nı bütür

Küç emgek tegürme kişike kalı

Sa¹⁸⁷na tegse emgek kişidin kötür

(Yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir, giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir; başkasına zorluk ve zahmet çektirme, eger sana başkası eziyet ederse, tahammül et.)

1.2.2.1.10.–çır/-çir

Geçişsiz eylemler türeten fiilden fiil yapım eklerinden biridir. Fazlaca işlek olmayan bu ekle oluşturulan fiillere örnek verilecek olursa; damlamak anlamına gelen “tam-” fiili “-çur” ekini alarak tamçur- şeklinde çiselemek anlamı kazanmıştır.

Bu yapıda kül-çir fiili 1 kez kullanılmıştır.

Kül-çir-(205):Güldürmek¹⁸⁷

Ajun külçirer baz alın kaş çatar

Bir elgin tutup şehd birin zehr katar

Asel tatrup ilkin tamak tatıtıp

¹⁸⁷ Mustafa Argunşah, Gülden Sağol Yüksekaya, Özcan Tabaklar, Karahanlıca Harezme Kıpçakça Dersleri, Kesit Yayınları, İstanbul. 2010. s.34; İbrahim Taş, age, s.171

Kidinrek kadahka sunup zehr katar

(Dünya gülümser, fakat yine alını buruşturur ve kaş çatır; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır; bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar.)

1.2.2.2.İsimden Fiil Yapan Ekler

İsim kök ve gövdelerine isimden fiil yapma ekleri getirilerek türetilen fiillere isimden türemiş fiiller diyoruz. Eklemeli bir dil olan Türkçe’de fiillerin birçoğunu bu yolla yapılmış olması tabiidir. Atebetü’l Hakayık’ta isimden türemiş fiiller önemli bir yer tutar. İsimden fiil yapma ekleri isim kök ve gövdelerinden fiil yapmak için kullanılan eklerdir. Bu ekler isim köklerine isimden yapılmış isim gövdelerine ve fiilden yapılmış isim gövdelerine eklenirler. Yani isimden fiil yapma ekleri, isimden isim yapma eklerinden ve fiilden isim yapma eklerinden sonra gelebilir. Fakat bu ekler gövdelerden fiil yapmakta çok az kullanılır. ”Umumiyetle köklerden fiil yaparlar.¹⁸⁸ Gövdelerden yapılan çok az sayıdaki fiillerde de ancak çok işlek olan isimden fiil yapma ekleri kullanılabilir. Bilhassa isimden yapılmış isim gövdelerinden çok nadir olarak fiil yaparlar. Fiilden yapılmış isim gövdelerinden fiil yapmaları daha çoktur. Sonra eklendikleri gövdeler genellikle işlek olmayan eklerle yapılmış gövdelerdir.

Clauson, Türkçe’de Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler adlı makalesinde isimden fiil yapım ekleri olarak

-a:-/-e:-(-ō:-/-i:-/-u:-/-ü:-), -da:-/-de:- , -ta:-/-te:- , -ga:-/-ge:-/-ka:-/-ke:- , -Vrga:-/-Vrge:-, -la:-/-le:- , -ra:-/-re:- , -sıra:-/-sire:- , -sa:-/-se:- , -lı:-/-li:- , -sı:-/-si:- , -ad:-/-ed:- , -Vk , -Vl- , -Vn- , -Vrgan:-/-Vrgen- , -Vr- , -gar:-/-ger- (-kar:-/-ker-) eklerini göstermiştir.¹⁸⁹

Sonuç olarak isimden fiil yapma ekleri, genellikle isim köklerinden, az miktarda fiilden yapılmış isim gövdelerinden, çok az

¹⁸⁸ Muharrem Ergin, age, s.179

¹⁸⁹ Sır Gerard Clauson, age, s. 195

miktarda da isimden yapılmış isim gövdelerinden fiil yapan eklerdir. Yani isimden fiil yapma ekleri, fiilden isim yapma eklerinden sonra az, isimden isim yapma eklerinden sonra ise çok az kullanılırlar. Sayıları da çok fazla değildir.

Atebetü'l Hakayık'ta isimden yapılmış fiillerin sayısı 33 olup, bu fiiller 59 kez kullanılmıştır.

Atebetü'l Hakayık'ta isimden fiil yapma ekleri ve bu eklerle türetilmiş olan fiillere ait örnekler aşağıda gösterilmiştir.

1.2.2.2.1. +a- /+e-

“Eski Türkçeden günümüze kadar gelmiş olan isimden fiil yapma eklerindendir.”¹⁹⁰

Türk dilinin başlangıç devresinden günümüze kadar genellikle kök isimlere gelmektedir. Görev itibariyle geçişli ve etken fiil yaparlar. Bu ekin, Batı Türkçesindeki varlığı ve kullanımı başlangıçtan günümüze kadar devam etmiştir. Ayrıca Orta Türkçe döneminin temel kitabı olan Dîvânü Lugat-it Türk'te Türkçe isimlerden fiil yapan eklerden sadece –a-, -e- ve –la-, -le- eki zikredilmiştir. Genellikle kök isimlere gelir ve daha çok geçişli-etken fiiller yapar. Özellikle belirtilmesi gerekir ki ekin, sonraki devrelere ve diğer şivelere nispetle Eski Türkçe sahasında işlek oluşu dikkat çekicidir. Sıfatlardan yapılan fiiller oluş ifade etmektedir ve geçişsizdir.

A. Von Gabain eserinde bu ekle yapılan fiillere şu örnekleri vermiştir: küçä-“çabalamak, zorlamak”, atä- “seslenmek, çağırmak”, münä- “tekdir etmek, azarlamak, suçlamak”¹⁹¹.

Zeynep Korkmaz ise ek için şu ifadeleri kullanır: “Akıcı, patlayıcı ve sızıcı ünsüzlerle sonuçlanan tek heceli ad köklerinden geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Çok seyrek olarak iki hecelilere de gelmiştir. Ancak bunlarda ikinci hecenin ünlüsü düşmüştür. dile-, döşe-, gevşe-...”¹⁹²

¹⁹⁰ A. Von Gabain, age, s. 48. Zeynep Korkmaz, age, C. I, s. 111.

¹⁹¹ A. Von Gabain, age, s. 49.

¹⁹² Zeynep Korkmaz, age, s. 111.

Bu ifadelere bakılacak olursa bu eki ararken genellikle tek heceli kelimelere ve nadiren de olsa iki heceli kelimelere bakmak yerinde olacaktır.

Bu yapıda diğer örnekler şunlardır:

Aş > aş- “aş yemek, yemek yemek”. ; at > ata- “ad vermek”. ; baş > başa- “yaralamak, yara açmak”. ; bez > beze- “süslemek”. ; boyun > boyna- “dik başlılık etmek”. ; bulun > buluna- “esir etmek”. ; esin > esne- “esmek”. ; köz > köze- “ateşi karıştırmak”. ; küz > küze- “güz mevsimini geçirmek”. ; küç > küçe- “zorlamak, baskı yapmak, zulmetmek”. ; öt > öte- “. demek”. ; tüş > tüşe- “düş görmek”. ; yaz- > yaza- “yaz mevsimini geçirmek”. ; kopuz > kopuza- “kopuz çalmak”.¹⁹³

Türkçe'nin yapısına uygun olarak bu yapıda til+e- fiilinin 4; bez+e- ve ul+a- fiillerinin 3; teñ+e- fiilinin 2; at+a-, kın+a-, küç+e-, san+a-, ört+e-, yok+a- fiillerinin 1 ve toplamda 10 fiilin 21 kez kullanıldığı görülmüştür.

At+a-(165): Adanmak, ad almak¹⁹⁴

Köni bol könilik kıl atan köni

Köni tiyü bilsün kişiler sini

Könilik tonın ked kodup egrilik

Kedim ton talusu könilik tonı

(Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni doğru olarak bilsinler; eğriliği bırakıp, doğruluk libâsını giy, elbiselerin en iyisi, doğruluk libâsıdır.)

Bez+e-(43-77-156): Süslemek, nakşetmek, hoş gösterip göz boyamak

Tuncer Gülensoy'un eserinde kelimenin “böz” kelimesinden geldiği anlaşılmaktadır. Bu kelime ise pamuklu kumaş anlamında kullanılmıştır. Aynı eserde kelime bediz+e- şeklinde de belirtilmiş olup

¹⁹³ Necmettin Hacıeminoğlu, age, ss. 148-149.

¹⁹⁴ Tuncer Gülensoy, age, s.87

fiilin ayrıca sūs anlamına gelen isim kökü de vardır.¹⁹⁵ Bunlardan en uygunu olarak fiilin beyitte kazandığı anlam dikkate alındığında ‘bediz+e-’ yapısından ‘bez+e-’ şekline dönüş düşünülmelidir.

Bezedim kitabını nevadir sözün

Bakıglı okıglı asıg alsu tip

(Gören ve okuyan istifâde etsin diye, kitabı nâdir sözler ile süsledim.)

Kın+a-(446): İşkence etmek, cezalandırmak

DLT III’de bıçak vb. şeylere kap, kın yapmak anlamlarında kullanılmıştır.¹⁹⁶

Ne yazdı ajunka bu sahib hüner

Negüke bu anı ulaşu kınar

Hasislerni kötrüp nefisni çalıp

Azu kutsuz ajun karıpmu munar

(Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir; niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir: hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?)

Küç+e-(182): Zulüm etmek, zorlamak

DLT III’de oğlan ya da câriyelere tecavüz etmek, kötülük yapmak anlamlarında kullanılmıştır.¹⁹⁷

Bu dünya soñında yügürmek nece

Hasis neñdin ötrü tip özün küçe

Nelük malka munça köñül bamakın

Bu mal kelse erte barur baz kiçe

(Bu dünya arkasından koşmak niçin; hasis maldan ötürü (koşar), sen kendini tut. Mala bu kadar gönül bağlamak neden; bu mal sabah gelirse, akşam yine gider.)

¹⁹⁵ Tuncer Gülensoy, age, s.137; Hasan Eren, age, s.49

¹⁹⁶ İbrahim Taş, age, s. 82. ; Tuncer Gülensoy, age, s.509

¹⁹⁷ İbrahim Taş, age, s. 82.

Ört+e-(324): Yakmak, ateş.¹⁹⁸

Tuncer Gülensoy'un etimolojik sözlüğünde fiilin 'ateş' anlamında bir isim kökü olduğu anlaşılmaktadır. Dörtlükteki anlamı dikkate alındığında da ört isminin +e- ekini alarak fiil oluşturduğu görülmektedir.

Bütün kılık filin öte irtegil
 Kerem kimde erse anı er tigel
 Yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi
 Yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil

((İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele, kerem kimde ise, ona insan de; keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir, meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.)

Til+e-(190-259-336-394): Dilemek, istemek, arzu etmek, sevmek, hoşlanmak.¹⁹⁹

Bu budun talusı akı er turur
 Akılık şeref cah cemal arturur
 Sevmek tilesen kişiler ara
 Akı bol akılık sini sevdürür

(Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır; cömertlik şeref, ikbâl ve cemâli artırır; insanlar arasında sevmek istersen, cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir.)

İsiz kılğan erke sen edgü kıla
 Keremniñ başı bu erür ked bile
 Eger kelse erdin saña edgülük
 Öküş kıl ol erniñ senasın tile

¹⁹⁸ İbrahim Taş, age, s. 83; Tuncer Gülensoy, age, s.672

¹⁹⁹ Marcel Erdal, Old Turkic Word Formation A. Functional Approach To The Lexicon Vol. I, Otto Haratssowitz Wiesbaden, s. 619

(Kötülük yapan adama sen iyilik yap; keremin başı budur, bunu iyi bil; eger bir kimseden sana iyilik gelirse, o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.)

Ul+a-(82-343-506): Kıvrınmak, üzölmek, ulamak, eklemek, bağlamak, ulaştırmak

Tuncer Gülensoy'a göre bu kelime birleştirme anlamına gelmektedir.²⁰⁰

Biligdin urur men sözümke ula

Biligligke ya dost özünñi ula

Bilig birle bulnur sa'adet yolu

Bilig bil sa'adet yolını bula

(Bilgiden sözüme temel atarım; ey dost, bilgiliye yaklaşımağa çalış; sa'âdet yolu bilgi ile bulunur, bilgi edin ve sa'âdet yolunu bul.)

San+a-(59): Bir şeyi saymak

KT'de sanmak, addetmek ve DH ve KT'de Bir şeyi saymak anlamlarında kullanılmıştır.²⁰¹

Aya şahım erdemlerin sanagan

Sanarmu ediz kum uşak taş sanı

(Ey şahımın faziletlerini sayan (kimse), sahradaki kum ve ufak taşlar sayıya gelir mi?)

Ten+e-(98-468): Karşılaştırmak

ten: denk²⁰²

Biliglig biriñe biligsiz miñin

Tenegli tenedi biligniñ tenin

Baka körgil emdi uka sınayu

²⁰⁰ Tuncer Gülensoy, age, s.963

²⁰¹ Sır Gerard Clauson, age, s. 831.

²⁰² Marcel Erdal, age, s. 424

Ne neŋ bar bilig teg asıǵlıǵ öŋin

(Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir bilgili bin bilgisize denktir; şimdi, anlayarak ve sınayarak, etrafa bakıver, bilgi kadar faydalı başka ne var?)

Yok+a-(101): Yoklamak, okşamak

Yılan teg bu ajun yılan oklagu

Yokamakka yumşak içi pür agu

Yılan yumşak erken yavuz fil iter

Yırak turgu yumşak tip azılmaŋu

(Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lâzımdır; (o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur. Yılan yumuşak olduğu hâlde, kötülük yapar; (ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp tutmamalı)

1.2.2.2.2.+ı- /+i-

Eski Türkçe döneminden beri kullanılmakta olan bu ek Karahanlı Türkçesi devresinde de varlığını korumuştur. İsim kök ve gövdelerinin sonuna gelerek etken ve geçişsiz fiiller yapan işlek bir ektir. Bu ek, günümüz Türkiye Türkçesinde kullanım alanından düşmüştür. Ancak kalıplaşmış birkaç kelimedede varlığını devam ettirmektedir. Zeynep Korkmaz ek için “ölü bir ek” tabirini kullanmıştır.²⁰³

Bu ekle yapılan fiiller de olma ya da yapma ifade ederler. Ağır kelimesinden gelen ağır-ı fiili günümüz Türkçesi için bu eke iyi bir örnek olabilir.

Berk- i > bek- i- > beki- “sağlamlaşmak”. ; adaş > adaşı- “arkadaş olmak, dostluk kurmak”. ; but > butı- “Ağaç ve benzeri şeyleri budamak”. ; kam > kamı- “isteğe gelmek, heyecanlanmak”. ; kin > kini- “Birşeye geç kalmak”. ; ökül > ökül- i- > ökli- > “Yığılmak, çoğalmak”. ; öl > öli- “ıslanmak”. ; sak > sakı- “Hayal gibi görünmek”²⁰⁴

Türkçe’nin yapısına uygun olarak bu yapıda bit+i- fiilinin 3;

²⁰³ Zeynep Korkmaz, age, s. 114.

²⁰⁴ Necmettin Hacıeminoğlu, age, s. 153.

tat-ı fiilinin 2 ve toplamda 2 fiilin 5 kez kullanıldığı görülmüştür.

Bit+i-(465-475-509): Yazma eylemi

KT'de yazmak, takdir etmek, nasip etmek anlamlarında kullanılmıştır.²⁰⁵

Anın uş çıkardım bu türki kitib

Kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib

Bitidim bu taḥsuk turaf sözlerin

Kalı barsa özüm sözüm kalsu tip

(Onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım, ister bunu kâfi bul, ey dost, ister ilâve et. Eğer kendim gidersem, sözüm kalsın diye, bu (kitabı) nadide ve zarif sözler ile yazdım.)

Tat+ı-(27-466): Bir şeyin ağza tat vermesi, tatmak.²⁰⁶

Anıḡ öğdisindin tatır bu tilim

Anıḡ medhı bolsa şeker şehd aḡa

(Onun medhinden ağzım tatlılanır; onun yâdı, dilim için, şeker ve baldır.)

1.2.2.2.3.+ır- / +ir-

Bu ek genellikle tek başına hiçbir anlam taşımadığı halde tabiattaki bir sesi gösteren ve Türkçe'de isim kategorisine sokulan kök ve gövdelere gelerek yeni fiiller meydana getirmektedir. Bu ek benzer şekilde fiiller türeten -kır ekinden farklı olarak istemeden çıkarılan seslerden fiiller türetir. (hapşır- , tükür-, sümkür-...) Fazla işlek bir ek değildir.

Zeynep Korkmaz da eserinde bu eki ses yansıtan tek heceli dillerden fiiller türeten bir ek olarak tanımlamıştır.²⁰⁷

²⁰⁵ Tuncer Gülensoy, age, s.153

²⁰⁶ Tuncer Gülensoy, age, s.870

²⁰⁷ Zeynep Korkmaz, age, s. 120.

Bırk > birkır- “homurdanmak”. ; kak > kakır- “boğazı gürültülü bir şekilde temizlemek”. ; çak > çakır- “seslenmek, çağırmak.”²⁰⁸

Bu yapıda tek fiil eski-r- fiili olup 1 kez kullanılmıştır.

Eski+r-(195): Eskitmek

Tuncer Gülensoy’un eserinde kelimenin Kazak, Kırgız ve Özbeklere ait olduğu yazılmıştır. Aynı eserde fiilin âski+r şeklinden geldiği anlaşılmaktadır.²⁰⁹

Bekasız erür bu ajun lezzeti
Keçer yıl keçer teg meze müddeti

Yigit koca bolur yañı eskirür

Kavi erse kamlur kaçır kuvveti

(Bu dünya lezzeti bakî değildir; zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer; genç ihtiyarlar ve yeni eskir; kuvvetli çöker, kuvveti gider.)

1.2.2.2.4.+k- /+k-

Bu ek Karahanlı Türkçesi yazı dili devresinde en sık kullanılan yapım eklerindendir. Geçişsiz fiiller meydana getirir. Genellikle oluş bildirir. Eski Türkçe’deki kullanımı ve örnekleri günümüz Türkçesinden daha fazladır.

“Çoğunlukla kök halindeki isimlere gelerek geçişsiz fiiller meydana getiren işlek bir ektir.”²¹⁰

“Eski Türkçeden uzanagelen ve ‘oluş’ bildirme özelliğiyle geçişsiz fiiller türeten bir ektir. Eski Türkçe’de otuzun üzerinde örnek verdiği halde Türkiye Türkçesinde işlek olmadığı için altı yedi ekle sınırlanmıştır. acık-<aç+ı-k-, gözü-k-, gecik-...”²¹¹

At > atık- “namı duyulmak”. ; agu > aguk- “zehirlenmek”. ; and > andık- “yemin etmek, and içmek”. ; baş> başık- “baş olmak, önde gitmek”. ; çav > çavık- “şöhret sahibi olmak”. ; bir > birik- “birikmek,

²⁰⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, age, s. 154

²⁰⁹ Tuncer Gülensoy, age, s.342

²¹⁰ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 154-155.

²¹¹ Zeynep Korkmaz, age, s. 115.

toplanmak". ; çın > çınık- "bir şeyin doğrulanması, gerçeğin ortaya çıkması". ; tar > tarık- "daralmak". ; tat > tatık- "paslanmak". ; tusu > tusuk- "şifalı gelmek". ; yaş > yaşık- "insanın gözünün yaşarması". ; taş > taşık- "dışarı çıkmak". ; uç > uçuk- "bir şeyin sonuna, ucuna varmak"²¹²

Bu yapıda bir-i-k-, baş-ı-k fiilleri olup, toplam 3 kez kullanılmıştır.

Baş+ık-(140): Yaralamak

DLT ı'de okun ya da mızragın ucuna geçirilen temren anlamlarında kullanılmıştır.²¹³

Hiredlıgmu bolur tili boş kişi

Telim başnı yidi bu söz til boşı

Öçüktürme erni tilin bil bu til

Başıktursa bütmez büter ok başı

(Boş-boğaz adam akıllı olur mu? ; bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başlan yedi. İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır, fakat dilin açtığı yara kapanmaz.)

Bir+i-k-(149-443): Birikmek, toplanmak, bir olmak, birleşmek²¹⁴

İki neḡ birikse biy erde kalı

Bükendi ol erke mürüvvet yolu,

Bir ol yaḡsar erse kereksiz sözüḡ

İkinç yalğan erse ol erniḡ- tili

(Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse, o insana mürüvvet yolu kapanmıştır: (bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek, ikincisi ise, yalan söylemektir.)

²¹² Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 154-155.

²¹³ Sır Gerard Clauson, age s. 380.

²¹⁴ Tuncer Gülensoy, age, s.149

1.2.2.2.5.+l-

Bu ek işleklik sahası, derecesi ve vasifesi bakımından –al, -el ekinden farksızdır. Onun gibi, bazı sıfatlardan olma ifade eden fiiller yapar. İnce-l-, kısa-l-, sivri-l-, doğru-l-, duru-l- misallerinde bu ek vardır.

Bu ekin bazı örneklerde fiilden fiil yapma eki olan –l ile karıştığı anlaşılmaktadır. Mesala koca-l-, ufa-l-, büyü-l- misallerinde kökler hem isim hem de fiil olarak kabul edilebilir. Aynı şekilde alça-l-, yükse-l-, küçü-l-, eksi-l- gibi misallerde de köklerin alçak, yüksek, küçük, eksik isimleri mi, alça-, yükse-, küçü-, eksi- şeklindeki unutulmuş fiiller mi olduğu belli değildir.

“Fiilden fiil yapma eki olan –l benliğini kaybederek bazı misallerde isimden fiil yapma eki şeklinde kalmıştır denilebilir. Belki de aslında –l- isimden fiil yapma eki böylece fiilliği unutulmuş köklerin sonunda kalan fiilden fiil yapma eki –l-‘den çıkmıştır. Fakat Türkçede başlangıçtan beri –l- isimden fiil yapma ekinin mevcut olmuş bulunduğu da unutulmamalıdır. Eke bugün olduğu gibi eski Türkçe’de de rastlamaktayız.”²¹⁵

Atebetü’l Hakayık’ta bu yapıda sadece tiri-l fiilinin 3 kez kullanıldığı görülmüştür.

Tiri-l-(-239-364-365): Dirilmek, canlanmak, yaşamak

DLT II’de göç ettirmek, kitap yazmak anlamlarında kullanılmıştır.

Nece tetik erdin birer sehv kelür

Nece pür hünerliğda bir ayb bolur

Bu bir aybdm ötrü başın kesgüçi

Ajunda tirilgü kişisiz kalur

(İnsan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir; ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur; bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen, yaşamak için, dünyada adam bulamaz.)

---

²¹⁵ Muharrem Ergin, age, s. 181

1.2.2.2.6.+la- / +le-

İsimden fiil yapma ekleri içerisinde en işlek olan ek budur.²¹⁶

Eski Türkçeden günümüz Türkiye Türkçesine kadar her devirde sıkça kullanılan, isim kök ve gövdelerine gelerek etken fiiller yapan çok işlek eklerimizden bir tanesidir. Bu ek Eski Türkçeden beri hep aynı kalmıştır. Ekin ses olaylarından “darlaşma” yaptığı da görülmektedir. Ek tek ya da daha çok heceli her türlü kök ve gövdelere gelerek geniş türetmeler yapabilir. Geçişli ve geçişsiz fiiller türetir.

“Günümüz Türkiye Türkçesinde ek bünyesindeki ünlünün –y sesinin etkisiyle ‘söylüyor, ağlıyor’ örneklerinde görüldüğü gibi bazen darlaştığı gözlenmektedir.”²¹⁷

“Bu ek Eski Türkçeden beri bütün lehçelerde canlı ve çok işlek olan bir addan fiil türetme ekidir. Türkiye Türkçesinde de verimli ve anlamca çok yönlü türetmeler yapmıştır. Tek veya çok heceli her türlü ad kök ve gövdeleriyle, sıfat, zarf vb. ad soylu sözlere de gelerek geçişli ve geçişsiz fiiller türeten bir ektir.”²¹⁸

Bedük > bedükle- “bir şeyi ululamak, büyük görmek”. ; beg > begle- “bey saymak, bey görmek”. ; karı > karıla- “bir kimseyi yaşlı görmek, yaşlı saymak”. ; em > emle- “bir şeyi ilaçlamak”. ; tuz > tuzla- “bir şeyi tuzlamak”. ; yar > yarla- “tükürmek”. ; kök > kökle- “kökleme, bir işin aslına vâkıf olmak”. ; talu > talula- “seçkin hale getirmek, çok iyi seçim yapmak”. ; tüp > tüple- “bir şeyin aslını, kökünü aramak, araştırmak, ona vâkıf olmaya çalışmak”. ; çağır > çağır-la- “sıra yapmak”. ; et > etle- “bir şey için et hazırlamak”. ; sarığ > sarığ-la- “bir nesneyi sarılaştırmak, sarı hale getirmek”. ; töş > töşle- “bir şeyin döşüne vurmak”. ; yağır > yağır-la- “yarayı iyileştirmek, iyi hale getirmek”. ; belien > belienle- “korkmak”. ; kuş > kuş-la- “av yapmak”.²¹⁹

Türkçe’nin yapısına uygun olarak bu yapıda söz-le- fiilinin 6; kız-le-fiilinin 3; aña- fiilinin 2; talu-la-, us+la-, bek+le-, yok+la-, güzün+le-

²¹⁶ Muharrem Ergin, age, s. 180.

²¹⁷ Zeynep Korkmaz, age, C. I, s. 119.

²¹⁸ Zeynep Korkmaz, age, s. 116

²¹⁹ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 156-157.

, iz+le-, kez+le-, ok+la-, az+la-, ota+la-, pezir+le-, ed+le- fiillerinin 1 ve toplamda 15 fiilin 23 kez kullanıldığı görülmüştür.

Az+la-(360): Azımsamak, küçük görmek

Ukup sözle sözni ivip sözleme

Sözün kizle kidin başın kizleme

Mmin er dostun erse öküş körmegil

Bir er düşman erse anı azlama

(Sözü düşünerek söyle, acele etme; sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi. Düşman olsa, azımsama.)

An+(l)a-(18-22): Anlamak, bilmek.²²⁰

Fiil aslında an(l)a- şeklinde olup (l) ünsüzünün düşmüş hali olarak kabul edilmelidir.

Eşit emdi kaç söz habib fazlındın

Ukuş huş yititip sözümni an

(Şimdi Peygamberin fazlından bir kaç söz dinle; akıl ve dikkatini bileyip, sözümü anlamağa çalış.)

Bek+le-(144): Beklemek, gözetlemek, kilitlemek, bağlamak.

Sefih er tili öz başı duşmanı

Tilindin töküldi telim er kanı

Öküş sözlegende ökünen telim

Tilin beklegende ökünmiş kanı

(Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır; bir çok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü. Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur, dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?)

---

²²⁰ İbrahim Taş, age, s. 97. ; Tuncer Gülensoy, age, s.71

Ed+le-(376): Hürmet etmek, değer vermek, eylemek, etmek

KB’de aklına getirmek, tesir etmek, ehemmiyet etmek anlamlarında kullanılmıştır.²²¹

Eren hayrı şerri küsep keçmez ol

İsiz edgü işke yanut kiçmez ol

Aya edgü umgan isizlik kılıp

Tiken edlegen er üzüm biçmez ol

(İnsanların iyilik ve kötülükleri arzu etmekle geçmez, iyi işin de kötü işin de karşılığı gecikmez; ey kötülük yapıp, iyilik uman (kimse), diken eken üzüm biçmez.)

Güzin+le-(512): İtibarını yükseltmek.

Bilip tutsa her kim edibniñ sözün

Halayık ara ol güzinler özin

(Edibin sözünü kim bilip tutarsa, halk arasında kendi itibârını yükseltir.)

İz+le-(225): İzlemek, takip etmek.

Aya dost biliglig izin izlegil

Kalı sözlesenñ söz bilip sözlegil

Akı erni öggil öger erse sen

Bahılka katıg ya okun kezlegil

(Ey dost, bilginin izini takip et; eger söz söylersen, sözü bilerek söyle; öğersen, cömert adamı öğ, hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.)

Kez+le-(228): Oku gezlemek, nişan almak.

DLT III’de tencerenin pisliğinin gitmesi anlamında kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde söz başı ‘k’, ‘g’ye dönüşümü dikkate alındığında bugün silahlarda kullanılan ‘gez-göz-arpacık’ bütünleşmesindeki ‘gez’ kelimesiyle Atebetü’l Hakayık’taki nişan al- anlamında kullanılan kezle- arasında bir anlam bağı olduğunu düşündürmektedir.

²²¹ Sır Gerard Clauson, age, s. 586

Aya dost biliglig izin izlegil

Kalı sözlesen söz bilip sözlegil

Akı erni öggil öger erse sen

Bahılka katıg ya okun kezlegil

(Ey dost, bilgilinin izini takip et; eger söz söylersen, sözü bilerek söyle; öğersen, cömert adamı öğ, hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.)

Kiz+le-(118-169-358): Gizlemek.

Katıg kizle razıñ kişi bilmesün

Sözünñdin özüñke ökünç kelmesün

Kamug yaşru işiñ bolup aşkara

Bu körgeñ eşitgen saña külmesün

(Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin, sözünden kendine pişmanlık gelmesin; bütün gizli işlerin aşikâr olup, gören ve duyan sana gülmesin.)

Ok+la-(213): Oklamak.

Yılan teg bu ajun yılan oklagu

Yokamakka yumşak içi pür agu

Yılan yumşak erken yavuz fil iter

Yırak turgu yumşak tip azılmağı

(Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lâzımdır; (o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur. Yılan yumuşak olduğu hâlde, kötülük yapar; (ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp tutmamalı.)

Ota+la-(253): Tedavi Etmek

Ota: bitkilerden yapılan ilaç.

Bahıllık otalap oñulmaz ig ol

Birimdin bahıl elgi ked berklig ol

Tirip köñli todmaz közi suk bahıl

Kul ol malka malı aña erklig ol

(Hasislik ilâç ile iyileşmez bir hastalıktır; hasisin eli vermekten yana çok sıkıdır. Aç gözlü hasisin gönülü toplamakla doymaz, o malın kuludur ve malı ona hâkimdir.)

Söz+le-(117-133-143-156-226-357): Söylemek, konuşmak

KT'de (söyleyen) olmak ve anlatmak, hikâye etmek. anlamlarında kullanılmıştır.

Sanıp sözlegen er sözi söz sagı

Öküş yañşagan til unulmaz yağı

Sözün boşlag ıdma yıga tut tiliñ

Yeter başka bir kün bu til boşlagı

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır. Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut; dilin başı-boşluğu bir gün başa belâ olur.)

Sefih er tili öz başı duşmanı

Tilindin töküldi telim er kanı

Öküş sözlegende ökünen telim

Tilin beklegende ökünmiş kanı

(Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır; bir çok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü. Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur, dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?)

Tili yalğan erdin yırak tur teze

Keçür sen me umrüng könilik öze

Ağız til bezeki köni söz turur

Köni sözle sözni tiliñni beze

(Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç; sen ömrünü doğruluk ile geçir. Ağız ve dilin ziyneti doğru sözdür; sözü doğru söyle, dilini süsle.)

Pezir+le-(65)(Bedirle-): Kabul etmek(F.) Pezir: Kabul)²²²

Öküş az tip aymaz pezirler teñiz

Bulıt hediye, kılsa uşak katreni

(Bulut ufak bir katre de hediye etse, deniz, az veya çok demeden, bunu kabul eder.)

Talu+la-(478): Bir şeyi seçmekDLT II'de göç ettirmek, kitap yazmak anlamlarında kullanılmıştır.²²³

Anın uz erür bu kitab bir süzük

Talulap ketürdüm kemiştım çözük

Nevadir süzük az bolur hezl öküş

Çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök

(Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır; (sözleri) seçerek getirdim ve çözölmüşleri attım; helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur; sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir.)

Us+la-(278): Uslanmak.²²⁴

Tekebbür libasın kedip tap salın

Kerip halkka kögzüñ tap uslan tilin

Müminlik nişanı tevazu erür

Eger mü'min ersen tevazu kılın

(Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt. Mü'minlik nişanı tevâzûdur; eger mü'min isen, mütevâzî ol.)

Yok+la-(101): Yükselmek, çıkmak

DH'de Yoklamak, araştırmak anlamlarında kullanılmıştır.

²²² İsmail Parlatır, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yayınları, Ankara 2011, s. 1361.²²³ Sır Gerard Clauson age, s. 499²²⁴ Sır Gerard Clauson, age, s. 286.

Bilig birle alim yokar yokladı
 Biligsizlik erni çökerdi kodı
 Bilig yind usanma bil ol hak resul
 Bilig Çinde erse siz arkañ tidi

(Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü; bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul: «Bilgiyi, Çin'de bile olsa, arayınız.» dedi.)

1.2.2.2.7.+°n-

İsimden fiil yapma eklerinden biridir. Olma bildiren ek bir dönüşlülük ekidir. +an-, +en- şekillerinde de kullanılabilen ek işin yapana dönüşünü bildirir.

A. Von Gabain'e göre sık kullanılmaz. Gabain ek için "+°n-‘den, yani +a- ekinin dönüşlülük şeklinden meydana gelmiş olabilir. Kirtün-, uzan-, sakın- vb. demiştir.²²⁵

Zeynep Korkmaz da "+A ekinin dönüşlülük eki -n- ile birleşmesinden oluşmuş bir birleşik ektir. Ekin işlevinde 'olma' bildirme yanında -n- ekinin 'yapılan işin yapana dönüşünü gösterme' işlevi de belirgindir. Beğen-, dadan-, donan-, inan-...²²⁶ diyerek ekin işlevlerini belirtmiştir.

Bu yapıda sak-ı-n- fiili bir kez kullanılmıştır.

Sak+ın-(367): Sakınmak, düşünmek, hesap etmek.

KT'de sakınmak, düşünmek, hesap etmek anlamlarında kullanılmıştır.

Tiril edgü filin köñüller alıp
 İsizliktin özni sınıaru salıp
 İter bolsañ işni sanıp saknıp it
 Kerekmü kereksizmü kirtü bilip

²²⁵ A. Von Gabain, age, s. 49.

²²⁶ Zeynep Korkmaz, age. s. 112

(İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek; bir iş yapacaksan, düşünüp-taşınarak ve (onun) lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap.)

1.2.2.2.8.+sın/+sin

-sı/-si ekine -n dönüşlülük ekinin gelmesiyle oluşan bu ek yaklaşma bildirir. İşlek olmayan bu ek fiil isimlerinden ve kök isimlerden fiiller türetir. Bunlar kök fiilin ifade ettiği hareket ve oluşu gerçekleşmediği halde gerçekleşiyormuş gibi gösterir özelliktedir. Bu ekin dayandığı fiilden türemiş isimler yalın olarak kullanılmaz; onlar sın-/sin- için temel olmak üzere yapılmışlardır. Bundan dolayı taban ile eki ayırmak sözkonusu değildir. Barımsın-<bar-ı-m-sın “gidiyormuş gibi görünmek”

Söz konusu bu ek ayrıca ismin ifade ettiği nesne veya mefhumu sahiplenme veya özenme bildirir. Er “erkek”; ersin-<er-sin- “erkekleşmek”

“-sı, -si” eki ismin ifade ettiği nesneye veya mefhumu karşı temayül yahut yaklaşma bildiren fiiller yapmaktadır. Fazla işlek değildir. Bu ek üzerine -n- dönüşlülük ekinin gelmesiyle kurulan bu ek, iki çeşit isim tabanından fiil türetmektedir. Bunlardan birincisi fiil isimlerinden türeyen fiiller, ikincisi kök isimlerden yapılan fiiller.²²⁷

“barımsın-, bilemsin-, kelimsin-, külümsin-, tarımsın-, yemsin-, ersin-, evsin-”

Atebetü'l Hakayık'ta bu yapıda ulug-sın- fiili 2 kez kullanılmıştır.

Ulug+sın-(271-285): Ululuk taslamak

Bu türeme kök isimden elde edilmiştir.

Tevazu kılıglını kötrür idi

Tekebbür tutar emi kemşür kodı

Ulugsınma zinhar ulug bir bayat

Ulugluk meniñ siz alınmañ tidi

²²⁷ Necmettin Hacıeminoğlu, age, s. 160.

(Tevâzû göstereni Tanrı yükseltir, kibirli olanı aşağı atar; ululuk taslama sakın, ulu yalnız Tanrıdır. O «ululuk benimdir, siz üzerinize almayın» dedi.)

1.2.3.Bileşik Fiiller

İki ya da daha fazla kelimenin bir araya gelerek oluşturdukları fiillerdir. Bunlar, bir isim ile bir yardımcı fiilin veya iki ayrı fiil şeklinin yahut da isim soylu bir veya birden fazla kelime ile bir esas fiilin birleşmesinden oluşan ve tek bir kavrama karşılık olan fiil türleridir.

Bileşik fiil konusu Türk dili üzerine çalışan gramerciler tarafından çok farklı şekillerde anlatılmıştır.

Muharrem Ergin, bileşik fiiller için “Birleşik fiil bir yardımcı fiille bir ismin veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur. İsim veya fiil unsuru önce, yardımcı fiil sonra getirilir. Yardımcı fiilin başına getirilen unsurun isim veya fiil olmasına göre bileşik fiiller ikiye ayrılır. Bu iki çeşit birleşik fiilin yardımcı fiilleri de ayrı ayrıdır.”²²⁸ demektedir. Necmettin Hacıemioğlu ise ”Bileşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas anlamda bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmektir. Kelime gruplarına iştirak eden unsurlar; asıl anlamlarından az veya çok farklı, yeni ve tek bir anlam ifade etmek için bir araya gelirler. Birleşik fiilde de bu böyledir. İster iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun, her birleşik fiil tek bir kavramı karşılar.”²²⁹ demiş ve bileşik fiilleri İsim+Yardımcı Fiil, İsim+Fiil, Fiil+Fiil şeklinde gruplamıştır.

Leyla Karahan ise bu konuda “Bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğudur. Bu işlevlerden dolayı bileşik fiiller bir hareketi karşılayan bileşik fiiller ve bir hareketi tasvir eden bileşik fiiller olmak üzere iki grupta incelenebilir.” ifadelerini kullanmıştır.²³⁰

²²⁸ Muharrem Ergin, age, s.386

²²⁹ Necmettin Hacıeminoğlu, age, s. 176

²³⁰ Leyla Karahan, Türkçe’de Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008, s.73

Ahmet Bican Ercilasun, çalışmaya örnek olabilecek Kutadgu Bilig Grameri-Fiil adlı çalışmasında “Her bileşik fiil, bir tek kavramı karşılar. Hareket oluş ifade eden bir kavramı karşılamak için basit ve türemiş fiillerden nasıl istifade ediyorsak bileşik fiillerden de aynı şekilde faydalanırız. Yani bir kavramı anlatmak ve fonksiyon bakımından basit ve türemiş fiillerle bileşik fiiller arasında hiçbir fark yoktur. Bu üç türlü fiil arasındaki fark, sadece teşkil edilişleri bakımındandır. Basit ve türemiş fiiller tek kelimeden, bileşik fiiller iki ve bazen daha fazla kelimeden meydana gelir. Basit fiilin yapısında sadece kök, türemiş fiilin yapısında kök ve ek, bileşik fiilin yapısında esas ve yardımcı unsur olan iki veya daha fazla kelime vardır. Tıpkı yapım ekiyle türemiş bir fiilin tek bir oluşu veya kılışı ifade etmesi gibi kelimelerin bir araya getirilmesiyle meydana gelen bileşik fiil de tek bir oluşu veya kılışı anlatır. Hastalanmak ne ifade ediyorsa hasta olmak da aynı şeyi ifade eder. “ şeklinde anlatmıştır. Aynı eserde bileşik fiiller, bir tarafı isim bir tarafı fiil olan bileşik fiiller, iki tarafı fiil olan bileşik fiiller şeklinde anlatılmıştır.

Bütün bunlardan hareketle basit ve türemiş fiiller bir işi, hareketi ve olayı anlatmada yetersiz kalabilir. Uzanıver- fiilinde uzan- ve ver- unsurlarının olduğu görülmektedir. İfade edilmeye çalışılan ne uzanmaktır ne de vermektir. Fiilin ifade ettiği bir tezlik anlamı vardır. Bu yüzden diller bileşik fiillere meramı anlatma noktasında ihtiyaç duyarlar.

Atebetü'l Hakayık'taki varlığına göre fiiller,

1-Yabancı kelime +yardımcı fiil şeklindeki bileşik fiiller(Yardımcı fiiller şunlardır: Al- Bol-, Bul-, Id-, İt-, Kel-, Kıl-, Tol-, Tut-, Yi-)

2-Türkçe kelime +yardımcı fiil şeklindeki bileşik fiiller(Yardımcı fiiller şunlardır. Bil-, Bir-, Bol-, Çat-, Er-, Id-, Kal-, Kel-, Kıl , Ol-, Sal-, Tur-, Tut-) ,

3-İki Türkçe fiil veya Bir Türkçe fiille bir yardımcı fiil şeklindeki bileşik fiiller

4-Anlamca kaynaşmış bileşik fiiller şeklinde incelenebilirler.

Atebetü'l Hakayık'ta 216 bileşik fiil 224 kez kullanılmıştır.

1.2.3.1.Yabancı Kelime+Yardımcı Fiil Şeklindeki Bileşik Fiiller

Yabancı kökenli bir kelime ile yukarıda ifade edilen Türkçe yardımcı fiillerden birinin kaynaşması sonucu meydana gelen bileşik fiil çeşididir.

Atebetü'l Hakayık'ta bu türde 62 fiil 63 kez kullanılmıştır.

1.2.3.1.1.Al-

“Almak” anlamına gelip yardımcı fiil olarak kullanılır. Almak, sahiplenmek, ele geçirmek.

Türkçe'nin yapısına uygun olarak bahıl al-, hamd al-, pend al-, sena al- fiillerinin 1'er ve toplamda 4 fiilin 4 kez kullanıldığı görülmüştür.

Bahıl al-(244): Hisse almak

(Ar.) Hasis, cimri.

Hıl tirdi zer sim haramdın öküş

Bal kötrü bardı özele söküş

Ülüş boldı malı kişiler ara

Bahıl aldı anda ökünçtin ülüş

(Hasis, haram ile, çok altın ve gümüş topladı, vebal yüklenerek ve üstelik bir de söğüş alarak, gitti; malı başkaları arasında payedildi, hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı.)

Hamd al-(1): Hamd etmek

(Ar.)Hamd: Şükür

İlahi öküş hamd ayur men saḡa

Seniḡ rahmetiḡdin umar men oḡa

(Tanrım, (dâima) sana çok hamdederim; (dâima) senin rahmetinden hayır umarım.)

Pend al-(293): Öğüt dinlemek

(Far.) Öğüt, nasihat, uyarı.

Yime pendim al kel uzatma emel
 Emel asrasında busuglı ecel
 Emel timişim dost uzun sanmak ol
 Uzun sanma sakınç öküş kıl amel

(Gel, yine öğüdümü dinle, fazla emel besleme; emelin altında ecel saklıdır; ey dost, emel dediğim, uzun düşündürmektir; düşünceyi uzun etme, (daha) çok amel kıl.)

Sena al-(238): Sena almak

(Ar.)Övgü.

Akı er biligni yete bildi kör
 Anın sattı malın sena aldı kör
 Tirildi ulamsız ulamı bolup
 Ajunda at edgü kodup bardı kör

(Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak. Malını onunla sattı ve sena aldı. muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı; bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.)

1.2.3.1.2. Bol-

“Ol-” anlamına gelip yardımcı fiil olarak kullanılır. Olmak, bulunmak.

Türkçe'nin yapısına uygun olarak adlî bol-, fazlı bol-, halal bol-, hiredlig bol-, medhi bol-, mihriban bol-, riya bol-, müşfik bol-, abadan bol-, aşkara bol-, bi-namaz bol-, garîp bol-, harab bol-, mecaz bol-, ayb bol- fiillerinin 1'er ve toplamda 15 fiilin 15 kez kullanıldığı görülmüştür.

Adli bol-(40): Adil olmak

(Ar.)Adl: Adil, adalet

Maḩa bolsa fazhḩ kutuldu özüm
 Eger bolsa adliḩ katıḩlık maḩa

(Fazîletin olursa, nefsim kurtulur; eğer adaletini kullanırsan, bu benim için felâket olur.)

Ayb bol-(362): Kusuru bulunmak

(Ar.) Ayb: Ayıp, kusur

Nece tetik erdin birer seh v kelür

Nece pür hünerlîgda bir ayb bolur

Bu bir ayb dm ötrü başın kesgüçi

Ajunda tirilgü kişisiz kalur

(İnsan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir; ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur; bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen, yaşamak için, dünyada adam bulamaz.)

Bolup abadan(399)(Abadan bol-): Bayındır olmak

(Far.) Abadan: Mâmûr, bayındır.

Dörtlükteki anlamına bakıldığında fiil, bugün zengin olmak anlamında kullanılan deyim olan “abad ol-“ yapılaşmasından doğmuş olabileceğini düşündürmektedir.

Garib erdi islam garib boldı baz

İbadet riya boldı abid mecaz

Harabat oramı bolup abadan

Harab boldı mescid budun bi-nemaz

(İslâm garîp idi, tekrar garîp oldu; ibâdet — riyâ ve âbid — mecaz oldu; hârâbat muhiti mâmur oldu; mescid ise, harap ve halk bî-namaz oldu.)

Bolup aşkara(171)(Aşkara bol-): Aşıkâr olmak

(Far.) Aşkara: Aşikâr, açık, meydanda.

Katıg kizle razıñ kişi bilmesün

Sözün din özün ke ökünç kelmesün

Kamug yaşru işiñ bolup aşkara

Bu kör gen eşitgen saña külmesün

(Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin, sözünden kendine pişmanlık gelmesin; bütün gizli işlerin aşikâr olup, gören ve duyan sana gülmesin.)

Bi-namaz bol-(400): Binamaz olmak

(F) Bi-namaz : Namazsız, namaz kılmayan, beynamaz.

Garib erdi islam garib boldı baz

İbadet riya boldı abid mecaz

Harabat oramı bolup abadan

Harab boldı mescid budun bi-namaz

(İslâm garîp idi, tekrar garîp oldu; ibâdet -riyâ ve âbid- mecaz oldu; hârâbat muhiti mâmur oldu; Mescid ise, harap ve halk bî-namaz oldu.)

Fazlı bol-(39): Faziletli olmak

(Ar.) Fâzıl: faziletli.

Maña bolsa fazlıñ kutuldu özüm

Eger bolsa adlıñ katıǵlık maña

(Fazîletin olursa, nefsim kurtulur; eğer adaletini kullanırsan, bu benim için felâket olur.)

Garîp bol-(397): Garip olmak

(Ar.) Garip: Düşkün

Garib erdi islam garib boldı baz

İbadet riya boldı abid mecaz

Harabat oramı bolup abadan

Harab boldı mescid budun bi-namaz

(İslâm garîp idi, tekrar garîp oldu; ibâdet — riyâ ve âbid — mecaz oldu; hârâbat muhiti mâmur oldu; mescid ise, harap ve halk bî-namaz oldu.)

Halal bol-(428): Helal olmak

(Ar.)Halal: Helâl.

Aya malka suk er yakin bil bu mal
 Bu kün kadgu sakınç yarın yük vebal
 Haram erse malın azab ol sonı
 Hisab ol eger bolsa malın halal

(Ey mala karşı haris adam, gerçek bil ki, bu mal bugün kaygı ve düşünce; yarın ise,yük ve vebaldır; malın haram ise, sonu azaptır; eger malın halâl ise, (onun da) hesabı sorulur.)

Harab bol-(400): Harap olmak

(Ar.) Harab: Virane
 Garib erdi islam garib boldı baz
 İbadet riya boldı abid mecaz
 Harabat oramı bolup abadan
 Harab boldı mescid budun bi-nemaz

(İslâm garîp idi, tekrar garîp oldu; ibâdet -riyâ ve âbid- mecaz oldu; hârâbat muhiti mâmur oldu; mescid ise, harap ve halk bî-namaz oldu.)

Hıredlig bol-(137): Akıllı olmak

(Far.) Hıred: Akıl.
 Hiredlîgmu bolur tili boş kişi
 Telim başnı yidi bu söz til boşı
 Öçüktürme erni tilin bil bu til
 Başıktursa bütmez büter ok başı

(Boşboğaz adam akıllı olur mu? Bu boşboğazlık ve ağız gevşekliği çok başlar yedi. İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır, fakat dilin açtığı yara kapanmaz.)

Medhi bol-(28): Övgülü olmak

(Ar.) Medh: Medih, övgü.
 Anıñ ögdisindin tatır bu tilim
 Anıñ medhi bolsa şeker şehd aña

(Onun medhinden ağzım tatlılanır; onun yâdı, dilim için, şeker ve baldır.)

Mecaz bol-(398): Mecaz olmak

(Ar.) Mecaz: Mecaz

Garib erdi islam garib boldı baz

İbadet riya boldı abid mecaz

Harabat oramı bolup abadan

Harab boldı mescid budun bi-nemaz

(İslâm garîp idi, tekrar garîp oldu; ibâdet -riyâ ve âbid- mecaz oldu; hârâbat muhiti mâmur oldu; mescid ise, harap ve halk bî-namaz oldu.)

Mihriban bol-(325): Şevkatli olmak

(Far.) Mihr-ban: Seven, dost, şefkâtli.

Musulmanka müşfik bolup Mihriban

Sağa sandukuñ teg musulmanka san

Cefa kıldaçıñka yanut kıl vefa

Arımaz neçe yusa kan birle kan

(Müslümana karşı şefkatli ve merhametli öl, kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün; sana cefa edene vefa ile mukabele et; ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez.)

Müşfik bol-(325): Merhametli olmak

(Ar.)Müşfik: Şefkâtli.

Musulmanka müşfik bolup Mihriban

Sağa sandukuñ teg musulmanka san

Cefa kıldaçıñka yanut kıl vefa

Arımaz neçe yusa kan birle kan

(Müslümana karşı şefkatli ve merhametli öl, kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün; sana cefa edene vefa ile mukabele et; ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez.)

Riya bol-(398): İki yüzlü olmak

(Ar.) Riya: İki yüzlülük.

Garib erdi islam garib boldı baz

İbadet riya boldı abid mecaz

Harabat oramı bolup abadan

Harab boldı mescid budun bi-nemaz

(İslâm garîp idi, tekrar garîp oldu; ibâdet -riyâ ve âbid- mecaz oldu; hârâbat muhiti mâmur oldu; mescid ise, harap ve halk bî-namaz oldu.)

1.2.3.1.3.Bul-

“Bul-” anlamına gelip yardımcı fiil olarak kullanılır. Bir şey bulmak, ele geçirmek.

Bu yapıda hayr bul-, deliller bul-, saadet yolını bul-, yarag bul-fiillerinin 1’er ve toplamda 4 fiilin 4 kez kullanıldığı görülmüştür.

Deliller bul-(8) : Deliller bulmak

Seniñ birlikiñke delil arkagan

Bulur bir neñ içre deliller miñe

(Senin birliğine delîl arayan (kimse) bir tek şeyde binlerce delîl bulur.)

Hayr bul-(378): Hayır bulmak

(Ar.) Hayr: İyilik, iyi iş, hayır.

KT’de dünya malı, mal anlamlarında kullanılmıştır.

İşi edgü bolsa er edgü bolur

Er iş edgüsindin öküş hayr bulur

İsizke yavuma isiz suhbeti

Sini terkin isiz kılıklık kılur

(İnsanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur; insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür; kötüye yaklaşma, kötü sohbeti seni hemen kötü huylu yapar.)

Saadet yolını bul(84) : Mutluluk yolunu bulmak

(Ar.) Saadet: Mutluluk

Biligidin urur men sözümke ula

Biligligke ya dost özüñni ula

Bilig birle bulnur sa'adet yolu

Bilig bil sa'adet yolını bula

(Bilgiden sözüme temel atarım; ey dost, bilgiliye yaklaşımağa çalış; sa'âdet yolu bilgi ile bulunur, bilgi edin ve sa'âdet yolunu bul.)

Yarag bul-(330): Yarar bulmak

Yarag: Gücü yetme, muktedir olma, imkân, tav, fırsat, yarar.

Yarar yaraglıg aşırñni kişike yitür

Yarag bulsañ oprak yalıñni bütür

Küç emgek tegürme kişike kalı

Saşa tegse emgek kişidin kötür

(Yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir, giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir; başkasına zorluk ve zahmet çektirme, eger sana başkası eziyet ederse, tahammül et.)

1.2.3.1.4.Er-

Bugünkü ek fiilimiz olan i- fiili Eski Türkçe'de bir yardımcı fiil olan "er-" fiilinden bozulmuştur.

“kara er-, kızıl er-“

Atebetü'l Hakayık'ta bu yapıda alim er-, bekasız er-, gadr er-, garip er-, haram er-, kavi er-, kazadın er-, tevazu er-, malsız er-, mümin er-, sebep er- fiilleri 1'er kez ve toplamda 11 fiilin 11 kez kullanıldığı saptanmıştır.

Alim er-(203): Âlim olmak(Ar.)^cAlim: Bilgin, âlim.

Neçe yir bar erdi sığışmaz eri

Eri bardı kaldı kurug tek yiri

Neçe alim erdi neçe feylesuf

Kanı bu kün olar miñinde biri

(Halkına dar gelen ne kadar yer vardı; halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı. Ne kadar âlim, nice feylesof vardı; bugün onlar hani, binde biri (bile yok).)

Bekasız er-(193): Sonsuz olmamak

(Ar.) Beka: Sonsuz.

Bekasız erür bu ajun lezzeti

Keçer yıl keçer teg meze müddeti

Yigit koca bolur yañı eskirür

Kavi erse kamlur kaçır kuvveti

(Bu dünya lezzeti bakî değildir; zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer; genç ihtiyarlar ve yeni eskir; kuvvetli çöker, kuvveti gider.)

Gadr er-(383): Vefasız olmak

(Ar.)Gadr: Vefasızlık, hıyanet

Mecaz boldı dostluk hakikat kanı

Miñer dostta biri bulunmaz köni

Öküşrek kişiniñ içi gadr erür

Köni dostuñ erse taşı bil munı

(Dostluk mecaz oldu, hakikat hani; binlerce dosttan bir gerçeği bulunmaz; bir çok insanlar dıştan hakikî dost gibi görünüyorsa da, içten vefasızdırlar; bunu bil.)

Garib er-(397): Garip olmak

(Ar.) Garîp:Kimsesiz,yalnız

Garib erdi islam garib boldı baz
 İbadet riya boldı abid mecaz
 Harabat oramı bolup abadan
 Harab boldı mescid budun bi-nemaz
 (İslâm garîp idi, tekrar garîp oldu; ibâdet -riyâ ve âbid- mecaz oldu; hârâbat muhiti mâmur oldu; mescid ise, harap ve halk bî-namaz oldu.)

Haram er-(427): Haram olmak

(Ar.)Haram: Haram, helal olmayan
 Aya malka suk er yakin bil bu mal
 Bu kün kadgu sakınç yarın yük vebal
 Haram erse malın azab ol soñı
 Hisab ol eger bolsa malın halal
 (Ey mala karşı haris adam, gerçek bil ki, bu mal bugün kaygı ve düşünce; yarın ise,yük ve vebaldır; malın haram ise, sonu azaptır; eger malın halâl ise, (onun da) hesabı sorulur.)

Kavi er-(196): Kuvvetli olmak

(Ar.) Kavî: Güçlü.
 Bekasız erür bu ajun lezzeti
 Keçer yıl keçer teg meze müddeti
 Yigit koca bolur yañı eskirür
 Kavi erse kamlur kaçır kuvveti
 (Bu dünya lezzeti bakî değildir; zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer; genç ihtiyarlar ve yeni eskir; kuvvetli çöker, kuvveti gider.)

Kazadın er-(457): Kazadan olmak

(Ar.) Kaza: Kaza, hüküm.
 Kamug tegdeçi neñ kazadın erür
 Ukuşsuzlar anı sebebdin körür
 Kaza birle uçgan kalık kuşları

Karıka konar hem kafeska kirür

(Başa gelen her şey kaderden gelir, anlayışsızlar onu sebepten bilirler; havada uçan kuşlar, kader ile, hem kola konar, hem kafese girerler.)

Tevazû er-(279): Alçak gönüllü olmak

(Ar.)Tevazu': Tevecû, alçak gönüllülük

Tekebbür libasın kedip tap salın

Kerip halkka kögzüñ tap uslan tilin

Müminlik nişanı tevazu erür

Eger mü'min ersen tevazu kılın

(Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt. Mü'minlik nişanı tevâzûdur; eger mü'min isen, mütevâzî ol.)

Malsız er-(423): Malsız olmak

(Ar.) Mâl: Mal, mülk

Budun mallıg erke urup yüzlerin

Tözü kul kılurlar azad özlerin

Kim ol malsız erse ol erni körüp

Yüz evrüp keçerler yumup közlerin

(Halk mallı olan kimseye teveccüh edip, hepsi hür olan nefislerini (ona) kul yaparlar; malı olmayanı görünce, başlarını çevirip, . Gözlerini yumarak, geçerler.)

Mümin er-(280): İnanmak, iman etmek

(Ar.) Mümin: îman eden.

Tekebbür libasın kedip tap salın

Kerip halkka kögzüñ tap uslan tilin

Müminlik nişanı tevazu erür

Eger mü'min ersen tevazu kılın

(Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt. Mü'minlik nişanı tevâzûdur; eger mü'min isen, mütevâzî ol.)

Sebeb er-(509): Sebep olmak

(Ar.) Sebep: Bahâne, vasıta.

Sebeb erdi bu iş bitidük kitab

Kerek kıl icabet kerek kıl itab

(Bundan dolayı kitabı yazdık, ister kabul et, ister hoş görme.)

1.2.3.1.5.Id-

“Et-” anlamına gelip yardımcı fiil olarak kullanılır. İndirmek, göndermek.

Bu yapıda tek fiil la’n ıd- 1 kez kullanılmıştır.

Lâ’n ıd-(36): Lanet etmek

(Ar.) Lân: Lanetlenmiş, kovulmuş, Allah’ın rahmetinden mahrum kalmış.

Kim erse bu tört işke bed i’tikad

Tutar erse miñ lâ’n ıdur men aña

(Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad beslerse, ona bin (kere) lanet ederim.)

1.2.3.1.6.İt-

“Et-” anlamına gelip yardımcı fiil olarak kullanılır. İtelemek, çarpmak, yapmak, etmek, eylemek, kılmak, düzenlemek, yoluna koymak. Atebetü’l Hakayık’ta daha çok yapmak ve etmek anlamları kullanılmıştır.

Türkçe’nin yapısına uygun olarak sabr it-, rahmet it-, but it-fiilleri 1’er kez ve toplamda 3 fiil 3 kez kullanılmıştır.

But it-(124): Put yapmak

(Far.) But: (put anlamında) Put. DLT III ve KT'de put ve DLT III 'te değerli, büyük perûze, bir büyük adam tarafından gönderilen hediye getiren kişiye verilen bahşîş anlamlarında kullanılmıştır. Bu bahşîş çoğu zaman koyun olduğu için koyuna da bu ad verilir.

Bilig birle bilnür törütgen idi

Biligsizlik içre kanı hayr yidi

Bilig bilmegendin bir ança budun

Öz elgin but itip idim bu tidi

(Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir; bilgisizlikten hayır gören var mı? Bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp: — « Rabbim budur! dedi.)

Rahmet it-(491): Rahmet etmek

(Ar.) Rahmet: Yağmur, bolluk, bereket

Edibler edibi fazıllar başı

Güherdin söz aymış ögün söz bışı

Ugan rahmet itsün bu saat aña

Yarın kopsa bolsun yaranlar işi

(Edipler edibi, fâzıllar başı akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır Tanrı bu saatte ona rahmet etsin, yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun.)

Sabr it-(349): Sabr etmek

(Ar.) Sabr: Sabır.

Bela kelse sabr it ferahka küdüp

Küdüp tur ferahka bela renc yodup

Öçer mihnet otı keçer nevbeti

Kalur sabr idisi sevabın yüdüp

(Belâ gelirse, ferahı bekleyerek, sabret; belâ ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle; mihnet âteşi söner, nevbeti geçer; sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.)

1.2.3.1.7.Kel-

Gelmek, hazır olmak, getirmek, olmak, bir halden başka bir hale geçmek, sınırı asmak, geçmek.

Bu yapıda bela kel-, sehv kel- fiilleri 1'er kez ve toplamda 2 fiil 2 kez kullanılmıştır.

Bela kel-(349): Bela gelmek

(Ar.) Belâ: gam, keder, sıkıntı, tasa.

Bela kelse sabr it ferahka küdüp

Küdüp tur ferahka bela renc yodup

Öçer mihnet otı keçer nevbeti

Kalur sabr idisi sevabın yüdüp

(Belâ gelirse, ferahı bekleyerek, sabret; belâ ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle; mihnet âteşi söner, nevbeti geçer; sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.)

Sehv kel-(361): Yanlışlık yapmak

(Ar.)Sehv: Yanlışlık

Nece tetik erdin birer sehv kelür

Nece pür hünerlîgda bir ayb bolur

Bu bir aybdm ötrü başın kesgüçi

Ajunda tirilgü kişisiz kalur

(İnsan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir; ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur; bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen, yaşamak için, dünyada adam bulamaz.)

1.2.3.1.8.Kıl-

Kılmak, yapmak, etmek, meydana getirmek, yaratmak, var etmek. Bu fiil daha çok isimlerle birlikte kullanılarak anlam kazanır.

Bu yapıda hedye kıl- fiilinin 2; cefa kıl-, ceza kıl-, icabet kıl-, itab kıl-, kabul kıl-, amel kıl-, küstah kıl-, gile kıl-, harislık kıl, vefa kıl, tevazu kıl-, tazarru kıl-, ata kıl-, emr ü bi maruf kıl-, yad kıl- fiilleri 1'er ve toplamda 16 fiil 17 kez kullanılmıştır.

Ata kıl-(64): İhsan etti

(Ar.) Ata : Bağış, ihsan, yardım

Yime mecd mürüvvet fütüvvet ugan

Ata kıldı şahımka bu cümle

(Bir de şeref, insaniyet ve merdlik; bunların hepsini kadir (Tanrı) şahıma ihsan etti.)

Cefa kıl-(327): Cefa etmek

(Ar.) Cefa : Firak ve hicranda bırakma, vefâsızlık.

Musulmanka müşfik bolup Mihriban

Saşa sandukuñ teg musulmanka san

Cefa kılkaçıñka yanut kıl vefa

Arıamaz neçe yusa kan birle kan

(Müslümana karşı şefkatli ve merhametli öl, kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün; sana cefa edene vefa ile mukabele et; ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez.)

Ceza kıl-(464): Şikayet etmek

(Ar.) Ceza : İzdırıp. DH ve KT’de ceza, karşılık anlamlarında kullanılmıştır.

Kaza kelse yügrük yügürmez urup

Kaza kaytarılmaz katıg ya kurup

Saşa renc aña genc birigli ugan

Ceza kılma ya renc idisi tarup

(Koşanın(koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz; kuvvetli yay kurmakla kader geri çevirilmez; sana ızdırıp ve ona hazine veren Tanrıdır; ey muztarip kimse, ıztıraptan şikâyet etme.)

Emr ü mâruf kıl-(405): Dinin emirlerini bildirmek

(Ar.) Emr-i ma. ruf : Dinin emirlerini bildirme.

Kanı emr-ü maruf kılur edgü er

Kanı kendü edgü kişi turgu yir

Yirer sen zamanaḡnı halkın kodup

Zamanaḡnı yirme kişisini yir

(Hani emr-i mâruf, hani iyi adam; iyi insanın duracağı yerin kendisi nerede. Halkını bırakıp, zamanını yerersin; zamanını yerme, insanların yer.)

Gile kıl-(396) : Sitem etmek

(Far.) Gile: Sitem.

Ajun toldı udvan cefa cevır bile

Kanı bir vefalıg bar erse tile

Sen artak sen anın ajun artadı

Nelük bu ajunka kılur sen gile.

(Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu; hani bir vefalı; varsa, ara bakayım. Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya bozuldu; niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun.)

Harislık kıl-(316) : Hırs yapmak

(Ar. T.)Harislık: Tamahkârlık, ihtiras, hırs.

Aya hırs idisi harislık nerek

Ayu bir maḡa bu negüke kerek

Târ erse kiḡ erse bitildi ruzuḡ

Harislık kılurmu munı edgürek

(Ey hırs sahibi, harisliğin ne lüzumu var, bana söyleyiver, bu neye yarar? İster dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır; harislik bunu daha iyi yapar mı?)

Hediye kıl-(483-484) : Hediye vermek

(A. Hedaya) Hediye: Armağan

Aya minde kidin keligli munı

Okısaḡ duada unıtma mini

Saḡa hediye, kıldım bu taḡsuk sözüm

Maḡa hediye, kılsu dua tip sini

(Ey benden sonra gelen, bunu okursan, beni duada unutma; sen de bana duâ hediye edersin diye, bu nadide sözlerimi sana hediye ettim.)

İcabet kıl-(510): Kabul etmek

(Ar.) İcabet: İcabet, kabûl etme.

Sebeb erdi bu iş bitidük kitab

Kerek kıl icabet kerek kıl itab

(Bundan dolayı kitabı yazdık, ister kabul et, ister hoş görme.)

İtab kıl-(510): Hoş görmek

(Ar.) İtab : Azarlama

Sebeb erdi bu iş bitidük kitab

Kerek kıl icabet kerek kıl itab

(Bundan dolayı kitabı yazdık, ister kabul et, ister hoş görme.)

Kabul kıl-(68): Kabul etmek

(Ar.) Kabul: Kabul

Teḡizdin kerimrek şahım miḡ kata

Kabul kılsa tarig yok bu az hedyeni

(Şahım denizden bin kat daha kerîmdir; bu küçük hediye kabul ederse, hayret etmemek lâzımdır.)

Kıl amel(296)(Amel kıl-): Amel kılmak

(Ar.) Amel: İş, çalışma, amel.

DH'de niyet anlamında kullanılmıştır.

Yime pendim al kel uzatma amel

Emel asrasında busuglı ecel

Emel timişim dost uzun sanmak ol

Uzun sanma sakınç öküş kıl amel

(Gel, yine öğüdümü dinle, fazla emel besleme; emelin altında ecel saklıdır; ey dost, emel dediğim, uzun düşündürmektir; düşünceyi uzun etme, (daha) çok amel kıl.)

Kıl vefa(327)(Vefa kıl-): Vefalı davranmak

(Ar.) Vefa: sadakat.

Musulmanka müşfik bolup Mihriban

Saḡa sandukuḡ teg musulmanka san

Cefa kıldaçıḡka yanut kıl vefa

Arımaz neçe yusa kan birle kan

(Müslümana karşı şefkatli ve merhametli öl, kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün; sana cefa edene vefa ile mukabele et; ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez.)

Küstah kıl-(348): Küstah yapmak

(Far.) Küstah: Küstah, ukala

Küdezgıl aya dost uluglar hakın

Asıgsız mizah hem cedeldin sakın

Uluglarını buşrup saḡa bu mizah

Kiçiglerni küstah kılur bil yakın

(Ey dost, büyüklerin hakkım gözet, lüzumsuz alay ve mücâdeleden sakın; bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir, küçükleri ise, küstah yapar; bunu hakikat bil.)

Tevazu kıl-(281): Mütevazı olmak

(Ar.)Tevazu: Mütevazı

Tekebbür libasın kedip tap salın

Kerip halkka kögzüḡ tap uslan tilin

Müminlik nişanı tevazu erür

Eger mü'min ersenḡ tevazu kılın

(Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar; halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt. Mü'minlik nişanı tevâzûdur; eger mü'min isen, mütevâzî ol.)

Tazarru kıl-(148): Yalvarmak

(Ar.) Tararru : Yalvarma.

Ne kim kelse erke tilindin kelür

Tilindin kim edgü kim isiz bolur

Eşit büt bu sözke kamug taḥda ten

Turup tilke yüknüp tazarru kılur

(İnsana ne gelirse, dilinden gelir; dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur; dinle ve bu söze inan ki, vücût her sabah kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.)

Yad kıl-(72): Yad etmek

(Far.) Yad: Anma, hatırlama, yad.

Kitabımnı körgeñ eşitgeñ kişi

Şahımnı dua birle yad kılsu tip

(Kitabımı gören (yahut) eşiden (her) kes şahımı du'â ile yâd etsin.)

1.2.3.1.9.Tol-

“Dol-” anlamına gelip yardımcı fiil olarak da kullanılır.

Türkçe'nin yapısına uygun olarak bu türde cefa tol- fiili 1 kez kullanılmıştır.

Cefa tol-(388): Cefa dolma

(Ar.) Cefa: Firak ve hicranda bırakma, vefâsızlık.

Bu kün bu ajunda kişilik isiz

Kanı kanca bardı kişilik isiz

Vefa köli suglup kurup yulları

Cefa toldı taştı teggizdin ediz

(Bugün bu dünyada insanlık kötüdür; yazık, hani insanlık; nereye gitti? Vefâ gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu; cefâ doldu-taştı, denizden daha engin.)

1.2.3.1.10.Tut-

(Alaya) almak, tutmak, sunmak; yerine getirmek, saklamak, muhafaza etmek, tutmak, yazmak, kaydetmek, tutnak, edinmek, sahiplenmek, kabul etmek, yapmak, elde etmek, yer tutmak, ikamet etmek, yakalamak, tutmak, almak, zonklamak. Kefil olmak.

Bu fiil yapısında insaf tut-, tap tut-, tekebbür tut-, bed i'tikad tut-fiilleri 1'er kez ve toplamda 4 fiil 4'er kez kullanılmıştır.

Bed İtikad tut-(36) : Kötü itikat beslemek

(Ar.) İ'tikad : İtikat.

Kim erse bu dört işke bed i'tikad

Tutar erse miñ la'n ıdur men aña

(Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad beslerse, ona bin (kere) lanet ederim.)

İnsaf tut-(56): İnsaf et

(Ar.)İnsaf: İnsaf

Tetiklikte kendü ayastın ozup

Dad insaf tutar çın anuşirvanı

((O) fetânette Ayâs '1 geçer. Adalet ve hakkaniyette gerçek bir Anuşirvan 'dır.)

Tap tut-(186): huy et-

(Ar.)Tab: Huy, tabiat.

DLT I, KB ve KT'de elverir, yetişir, kâfi, yeter; DLT III'de yaralama ve dövme izi anlamlarında kullanılmıştır.

Köñöldin çıkargıl tavar suklukın

Kedim birle tap tut karın toklukın

Çıgaylık yarınlık azuk yoklukı

Çıgaylık tip ayma tavar yoklukın

(Mal hırsını gönülden çıkar, giyim ve karın tokluğu ile iktifa et; fakirlik, yarının azığının yokluğudur, mal yokluğuna fakirlik deme.)

Tekebbür tut-(282): Aşağı atmak

(Ar.)Tekebbür: Kibirilenme, büyüklük taslama.

Tevazu kılıglını kötrür idi

Tekebbür tutar emi kemşür kodı

Ulugsınma zinhar ulug bir bayat

Ulugluk meniñ siz alınmañ tidi

(Tevâzû göstereni Tanrı yükseltir, kibirli olanı aşağı atar; ululuk taslama, sakın, ulu yalnız Tanrıdır, O «ululuk benimdir, siz üzerinize almayın» dedi.)

1.2.3.1.11.Yi-

Yemek, yeme eylemi.

Bu yapıda Atebetü'l Hakayık'ta hayr yi- fiili 1 kez kullanılmıştır.

Hayr yi-(122): Hayır görmek

(Ar.) Hayr: İyilik, iyi iş, hayır.

KT'de dünya malı, mal anlamlarında kullanılmıştır.

Bilig birle bilnür törütgen idi

Biligsizlik içre kanı hayr yidi

Bilig bilmegendin bir ança budun

Öz elgin but itip idim bu tidi

(Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir; bilgisizlikten hayır gören var mı? Bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp: “Rabbim budur!” dedi.)

1.2.3.2. Türkçe Kelime +Yardımcı Fiil Şeklindeki Bileşik Fiiller

Türkçe bir sözcük ile yine Türkçe yardımcı fiillerin bir araya gelip kaynaşması sonucu oluşan bileşik fiil çeşididir.

Bu yapıda 92 fiil 97 kez kullanılmıştır.

1.2.3.2.1. Al-

“Almak” anlamına gelip yardımcı fiil olarak kullanılır. Almak, sahiplenmek, ele geçirmek.

Bu yapıda asıg al-, kedgülük al-, yigü al- ve köñüller al- fiilleri 1'er kez ve toplamda bu 4 fiil 4 kez kullanılmıştır.

Asıg al-(78): İstifade etmek, yararlanmak

Asıg: Kazanç, fayda, yarar.

Bezedim kitabnı nevadir sözün

Bakıglı okıglı asıg alsu tip

(Gören ve okuyan istifâde etsin diye, kitabı nâdir sözler ile süsledim.)

Kedgülük al-(190): Giyecek almak

Kedgülük: Giyecek

Bu dünya neñindin yigü kedgülük

Al artuk tileme vebal yüdgülük

Tarıglık tip aymış ajunnı resul

Tarıghkta katlan tarı edgülük

(Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al; fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır. Resul, dünya için, tarladır demiş; tarlada çaiş-çabala ve iyilik ek.)

Köñüller al-(365): Gönüller almak; köñül: Kalp, gönül, anlayış, yürek, iç.

DH'de Allah'ın tecelli ettiği yer anlamında kullanılmıştır.

Tiril edgü filin köñüller alıp

İsizliktin özni sınıaru salıp

İter bolsañ işni sanıp saknıp it

Kerekmü kereksizümü kirtü bilip

(İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek; bir iş yapacaksan, düşünüp-taşınarak ve (onun) lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap.)

Yigü al-(190): Yiyecek almak

Yigü: Yiyecek

Bu dünya neñindin yigü kedgölük

Al artuk tileme vebal yüdgölük

Tarıglık tip aymış ajunnı resul

Tarıghkta katlan tarı edgölük

(Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al; fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır. Resul, dünya için, tarladır demiş; tarlada çañış-çabala ve iyilik ek.)

1.2.3.2.2.Bil-

Bu yapıda ked bil-, ögü bil- fiilleri 1'er kez ve toplmda 2 fiil 2 kez kullanılmıştır.

Ked bil-(334): İyi bilmek;

Ked: Giymek, iyi

KT'de (mücevher) takmak anlamında kullanılmıştır.

İsiz kılğan erke sen edgü kıla

Keremniñ başı bu erür ked bile

Eger kelse erdin saña edgölük

Öküş kıl ol erniñ senasın tile

(Kötülük yapan adama sen iyilik yap; keremin başı budur, bunu iyi bil; eger bir kimseden sana iyilik gelirse, o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.)

Ögü bil-(45): Övmeyi bilmek

Ögü: övmek

Ögü bilmez erke öğüt öğretür

Anıñ birr u cudı bedi ihsanı

(Onun iyiliği, cömerdliği ve eşsiz ihsanı medhetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir.)

1.2.3.2.3.Bir-

“Vermek” anlamına gelip yardımcı fiil olarak kullanılır.

Türkçe’nin yapısına uygun olarak tanukluk bir-, yarı bir- fiilleri 1’er kez ve toplamda 2 fiil 2 kez kullanılmıştır.

Tanukluk bir-(5): Tanıklık eder

Tanuk: Tanık, şahit.

Seniñ barhkıñka tanukluk birür

Cemad canvar uçgan yügürgeñ neñe

(Canlı, cansız, uçan ve koşan (her) şey senin varlığına tanıklık eder.)

Yarı bir-(4): Yardım etmek

(F. yarı) Yarı: Yardım, kuvvet, imdat.

Senamu ayugay seza bu tilim

Unarça ayayın yarı bir maña

(Dilim senayı, (sana) lâayık bir şekilde, söyleyebilir mi; olanca kudretimle söyleyeyim; bana yardım et.)

1.2.3.2.4.Bol-

“Ol-” anlamına gelip yardımcı fiil olarak kullanılır. Olmak, bulunmak.

Atebetü'l Hakayık'ta bu yapıda akı bol- fiili 2; ülüş bol-, az bol-, edgü bol-, ediz bol-, köni bol-, açığ bol-, belgölüg bol-, iş bol, kız bol-, koca bol-, teñ bol-, tuş bol-, tüzünrek bol-, ulamı bol-, ulug bol-, yüzçi bol- fiilleri 1'er ve toplamda 17 fiilin 18 kez kullanıldığı görülmüştür.

Açıg bol-(436): Acı olmak

Acı, elem verici, acı, tatlı olmayan.

Seniñ malıñ ol mal aşındurdukuñ

Saňa hasret ol tek tutup turdukuñ

Bu kün kendü süçüg bu tirmek saňa

Açıg bolga yarın kodup bardukuñ

(Senin malın, öbür tarafa geçirdiğin maldır; elinde tuttuğun (mal ise), senin için ancak hasrettir; bugün toplamak senin için tatlıdır; (fakat) yarın bırakıp gitmek acı olur.)

Akı bol-(231-260): Cömert olmak

Akı: Eli açık, koçak, cömert.

Kamug til akı er senasın ayur

Akılık kamug ayb kirini yuyur

Akı bol saňa söz sökünç kelmesün

Sökünç kelgü yolını akıhk tıyur

(Bütün diller cömert adamın medhini söyler; cömertlik bütün ayıbların kirini temizler; cömert ol, sana söz, sövme gelmesin; sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.)

Az bol-(479): Az olmak;

DLT'de as, kakım ve DLT, KB, DH ve KT'de yolu şaşırarak, yoldan çıkmak, azmak, doğru yoldan çıkmak anlamlarında kullanılmıştır.

Anın uz erür bu kitab bir süzük

Talulap ketürdüm kemiştım çözüük

Nevadir süzük az bolur hezl öküş

Çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök

(Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır; (sözleri) seçerek getirdim ve çözölmüşleri attım; helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur; sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir.)

Belgölük bol-(93): Belli olmak

Belgölüg : Belli, görünen, bilinen, apaçık, ortada, delil, hüccet, nişan, ibret.

Bilig bildi boldı eren belgölüg

Biligsiz tirigle yitük körgölüg

Biliglig er öldi atı ölmedi

Biligsiz tirig erken atı ölüg

(İnsan bilgisi ile tanınır; bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır . bilgili adam ölür, (fakat) adı kalır, bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür.)

Edgü bol-(377): İyi olmak

Edgü: iyi, güzel.

İşi edgü bolsa er edgü bolur

Er iş edgüsindin öküş hayr bulur

İsizke yavuma isiz suhbeti

Sini terkin isiz kılıklıg kılur

(İnsanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur; insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür; kötüye yaklaşma, kötü sohbeti seni hemen kötü huylu yapar.)

Ediz bol-(76): Yüksek olmak

Ediz: Yüksek, engin, her şeyin yükseği.

Kidinki keligli kişiler ara

Anıñ zikri tañsuk ediz bolsu tip

((Bizden) sonra gelen insanlar arasında onun hâtırası hasretle anılsın ve yüksek olsun.)

İş bol-(492): İşi olmak

Edibler edibi fazıllar başı

Güherdin söz aymış ögün söz bışı

Ugan rahmet itsün bu saat aña

Yarın kopsa bolsun yaranlar işi

(Edipler edibi, fâzıllar başı akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır Tanrı bu saatte ona rahmet etsin, yarın kalktığı zaman yaranlar eşi olsun.)

Kız bol-(480): Nâdir olmak

Kız : Nâdir, pahalı, kız çocuğu, bâkire kız, cariye.

Anın uz erür bu kitab bir süzük

Talulap ketürdüm kemiştım çözüük

Nevadir süzüük az bolur hezl öküş

Çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök

(Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır; (sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım; helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur; sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir.)

Koca bol-(195): İhtiyar olmak

Koca: ihtiyar.

Bekasız erür bu ajun lezzeti

Keçer yıl keçer teg meze müddeti

Yigit koca bolur yañı eskirür

Kavi erse kamlur kaçır kuvveti

(Bu dünya lezzeti bakî değildir; zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer; genç ihtiyarlar ve yeni eskir; kuvvetli çöker, kuvveti gider.)

Köni bol-(165): Doğru olmak

Köni: Düz, emniyetli, gerçek, doğru.

KT’de Hak dine inanan, Cahiliyye devrinde Hz. İbrahim dini üzere olan anlamlarında kullanılmıştır.

Köni bol könilik kıl atan köni
 Köni tiyü bilsün kişiler sini
 Könilik tonın ked kodup egrilik
 Kedim ton talusu könilik tonı

(Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni doğru olarak bilsinler; eğriliği bırakıp, doğruluk libâsını giy, elbiselerin en iyisi, doğruluk libâsıdır.)

Teñ bol(87): Denk olmak

Teñ : Ten, fırsat, sıra, imkân, denk, akran, eşit, aynı, kuş vb. şeylerin havalanması, havaya yükselmek.

Eski Türkçe’de tǎnk, Orta Türkçe’de teng(teñ) şekillerini gördüğümüz kelime “aynı ağırlıkta yük” anlamına gelmektedir. Nişanyan’a göre eşit, eşdeğer anlamları da bulunan kelimenin tenge-şeklindeki türevi Eski Türkçe’de deneyim anlamına gelmekle birlikte Orta Türkçe’de iki şeyi birbirine denleştirmek şeklinde kullanılmıştır. Dîvânü Lugat-it Türk’te de bu anlamıyla kullanılmıştır.²³¹

Bahalıǵ dinar ol biliglig kişi
 Bu cahil biligsiz bahasız bişi
 Biliglig biligsiz kaçan teñ bolur
 Biliglig tişi er cahil er tişi

(Bilgili insan -kıymetli dinardır. Câhil ve bilgisiz (adam)- değersiz bir akçedir. Bilgili ile bilgisiz müsâvî olur mu? bilgili dişi erkek ve câhil erkek dişidir.)

Tuş bol-(488): Benzer olmak

Tuş : -a, -a doğru, denk, benzer, eş, akran, karşı, bir şeyin karşısı, kemer kayısılarının ucuna takılan altın yada gümüşten yapılmış toka. Bkz. tap

Toga körmez erdi edibniñ közi

²³¹ Tuncer Gülensoy, age, s.277

Tükedi bu on dört bab içre sözi

Yagan bolsa yüklüg özesinde zer

Anıñ tuşı bolgay bu söznüñ azı

(Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi; sözü bu on dört bâb içinde tamamlandı; üzerinde altın yüklü bir fil olsa, bu söz, en az, ona benzetilebilir.)

Tüzünrek bol-(355): Yumuşak huylu olmak

Tüzün: Yumuşak huylu, asil insan, güzel, değerli, cömert, yumuşak huylu, Allah.

Uluglukka tegseñ yañılma özüñ

Kalı kedsen atlas unitma bözüñ

Uluğ boldukuñça түзүнrek bolup

Ulugka kiçigke sılıg kıl sözün

(Büyüklüğe erişersen, kendini şaşırma; atlas giyersen, bözünü unutma; yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol, büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.)

Ulamı bol-(239): Saygılı olmak

Ulam: Saygı, ulaşma.

Akı er biligni yete bildi kör

Anın sattı malın sena aldı kör

Tirildi ulamsız ulamı bolup

Ajunda at edgü kodup bardı kör

(Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak. Malını onunla sattı ve sena aldı. muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı; bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.)

Ulug bol-(355): Yükselmiş olmak

Ulug: Büyük, ulu, yüce, ileri gelen kimse, pek, çok, sözü geçen kişi.

Uluglukka tegsen yañılma özün

Kalı kedsen atlas unıtma bözün

Uluğ boldukunça tüzünrek bolup

Ulugka kiçigke sılıg kıl sözün

(Büyüklüğe erişersen, kendini şaşırma; atlas giyersen, bözünü unutma; yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol, büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.)

Ülüş bol-(243): Pay etmek

Ülüş: Pay, hisse, nasip, kismet. Bkz. “ülük”. Parça, cüz.

KT’de budun arasında pay, ayırış anlamlarında kullanılmıştır.

Bahıl tirdi zer sim haramdın öküş

Vebal kötrü bardı özele söküş

Ülüş boldı malı kişiler ara

Bahıl aldı anda ökünçtin ülüş

Yüzçi bol-(410): İki yüzlü olmak

Yüzçi: İki yüzlü.

Kim ol yüzçi erse kişi yigi ol

Kerek erse yiglik yorı yüzçi bol

Kim ol yollug erse anıñ yolu yok

Kim ol yolsuz erse añar kiñrü yol

(Kim iki yüzlü ise, o itibâr sahibidir; itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol. Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok; yol hakkı olmayana geniş yol vardır.)

1.2.3.2.5.Çat-

Katmak, eklemek, birleştirmek.

Bu yapıda kaş çat- fiili 1 kez kullanılmıştır.

Kaş çat-(205): Kaş çatmak

Kaş: İnsan uzvu

Ajun külçirer baz alın kaş çatar

Bir elgin tutup şehd birin zehr katar

Asel tatrup ilkin tamak tatıtıp

Kidinrek kadahka sunup zehr katar

(Dünya gülümser, fakat yine alını buruşturur ve kaş çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır; bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar.)

1.2.3.2.6.Er-

Olmak, i- (cevherî fiil), geçmişte olmak, geçmek.

Atebetü'l Hakayık'ta bu yapıda birle er-, dostuñ er-, kim er- fiillerinin 2; akılık er-, arıgsız er-, atı er-, bu er-, bar er-, çinde er-, düşman er-, iş er-, kayda er-, kerek er-, kimde er-, kiñ er-, kul er-, tar er-, teg er-, tirig er-, uz er-, yollug er-, yolsuz er-, yumşak er-, yüknek er-, yüzçi er- yalğan er-, ökünç er-, sevinç er-, tatıgsız er-, tetik er-, asıgsız er- fiilleri 1'er; toplamda ise 31 fiil 34 kez kullanılmıştır.

Akılık er-(250): Cömert olmak

Akılık: Cömertlik.

Tabiatta yigi adet aybsuzı

Akılık erür bil buhul körksüzi

Eliglerde kutluğ birigli elig

Alıp birmegen ol elig kutsuzı

(Tabiatlerin eh iyisi ve âdetlerin ayıplanmayanı cömertliktir; bil ki, hasislik (bunların)çirkinidir. Ellerin en kutlusu veren eldir: alıp da vermeyen el ellerin kutsuzudur.)

Arıgsız er-(112): Temizlenmemek

Arıg: Çadır örtüsü, temiz, arı, pak, münezzeh, takdis ve tenzih etmek, mukaddes, kutsal, kuddûs, ark, pınar, ırmak, cennetteki pınarlar.

Biligsizke hak söz tatıgsız erür

Añar pend nasihat asıgsız erür

Ne türlüğ arıgsız arır yumakın

Cahil yup arımaz arıgsız erür

(Bilgisize doğru söz tatsız gelir, ona öğüt ve nasihat faydasızdır; nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir, (fakat) câhil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.)

Asıgsız er-(110): Faydasız gelmek

Asıg: Kazanç, fayda, yarar

Biligsizke hak söz tatıgsız erür

Añar pend nasihat asıgsız erür

Ne türlüğ arıgsız arır yumakın

Cahil yup arımaz arıgsız erür

(Bilgisize doğru söz tatsız gelir, ona öğüt ve nasihat faydasızdır; nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir, (fakat) câhil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.)

Atı er-(497): Adı olmak

Kitabınıñ atı erür atbetü'l-

Hakayık ibaret arabdın usul

(Kitabının adı catebetü 'l-hakayık 'tır ve bu ibare arap usûlüne göredir.)

Bar er-(394): Var olmak

Bar: Var, mevcut.

Ajun toldı udvan cefa cevır bile

Kanı bir vefalığ bar erse tile

Sen artak sen anın ajun artadı

Nelük bu ajunka kılur sen gile.

(Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu; hani bir vefalı; varsa, ara bakayım. Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya bozuldu; niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun.)

Birle er-(285-499): Bir ve beraber olmak

Birle: İle, birlikte.

Tavar birle erse ulugsındukuñ

Ulugluk taparu elig sundukuñ

Tavar asgı ne ol barur sen yalıñ

Kalur munda kidin seped sandukuñ

(Ululuk taslaman ve ululuğa doğru el uzatman maldan dolayı ise, malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin, sepet ve sandığın burada geride kalır.)

Bu er-(334): Budur; Bu: Buğu, buhar, işte bu (bu adam gibi)

İsiz kılğan erke sen edgü kıla

Keremniñ başı bu erür ked bile

Eger kelse erdin saña edgülük

Öküş kıl ol erniñ senasın tile

(Kötülük yapan adama sen iyilik yap; keremin başı budur, bunu iyi bil; eger bir kimseden sana iyilik gelirse, o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.)

Çinde er-(104): Çinde olmak, Çin'e gitmek

Çinde: Çin ülkesinde.

Bilig birle alim yokar yokladı

Biligsizlik erni çökerdi kodı

Bilig yind usanma bil ol hak resul

Bilig Çinde erse siz arkañ tidi

(Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü; bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul: «Bilgiyi, Çin'de bile olsa, arayınız» dedi.)

Dostuñ er-(359-384): Dostun olmak

Ukup sözle sözni ivip sözleme

Sözün kizle kidin başın kizleme

Miñ er dostuñ erse öküş körmegil

Bir er düşman erse anı azlama

(Sözü düşünerek söyle, acele etme; sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi. Düşman olsa, azımsama.)

Düşman er-(360): Düşman olmak

Ukup sözle sözni ivip sözleme

Sözün kizle kidin başın kizleme

Miñ er dostuñ erse öküş körmegil

Bir er düşman erse anı azlama

(Sözü düşünerek söyle, acele etme; sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi. Düşman olsa, azımsama.)

İş er-(174): Arkadaş olmak

İş: İş, amel, emir, kandil dumanı, bacalarda ve duvarlarda bulunan kurum, eş, arkadaş.

İşim tip inanıp sır ayma sakın

Nece me inançlıg iş erse yakın

Serip sinde razın sinip turmasa

Serermü işinde munı ked sakın

(En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın, arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme; sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa, arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.)

Kayda er-(439): Nerede olmak

Kay: Hangi, Türklerden bir bölük. Kayda: “Nerede, nasıl” anlamında bir soru sözüdür.

Bu ajun mezesi katıglıg meze,

İzası öküşrek mezesi aza

Asel kayda erse bile arısı

Arı zehri tatgu aseldin oza

(Bu dünyanın tadı karışıkta-, eziyeti daha çok ve tadı azdır; bal nerede ise, arısı beraberdir; baldan önce arının zehri tadılır.)

Kerek er-(410): Gerekli olmak

Kerek: Gerek, gerekli, ”yaraşır, evet” anlamında bir söz.

Kim ol yüzçi erse kişi yigi ol

Kerek erse yiglik yorı yüzçi bol

Kim ol yollug erse anıñ yolu yok

Kim ol yolsuz erse añar kiñrü yol

(Kim iki yüzlü ise, o itibâr sahibidir; itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol. Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok; yol hakkı olmayana geniş yol vardır.)

Kimde er-(322): Kimde olmak

Kimde: Kimde

Bütün kılkı filin öte irtegil

Kerem kimde erse anı er tigil

Yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi

Yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil

((İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele, kerem kimde ise, ona insan de; keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir, meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.)

Kim er-(35-467): Kim olmak

Kim : “ki” bağlama edatı, kim, kimse, soru edatı.

Bitidim kitabı mevaiz mesel

Okısa tatır til yimiş teg asel

Kim erse bu sözke adınlar sözün

Ten ese tenğedi dürüstka bedel

(Kitabı mevızalar şeklinde yazdım; dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur; kim bu sözü başkalarının sözü ile mukayese ederse, hakikîyi sahte ile mukayese etmiş olur.)

Kiñ er-(315): Geniş olmak

Kiñ: Geniş, bol.

Aya hırs idisi harislık nerek

Ayu bir maña bu negüke kerek

Târ erse kiñ erse bitildi ruzuñ

Harislık kılurmu munı edgürek

(Ey hırs sahibi, harisliğin ne lüzumu var, bana söyleyiver, bu neye yarar? İster dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır; harislik bunu daha iyi yapar mı?)

Kul er-(38): Kul olmak

Kul: Kul, köle, (Atebetü'l Hakayık'a göre) insan.

İlahi keçürgeñ idim sen keçür

Nece me hatalıg kul ersem saña

(Tanrım, sen bağışlayan rabbimsin; senin karşında ne kadar günahkâr kul isem, beni affet.)

Ökünç er-(372): Pişman olmak

Ökünç: Pişmanlık, hasret, özlem, büyük üzüntü, kaygı.

Ne iş utru kelse aña ked bakın

Ol işniñ öñini soñını sakın

Sevinç erse kidin köñül tut aña

Ökünç erse andın ozarak sakın

(Hangi işle karşılaşırısan, onu iyice gözden geçir; o işin başını ve sonunu düşün; sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla ; pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.)

Sevinç er-(371): Sevinçli olmak

Ne iş utru kelse aña ked bakın

Ol işniñ öñini soñını sakın

Sevinç erse kidin köñül tut aña

Ökünç erse andın ozarak sakın

(Hangi işle karşılaşırısan, onu iyice gözden geçir; o işin başını ve sonunu düşün; sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla ; pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.)

Tar er-(315): Dar olmak

Tar : Dar, geniş olmayan, sıkıntılı, zor, kelek, bu kelekler uç uca eklenerek ırmağın üstüne konur, insanlar da keleklerin üstüne oturup ırmağı geçerler, yağ tortusu

Aya hırs idisi harislık nerek

Ayu bir maña bu negüke kerek

Târ erse kiñ erse bitildi ruzuñ

Harislık kılurmu munı edgürek

(Ey hırs sahibi, harisliğin ne lüzumu var, bana söyleyiver, bu neye yarar? İster dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır; harislik bunu daha iyi yapar mı?)

Tatırsız er-(109): Tatsız gelmek

Tatı: Tat, lezzet.

KT'de budun arasında pay, ayırış anlamlarında kullanılmıştır.

Biligsizke hak söz tatırsız erür

Añar pend nasihat asırsız erür

Ne türlüğ arırsız arır yumakın

Cahil yup arırmaz arırsız erür

(Bilgisize doğru söz tatsız gelir, ona öğüt ve nasihat faydasızdır; nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir, (fakat) câhil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.)

Teg er-(53): Gibi olmak

Teg: Gibi.

Şalabet içinde umer teg erip

Sehavet semahat tutar usmanı

((O) metanette Ömer gibidir, cömerdlikte Osman'a denktir.)

Tirig er-(96): Sağ olmak

Tirig: Diri, canlı, diri, canlı, Allah.

Bilig bildi boldı eren belgülüg

Biligsiz tirigle yitük körgülüg

Biliglig er öldi atı ölmedi

Biligsiz tirig ersen atı ölüg

(İnsan bilgisi ile tanınır; bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır . bilgili adam ölür, (fakat) adı kalır, bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür.)

Tetik er-(361): Akıllı olmak

Tetik: Zeki, akıllı.

Nece tetik erdin birer sehv kelür

Nece pür hünerlğda bir ayb bolur

Bu bir aybdm ötrü başın kesgüçi

Ajunda tirilgü kişisiz kalur

(İnsan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir; ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur; bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen, yaşamak için, dünyada adam bulamaz.)

Uz er-(477): Güzel olmak

Uz: Eli işe yatkın, usta, mahir, sanatkâr, iyi, güzel.

Anın uz erür bu kitab bir süzük
Talulap ketürdüm kemiştım çözük
Nevadir süzük az bolur hezl öküş
Çuz atlas bolur kız uçuzı böz ök

(Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır; (sözleri) seçerek getirdim ve çözölmüşleri attım; helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur; sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir.)

Yalğan er-(153): Yalan söylemek

Yalğan: Yalan, sahte, fitne, uydurma.

KT'de büyü, sihir ve DLT III'te çanak vb. şeyleri yalamak anlamlarında kullanılmıştır.

Tili yalğan erdin yırak tur teze
Keçür sen me umrüng könilik öze
Ağız til bezeki köni söz turur
Köni sözle sözni tiliñni beze

(Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç; sen ömrünü doğruluk ile geçir. Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür; sözü doğru söyle, dilini süsle.)

Yollug er-(411): Yol almak, yola çıkmak.

Yollug: (doğru) Yolda olan, yol tutan.

Kim ol yüzçi erse kişi yigi ol
Kerek erse yiglik yorı yüzçi bol
Kim ol yollug erse anıñ yolu yok
Kim ol yolsuz erse añar kiñrü yol

(Kim iki yüzlü ise, o itibâr sahibidir; itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol. Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok; yol hakkı olmayana geniş yol vardır.)

Yolsuz er-(412): Yolsuz olmak

Yolsuz: Yolunu kaybeden, azıtan kimse , yoldan çıkmış, azgın.

Kim ol yüzçi erse kişi yigi ol

Kerek erse yiglik yorı yüzçi bol

Kim ol yollug erse anıñ yolu yok

Kim ol yolsuz erse añar kiñrũ yol

(Kim iki yüzlü ise, o itibâr sahibidir; itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol. Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok; yol hakkı olmayana geniş yol vardır.)

Yumşak er-(215): Yumuşak olmak

Yumşak: Yumuşak, tatlı, hoş, mülayim.

Yılan teg bu ajun yılan oklagu

Yokamakka yumşak içi pür agu

Yılan yumşak ersen yavuz fil iter

Yırak turgu yumşak tip azılmagu

(Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lâzımdır; (o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur. Yılan yumuşak olduğu hâlde, kötülük yapar; (ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp tutmamalı.)

Yüknek er-(493): Yüknek'e gitmek

Yüknek: Yüknek ili, Edip Ahmet'in memleketi.

Edibniñ yiri atı yüknek erür

Safalığ aceb yir köñüller yarur

(Edibin yerinin adı Yüknek 'tir. Gönülleri açan, safâlı bir hoş yerdir.)

Yüzçi er-(409): İki yüzlü olmak

Yüzçi: iki yüzlü.

Kim ol yüzçi erse kişi yigi ol

Kerek erse yiglik yorı yüzçi bol

Kim ol yollug erse anıñ yolu yok

2kim ol yolsuz erse añar kiñrö yol

(Kim iki yüzlü ise, o itibâr sahibidir; itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol. Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok; yol hakkı olmayana geniş yol vardır.)

1.2.3.2.7. Id-

“Et-” anlamına gelip yardımcı fiil olarak kullanılır. Göndermek, salmak, serbest bırakmak. İndirmek, göndermek.

Bu yapıda boşlag ıd- fiili 1 kez kullanılmıştır.

Boşlag ıd-(135): Boş bırakmak

Boşlag: Boş, avare

Sanıp sözlegen er sözi söz sağı

Öküş yañşagan til unalmaz yağı

Sözün boşlag ıdma yıga tut tiliñ

Yeter başka bir kün bu til boşlagı

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır. Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut; dilin başı-boşluğu bir gün başa belâ olur.)

1.2.3.2.8.Kal-

Geride kalmak, kalan ve bırakılan seyler için bu ifade kullanılır, Kalmak, bulunmak.

Bu yapıda kişisiz kal-, tişisi kal fiilleri 1'er kez ve toplamda 2 fiil 2 kez kullanılmıştır.

Kişisiz kal-(364): Adam bulamamak

Kişi: Adam, insan

Nece tetik erdin birer sehv kelür

Nece pür hünerlîgda bir ayb bolur

Bu bir aybdm ötrü başın kesgüçi

Ajunda tirilgü kişisiz kalur

(İnsan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir; ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur; bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen, yaşamak için, dünyada adam bulamaz.)

Tişisi kal-(275): Dişisi kalmak

Kamug kazganıglı ajun malını

Yiyümedi bardı körüñ halini

Tişisi kalıp bir adın er bile

Ol anda yatıpan birür sanını

(Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden gitti, hâllerini görün; karısı başka bir erkek ile kalıp, onun yanında yatarak, vücûdunu verir.)

1.2.3.2.9.Kel-

Gelmek, Hazır olmak, getirmek, olmak, bir halden başka bir hale geçmek, sınırı aşmak, geçmek.

Bu yapıda ökünç kel- tek fiil olarak kullanılmıştır.

Ökünç kel-(170): Pişmanlık gelmek

Ökünç: Pişmanlık, hasret, özlem, büyük üzüntü, kaygı.

Katıg kizle razıñ kişi bilmesün

Sözünñdin özünñke ökünç kelmesün

Kamug yaşru işiñ bolup aşkara

Bu körgeñ eşitgeñ saña külmesün

(Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin, sözünden kendine pişmanlık gelmesin; bütün gizli işlerin aşikâr olup, gören ve duyan sana gülmesin.)

1.2.3.2.10.Kıl-

Kılmak, yapmak, etmek, meydana getirmek. Yaratmak, var etmek. Bu fiil isimlerle birlikte kullanılarak anlam kazanır. “yapmak, etmek, eylemek” anlamlarına gelir.

Türkçe’nin yapısına uygun olarak bu yapıda artut kıl-, az kıl-, bar kıl-, edgü kıl-, itib kıl-, isiz kıl-, isiglig kıl-, isiz kılıglıg kıl-, kul kıl-, könilik kıl-, ne kıl-, öküş kıl-, tap kıl-, yok kıl- 14 fiil 1’er ve toplamda 14 fiil 14 kez kullanılmıştır.

Artut kıl-(42): Armağan etmek

Artut: At ve ata benzer armağan olup genellikle beylere verilir.

Aya til törüt medh ötünil kanı

Men artut kılayın şahımka anı

(Ey dil, medihler yarat ve sun, hâni, ben onları şahıma armağan edeyim.)

Az kıl-(157): Kısa kesmek

Az: Sayıca ve miktarca az.

DLT I’de as, kakım anlamlarında kullanılmıştır.

Küdezgil tiliñni kel az kıl sözün

Küdezilse bu til küdezlür özün

Resul erni otka yüzün atguçı

Til ol tidi yığ til yul ottın yüzün

(Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa, kendin korunmuş olursun. Resul: -«İnsanı yüzü koyun âteşe atan dildir »- dedi; dilini sıkı tut, yüzünü âteşten kurtar.)

Bar kıl-(10): Var etmek

Bar- : Varmak, gitmek, yürümek.

Yok erdim yarattın yana yok kılıp

İkinç bar kılur sen mukir men muḡa

(Yok idim, yarattın; yine yok edip, tekrar var edersin; bunu ikrar ederim.)

Edgü kıl-(333): İyilik yapmak

Edgü: İyi, güzel.

İsiz kılğan erke sen edgü kıla

Keremniḡ başı bu erür ked bile

Eger kelse erdin saḡa edgölük

Öküş kıl ol erniḡ senasın tile

(Kötülük yapan adama sen iyilik yap; keremin başı budur, bunu iyi bil; eger bir kimseden sana iyilik gelirse, o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.)

İtib kıl-(474): İlâve etmek

İtib: İlave

Anın uş çıkardım bu türki kitib

Kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib

Bitidim bu taḡsuk turaf sözlerin

Kalı barsa özüm sözüm kalsu tip

(Onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım, ister bunu kâfi bul, ey dost, ister ilâve et. Eğer kendim gidersem, sözüm kalsın diye, bu (kitabı) nadide ve zarif sözler ile yazdım.)

İsiz kıl-(333): Kötülük yapmak

İsiz: Kötü, fena, hayırsız.

İsiz kılğan erke sen edgü kıla

Keremniḡ başı bu erür ked bile

Eger kelse erdin saḡa edgölük

Öküş kıl ol erniñ senasın tile

(Kötülük yapan adama sen iyilik yap; keremin başı budur, bunu iyi bil; eger bir kimseden sana iyilik gelirse, o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.)

İsizlig kıl-(375) : Kötülük yapmak

İsiz : Kötü, fena, hayırsız.

Eren hayrı şerri küsep keçmez ol

İsiz edgü işke yanut kiçmez ol

Aya edgü umgan isizlik kılıp

Tiken edlegen er üzüm biçmez ol

(İnsanların iyilik ve kötülükleri arzu etmekle geçmez, iyi işin de kötü işin de karşılığı gecikmez; ey kötülük yapıp, iyilik uman (kimse), diken eken üzüm biçmez.)

İsiz kılıklığı kıl-(380) : Kötü tavırlı olmak

Kılıg: Huy, tavır.

İşi edgü bolsa er edgü bolur

Er iş edgüsindin öküş hayr bulur

İsizke yavuma isiz suhbeti

Sini terkin isiz kılıklığı kılur

(İnsanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur; insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür; kötüye yaklaşma, kötü sohbeti seni hemen kötü huylu yapar.)

Kul kıl-(422) : Kul olmak

Kul : Kul, köle, (AllAtebetü'l Hakayık'a göre) insan.

Budun mallığı erke urup yüzlerin

Tözü kul kılurlar azad özlerin

Kim ol malsız erse ol erni körüp

Yüz evrüp keçerler yumup közlerin

(Halk mallı olan kimseye teveccüh edip, hepsi hür olan nefislerini (ona) kul yaparlar; malı olmayanı görünce, başlarını çevirip, . Gözlerini yumarak, geçerler.)

Könilik kıl-(165): Doğruluk yapmak

Könilik: Doğruluk, gerçeklik. Düz, emniyetli, gerçek, doğru.

KT’de hak dine inanan, cahiliyye devrinde Hz. İbrahim dini üzere olan anlamlarında kullanılmıştır.

Köni bol könilik kıl atan köni

Köni tiyü bilsün kişiler sini

Könilik tonın ked kodup egrilik

Kedim ton talusı könilik tonı

(Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni doğru olarak bilsinler; eğriliği bırakıp, doğruluk libâsını giy, elbiselerin en iyisi, doğruluk libâsıdır.)

Ne kıl-(108) : Ne yapmak

Ne/é : Ne, niçin.

Biliglig biligni edergen bolur

Bilig tatgın ay dost biliglig bilür

Bilig bildürür bil bilig kadrini

Biligni biligsiz otun ne kılur

(Bilgiyi dâima bilgili arar, bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir; bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir, bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?)

Öküş kıl-(336): Medhet

İsiz kılğan erke sen edgü kıla

Keremniñ başı bu erür ked bile

Eger kelse erdin saña edgülük

Öküş kıl ol erniñ senasın tile

(Kötülük yapan adama sen iyilik yap; keremin başı budur, bunu iyi bil; eger bir kimseden sana iyilik gelirse, o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.)

Tap kıl-(474): Kâfi bulmak

Tap: Çabuk.

DLT I, KB ve KT’de elverir, yetişir, kâfi, yeter ve DLT III yaralama ve dövme izi anlamlarında kullanılmıştır.

Anın uş çıkardım bu türki kitib

Kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib

Bitidim bu taḥsuk turaf sözlerin

Kalı barsa özüm sözüm kalsu tip

(Onun için işte bu türkçe kitabı çıkardım, ister bunu kâfi bul, ey dost, ister ilâve et. Eğer kendim gidersem, sözüm kalsın diye,bu (kitabı) nadide ve zarif sözler ile yazdım.)

Yok kıl-(9): Yok etmek

Yok: Yok, -sız, hayır.

DLT III’de yok, -sız, hayır, ayırış, yokuş, çanak bulaşığı anlamlarında kullanılmıştır.

Yok erdim yarattıḡ yana yok kılıp

İkinç bar kılur sen mukir men muḡa

(Yok idim, yarattın; yine yok edip, tekrar var edersin; bunu ikrar ederim.)

1.2.3.2.11.Ol-

Dönem eserlerinde bol- şeklini de gördüğümüz fiil aynı dönem içinde bir zenginlik unsuru olarak ol- şeklinde de kullanılmıştır.

Bu yapıda kul ol-, körglög ol- fiilleri 1’er kez ve toplamda 2 fiil 2 kez kullanılmıştır.

Körglög ol-(317): Güzel olmak

Körglög: Güzel

Köki körklög erniñ huyı körklög ol

Bu körklög kılıkka köñül örlög ol

Bir erdin bir erke tefavüt telim

Velikin körerke tözü börklög ol

(Aslı güzel olan adamın huyu güzel olur; güzel huylu adama gönül bağlanır. Adamdan adama fark çoktur, fakat görünüşte hepsinin borkü vardır.)

Kul ol-(344): Kul olmak

Kul: Kul, köle.

KT’de kul, (Atebetü’l Hakayık’a göre) insan anlamlarında kullanılmıştır.

Kerem bir bina teg añar hilm ul ol

Ya bustan teg ol hilm kerem al gül ol

Kıklıgka tirep kesüklög ula

Bu itiglig erke azad öz kul ol

(Kerem bir binadır ve hilm onun temelidir. Yahut hilm bir bahçeye benzer ve kerem kırmızı güldür. Eğilene destek ver ve kesileni ekle; böyle bir adama hür insan kul olur.)

1.2.3.2.11.Sal-

Göndermek, toplamak, işaret etmek, atmak, bırakmak.

Bu yapıda yirdin sal-, siñaru sal- fiilleri 1’er kez ve toplamda 2 fiil 2 kez kullanılmıştır.

Yirdin sal-(267): Yere çalmak

Yir: “Yer”. KT’de yer, toprak, yeryüzü. Anlamlarında kullanılmıştır.

Yana bir kereklig sözüm bar saña

Ayayın men anı kulak tut maḡa

Ol ol kim tekebbürni yirdin salıp

Tevazunı berk tut yapuṣ ked aḡa

(Sana lüzumlu bir sözüm daha var, bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim; o (söz) şudur: kibri yere çalıp, tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.)

Sıḡaru sal-(366) : Yana çekmek

Sıḡaru : Yana.

Tiril edgü filin köḡüller alıp

İsizliktin özni sıḡaru salıp

İter bolsaḡ işni sanıp saknıp it

Kerekmü kereksizmü kirtü bilip

(İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek; bir iş yapacaksan, düşünüp-taşınarak ve (onun) lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap.)

1.2.3.2.12.Tur-

Durmak, dikilmek. Kopmak, çıkmak, kalkmak, zayıflamak.

Bu yapıda Akı er tur-, Köni söz tur-, Yırak tur- fiilleri 1'er ve toplamda 3 fiil, 3 kez kullanılmıştır.

Akı er tur-(257) : Cömert kişi olmak

Akı : Eli açık, koçak, cömert. Er: Erkek. Kural dışı olarak “eren” şeklinde çokluğu yapılırsa da bu hatadır, er, kişi, adam.

Bu budun talusu akı er turur

Akılık şeref cah cemal arturur

Sevilmek tileseḡ kişiler ara

Akı bol akılık sini sevdürür

(Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır; cömertlik şeref, ikbâl ve cemâli artırır; insanlar arasında sevilme istersen, cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir.)

Köni söz tur-(155) : Doğru sözlü olmak

Köni: Düz, emniyetli, gerçek, doğru, hak dine inanan, cahiliyye devrinde Hz. İbrahim dini üzere olan.

Tili yalğan erdin yırak tur teze

Keçür sen me umrüng könilik öze

Ağız til bezeki köni söz turur

Köni sözle sözni tiliñni beze

(Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç; sen ömrünü doğruluk ile geçir. Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür; sözü doğru söyle, dilini süsle.)

Yırak tur-(153): Uzak durmak

Yırak: Irak, uzak.

Tili yalğan erdin yırak tur teze

Keçür sen me umrüng könilik öze

Ağız til bezeki köni söz turur

Köni sözle sözni tiliñni beze

(Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç; sen ömrünü doğruluk ile geçir. Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür; sözü doğru söyle, dilini süsle.)

1.2.3.2.13.Tut-

(Alaya) almak, tutmak, sunmak, yerine getirmek, saklamak, muhafaza etmek, tutmak, yazmak, kaydetmek, tutmak, edinmek, sahiplenmek, kabul etmek, yapmak, elde etmek, yer tutmak, ikamet etmek, yakalamak, tutmak, almak, zonklamak, kefil olmak.

Türkçe'nin yapısına uygun olarak bu yapıda tiliñ tut- fiili 2; yıga tut-, bekte tut-, berk tut-, çın tut-, edizrek tut-, köñül tut-, kulak tut-, elig tut-, yol tut- 1'er kez olmak üzere 10 fiil 11 kez kullanılmıştır.

Bekte tut-(131): Muhafaza altında tutmak

Bekte: Muhafaza, kilit, emniyet.

Eşitgil biliglig negü tip ayur

Edebler başı til küdezmek tiyür

Tiliñ bekte tutgıl tişiñ sınmasun

Kalı çıksa bektin tişiñni sıyur

(Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, dili gözetmektir dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın; eğer muhafaza altından çıkarsa, dışını kırar.)

Berk tut-(268): Sıkı tut

Berk: Kuvvetli, sıkı

Yana bir kereklig sözüm bar saña

Ayayın men anı kulak tut maña

Ol ol kim tekebbürni yirdin salıp

Tevazunı berk tut yapuş ked aña

(Sana lüzumlu bir sözüm daha var, bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim; o (söz) şudur: kibri yere çalıp, tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.)

Çın tut-(58): İtiraf etmek

‘Çın’: Doğru, sahih

Anıñ bahşişindin buht uvtanur

Bu sözni bütün çın tutar düşmanı

(Onun ihsanı karşısında bulutlar utanır; bu sözün doğruluğunu düşmanları da itiraf eder.)

Edizrek tut-(49): Daha yüksek tutmak

Ediz: Yüksek, engin, her şeyin yükseği.

Simaktin edizrek tutar himmet ol

Sehası mekarim iki dermanı

(O himmeti simâkten daha yüksek tutar; cömerdliği ve keremi (onun) iki dermanıdır.)

Elig tut-(30) : Elini tutmak

Bu kün tegsü mindin dürud ol yarın

Elig tuttaçımka egirse muḡa

(Yarın, derde düşersem, elimden tutacak olan o (resule) bugün benden salât ve selâm erişsin.)

Köḡül tut-(371): Gönül bağlamak

Köḡül: Kalp, gönül, anlayış, yürek, iç.

DH'de Allah'ın tecelli ettiği yer anlamlarında kullanılmıştır.

Ne iş utru kelse aḡa ked bakın

Ol işniḡ öḡini soḡını sakın

Sevinç erse kidin köḡül tut aḡa

Ökünç erse andın ozarak sakın

(Hangi işle karşılaşırısan, onu iyice gözden geçir; o işin başını ve sonunu düşün; sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla. ; pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.)

Kulak tut-(266): Kulak ver

Kulak: İnsan uzvu

Yana bir kereklig sözüm bar saḡa

Ayayın men anı kulak tut maḡa

Ol ol kim tekebbürni yirdin salıp

Tevazunı berk tut yapuş ked aḡa

(Sana lüzumlu bir sözüm daha var, bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim; o (söz) şudur: kibri yere çalıp, tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.)

Tiliḡ tut-(132-135) : Dilini tutmak

Sanıp sözlegen er sözi söz sağı

Öküş yaḡŝagan til unalmaz yağı

Sözün boşlag ıdma yıga tut tiliḡ

Yeter başka bir kün bu til boşlagı

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır. Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut; dilin başı-boşluğu bir gün başa belâ olur.)

Yıga tut-(135) : Sıkı tutmak

Yıg- : Bir şeyden alıkoymak, engel olmak, yasaklamak, uzak tutmak, vazgeçirmek, bekletmek, alıkoymak, engel olmak.

Sanıp sözlegen er sözi söz sağı

Öküş yaḡŝagan til unalmaz yağı

Sözün boşlag ıdma yıga tut tiliḡ

Yeter başka bir kün bu til boşlagı

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır. Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut; dilin başı-boşluğu bir gün başa belâ olur.)

Yol tut-(179): Yol tutmak

Yol: Yol, sefer.

KT’de tutulan yol, tarik, yaşayış tarzı, şeriat, kural, defa, kez, kere, yol, doğru yol, kurtuluş yolu anlamlarında kullanılmıştır.

Bu ajun rıbat ol tüşüp köçgülüg

Rıbatka tüşügli tüşer keçgülüg

Öň arkıŝ uzadı kopup yol tutup

Öňi kopmıŝ arkıŝ nece kiçgölüg

(Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır; (insan) kerva'n-saraya geçmek için iner. Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır; başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir.)

1.2.3.3.İki Türkçe Fiil veya Türkçe Fiil + Yardımcı Fiil Şeklindeki Bileşik Fiiller

Bu tür bileşik fiiller iki Türkçe fiilin bir araya gelmesiyle ya da bir Türkçe fiille bir yardımcı fiilin bir araya gelmesiyle oluşur. Bileşik fiiller Atebetü'l Hakayık'ta çoğunlukla bitişik yazılmaz.

İki Türkçe fiilin bir araya gelerek oluşturduğu bileşik fiiller ile bir Türkçe fiil ve bir yardımcı fiilin bir araya gelerek oluşturduğu bileşik fiillerin ortak yönü her iki unsurun da Türkçe oluşudur. Ancak iki Türkçe fiilin bir araya gelerek oluşturduğu bileşik fiillerdeki iki unsurdaki her kelime cümle içinde tek başlarına kullanılabilir ve cümle içinde anlam kazanabilir. Oysa bir Türkçe fiil ve bir yardımcı fiilin bir araya gelerek oluşturduğu bileşik fiillerdeki ikinci unsur olan yardımcı fiiller cümle içinde tek başlarına bir anlam kazanamazlar. Yardımcı fiillere anlam katan birinci unsur olan kelimelerdir.

Bu iki yapıda oluşturulan bileşik fiillerin aynı madde içinde ele alınması, sözü edilen unsurların Türkçe kelimelerden ibaret olmasıdır.

Türkçe'nin yapısına uygun olarak iki Türkçe fiilin bir araya gelmesiyle oluşan bileşik fiiller baka kör-, ivip sözleme-, küç emgek tegür-, bilip it-, bilip tut-, çökerdi ko-, sır ayma sakın-, sözni ivip sözle- olmak üzere 8 fiilin 8 kez kullanıldığı görülmüştür.

Bir Türkçe fiil ile bir yardımcı fiilin bir araya gelerek oluşturdukları bileşik fiillere örnek ise armaz bol-, arta tur-, ayu bir-, bar er-, bilebil-, birdi er-, birür er-, edergen bol-, iter bol-, körmez er, örglög ol-, sanıp saknıp it-, tattıñ er-, tutar er-, tutup tur-, usanmaz bol-, yañşar er-, yete bil-, yıga tut-, yıgdın er-, yügürmez ur- fiilleri verilebilir. Bu yapıda 21 fiilin 21 kez kullanıldığı görülmektedir.

Bu bileşik fiillerden arta tur- ve baka kör- fiilleri sürerlik; ayu bir- fiili tezlik; bile bil- ve yete bil- fiilleri yeterlik anlamı taşıyarak kurallı bileşik fiil oluşturmuştur.

İki yapıda toplam 29 fiilin 29 kez kullanıldığı görülmüştür.

Armaz bol-(309): Yorulmaz olmak

Haris tirip armaz usanmaz bolur

Harislik iginiñ emin kim bilür

Haber bar birilse eger ademi

İki kol dinar ma ol üç kol kolur

(Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez; harislik hastalığının ilâcını bilen var mı. Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vâdi. dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vâdi ister.)

Arta tur-(404) : Artadurmak

Amel koddı alim ve zahid vera

Arif raks çıkarıp iter hoş sema

Bidatın yığıglı kişi kalmadı

Anın künde arta turur bu bida

(Âlim ameli ve zâhid takvayı bıraktı; arif raks çıkarıp, hoş semâ eder; bid'atten men'eden insan kalmadı, onun için bu bid'at her gün artmaktadır.)

Ayu bir-(314): Söyleyivermek

Ay-: Söylemek, demek, isnat etmek, ifade etmek.

Aya hırs idisi harislik nerek

Ayu bir maña bu negüke kerek

Târ erse kiñ erse bitildi ruzuñ

Harislik kılurmu munı edgürek

(Ey hırs sahibi, harisliğin ne lüzumu var, bana söyleyiver, bu neye yarar? İster dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır; harislik bunu daha iyi yapar mı?)

Baka kör-(99): Bakıvermek

Bak-: Bakmak, görmek, ibret almak.

KT'de Bakmak, gözetlemek, beklemek anlamlarında kullanılmıştır.

Baka körgil emdi uka sınayu

Ne neŋ bar bilig teg asıǵlıǵ öŋin

(Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir bilgili bin bilgisize denktir; şimdi, anlayarak ve sınayarak, etrafa bakıver, bilgi kadar faydalı başka ne var?)

Bar er-(394): Var olmak

Bar: Var, mevcut.

Ajun toldı udvan cefa cevır bile

Kanı bir vefalıǵ bar erse tile

Sen artak sen anın ajun artadı

Nelük bu ajunka kılur sen gile.

(Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu; hani bir vefalı; varsa, ara bakayım. Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya bozuldu; niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun.)

Bile bil-(506): Bilebilmek

Bil-: Bilmek.

Köp ilni körür biz edib sözini

Bile bilmegendin ular özini

(Bir çok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü anlayamadıkları için, kendilerini üzerler.)

Bilip it-(114): Bilerek yapmak

Bil-: Bilmek.

KT'de fark etmek, farkına varmak anlamlarında kullanılmıştır.

Biliglig kişi kör bilür iş ödin

Bilip iter işni ökünmez kidin

Kamug türlüǵ işte biligsiz oŋı

Ökünç ol aňar yok oň anda adın

(Bilgili adam her işin zamanını bilir, işini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz; her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır ve ona bundan başka bir kısmet yoktur.)

Bilip tut-(511): Bilip tutmak

Bil-: Bilmek.

KT’de fark etmek, farkına varmak anlamlarında kullanılmıştır.

Bilip tutsa her kim edibniň sözün

Halayık ara ol güzinler özin

(Edibin sözünü kim bilip tutarsa,halk arasında kendi itibârını yükseltir.)

Birdi er-(246): Verir olmak

Aya mal idisi akı edgü er

Bayat birdi erse saňa sen me bir

Yirilgen sökülgen tirip birmegen

Tirip birür ersen nece tirse tir

(Ey mal sahibi iyi ve cömert adam, Tanrı sana verdi ise, sen de ver. Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyen toplar da verirsen, toplayabildiğin kadar topla.)

Birür er-(248): Verir olmak

Aya mal idisi akı edgü er

Bayat birdi erse saňa sen me bir

Yirilgen sökülgen tirip birmegen

Tirip birür ersen nece tirse tir

(Ey mal sahibi iyi ve cömert adam, Tanrı sana verdi ise, sen de ver. Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyen toplar da verirsen, toplayabildiğin kadar topla.)

Çökerdi ko-(102): Aşağı düşürmek

Çöker-: Yön olarak aşağıya doğru meyillidir. Dolayısıyla ‘aşağı’ gibi bir anlamı ihtiva eder.

Bilig birle alim yokar yokladı

Biligsizlik erni çökerdi kodı

Bilig yind usanma bil ol hak resul

Bilig Çinde erse siz arkañ tidi

(Âlim bilgi ile yükseldi, bilgisizlik insanı aşağı düşürdü; bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resul: «Bilgiyi, Çin'de bile olsa, arayınız» dedi.)

Edergen bol-(105): Aramak

Eder-: Aramak, takip etmek, peşinden gitmek.

Biliglig biligni edergen bolur

Bilig tatgın ay dost biliglig bilür

Bilig bildürür bil bilig kadrini

Biligni biligsiz otun ne kılur

(Bilgiyi dâima bilgili arar, bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir; bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir, bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?)

İter bol-(367): İş yapmak

Tiril edgü filin köñüller alıp

İsizliktin özni sınıaru salıp

İter bolsañ işni sanıp saknıp it

Kerekmü kereksizmü kirtü bilip

(İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek; bir iş yapacaksan, düşünüp-taşınarak ve (onun) lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap.)

İvip sözleme-(357): Acele etmemek

İv-: Acele etmek, koşmak, çırpınmak, derhal yapmak. Sözle-: Söylemek, konuşmak.

KT'de (söyleyen) olmak, anlatmak, hikâye etmek. anlamlarında kullanılmıştır.

Ukup sözle sözni ivip sözleme

Sözün kizle kidin başın kizleme

Min er dostun erse öküş körmegil

Bir er düşman erse anı azlama

(Sözü düşünerek söyle, acele etme; sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi. Düşman olsa, azımsama.)

Körmez er-(485): Görmez olmak

Toga körmez erdi edibniñ közi

Tükedi bu on dört bab içre sözi

Yagan bolsa yüklüg özesinde zer

Anıñ tuşu bolgay bu söznüñ azı

(Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi; sözü bu on dört bâb içinde tamamlandı; üzerinde altın yüklü bir fil olsa, bu söz, en az, ona benzetilebilir.)

Küç emgek tegür-(331): Zorluk, zahmet çektirmek

Küçe-: Zulum etmek, zorlamak.

DLT III'de oğlan yada câriyelere tecavüz etmek, kötülük yapmak anlamlarında kullanılmıştır.

Yaraglıg: yarar yaraglıg aşınını kişike yitür

Yarag bulsañ oprak yalıñnı bütür

Küç emgek tegürme kişike kalı

Saşa tegse emgek kişidin kötür

(Yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir, giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir; başkasına zorluk ve zahmet çektirme, eger sana başkası eziyet ederse, tahammül et.)

Örglög ol-(318): Bağlanmak

Ör-: Örmek, bağlanmak.

KT'de (ayağa) kalkmak ve DLT I'de belirmek, bir tarafa yönelmek anlamlarında kullanılmıştır

Köki körklög erniñ huyı körklög ol

Bu körklög kılıkka köñül örkölög ol

Bir erdin bir erke tefavüt telim

Velikin körerke tözü börklög ol

(Aslı güzel olan adamın huyu güzel olur; güzel huylu adama gönül bağlanır. Adamdan adama fark çoktur, fakat görünüşte hepsinin börkü vardır.)

Sanıp saknıp it-(367) : Düşünüp taşınarak yapmak

Tiril edgü filin köñüller alıp

İsizliktin özni sınaru salıp

İter bolsañ işni sanıp saknıp it

Kerekmü kereksizümü kirtü bilip

(İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek; bir iş yapacaksan, düşünüp-taşınarak ve (onun) lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap.)

Sır ayma sakın-(173):Sırrını söylemekten kaçınmak

İşim tip inanıp sır ayma sakın

Nece me inançlıg iş erse yakın

Serip sinde razıñ siñip turmasa

Serermü işiñde munı ked sakın

(En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın, arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme; sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa, arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.)

Sözni ivip sözle-(357): Sözünü düşünerek söylemek

Ukup sözle sözni ivip sözleme

Sözün kizle kidin başın kizleme

Miñ er dostuñ erse öküş körmegil

Bir er düşman erse anı azlama

(Sözü düşünerek söyle, acele etme; sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi. Düşman olsa, azımsama.)

Tattıñ er-(209): Tat almak

Tat-: Tatmak, tadına bakmak.

Süçüg tattıñ erse açığka anun

Birin kelse rahat kelür rene onun

Aya gam katıgsız sürur umguçı

Bu ajun kaçan ol umınçka orun

(Eğer tatı tattın ise, acıya hazır ol; rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir. Ey gam karışmamış sürür uman, bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur?)

Tutar er-(36): Kabul etmek

Kim erse bu dört işke bed i'tikad

Tutar erse miñ la'n ıdur men aña

(Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad beslerse, ona bin (kere) lanet ederim.)

Tutup tur-(434) : Tutup durmak

Seniñ malıñ ol mal aşındurdukuñ

Saňa hasret ol tek tutup turdukuñ

Bu kün kendü süçüg bu tirmek saña

Açıg bolga yarın kodup bardukuñ

(Senin malın, öbür tarafa geçirdiğin maldır; elinde tuttuğun (mal ise), senin için ancak hasrettir; bugün toplamak senin için tatlıdır; (fakat) yarın bırakıp gitmek acı olur.)

Usanmaz bol-(309): Usanmaz olmak(Usanmak bilmemek

Usan- : Usanmak, bıkmak.

Haris tirip armaz usanmaz bolur

Harislik iginiñ emin kim bilür

Haber bar birilse eger ademi

İki kol dinar ma ol üç kol kolur

(Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez; harislik hastalığının ilâcını bilen var mı? Bir söz vardır: Eğer bir kimseye iki vâdi. dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vâdi ister.)

Yañşar er-(151): Gevezelik etmek

Yañşa-: Baş ağrıtmak, gevezelik etmek.

İki neñ birikse biy erde kalı

Bükendi ol erke mürüvvet yolu,

Bir ol yañşar erse kereksiz sözüg

İkinç yalğan erse ol erniñ- tili

(Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse, o insana mürüvvet yolu kapanmıştır: (bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek, ikincisi ise, yalan söylemektir.)

Yete bil-(237): Yetebilmek

Yet-: yetişmek, erişmek, ulaşmak, katılmak , yetmek.

DLT II'de Yedekte bulundurmak, götürmek anlamlarında kullanılmıştır.

Akı er biligni yete bildi kör

Anın sattı malın sena aldı kör

Tirildi ulamsız ulamı bolup

Ajunda at edgü kodup bardı kör

(Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak. Malını onunla sattı ve sena aldı. muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı; bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.)

Yığa tut-(135): Sıkı tutmak

Yığ-: Bir şeyden alıkoymak, engel olmak, yasaklamak, uzak tutmak, vazgeçirmek.

KT'de bekletmek, alıkoymak, engel olmak ve KB, DH'de yığmak, toplamak anlamlarında kullanılmıştır.

Sanıp sözlegen er sözi söz sagı

Öküş yañşagan til unulmaz yagı

Sözün boşlag ıdma yığa tut tilin

Yeter başka bir kün bu til boşlagı

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır. Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut; dilin başı-boşluğu bir gün başa belâ olur.)

Yıgdın er-(299): Biriktirmiş olmak

Yığ-: Bir şeyden alıkoymak, engel olmak, yasaklamak, uzak tutmak, vazgeçirmek, bekletmek, alıkoymak, engel olmak, yığmak, toplamak

Ayur sen kedim ton şerab aş kerek

Telim mal öküş kul kara-baş kerek

Eger yıgdın erse umürlük tavar

Burun başka börkni keder baş kerek

(Dersin ki, giyecek, yiyecek ve içecek lâzımdır, çok mal, çok kul ve câriye lâzımdır; eğer ömürlük mal yıgdın ise, (unutma ki,) önce börkü giyecek baş lâzımdır.)

Yügürmez ur-(461): Yürümez olmak

Yügür-: Koşmak, seğirtmek.

Kaza kelse yügrük yögürmez urup

Kaza kaytarılmaz katıg ya kurup

Saḡa renc aḡḡa genc birigli ugan

Ceza kılma ya renc idisi tarup

(Koşanın(koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz; kuvvetli yay kurmakla kader geri çevirilmez; sana ıztırap ve ona hazine veren Tanrıdır; ey muztarip kimse, ıztıraptan şikâyet etme.)

1.2.3.4. Anlamca Kaynaşmış Bileşik Fiiller

Bu bileşik fiilde tarih içinde söylenegelen bilinen sözler, atasözü ve deyimlerin yanısıra mecaz mana kazanarak cümle içinde görev ve anlam kazanan kelimelerin teşkil ettiği bileşik fiillerdir. Bu türde asıl amaç tecrübe aktarmak ve ders vermektir. Bu tür bileşik fiillerde Türkçe ya da yabancı kelime gibi bir ayrım söz konusu olmamakla birlikte kelime sayısı diğer bileşik fiillere göre daha özgürdür.

“Bu gruptaki bileşik fiiller ad ya da ad soylu bir veya birden çok kelimenin belirli şekil bilgisi kalıpları içinde bir esas fiil ile birleşerek anlam kayma ve kalıplaşmasına uğramasından oluşmuştur. Bu nitelikteki bileşiklerin iki yönü vardır. Birinci yönleri, bundan önceki gruplarda ele alınan birleşik fiillerde olduğu gibi şekilce bir ad ve bir yardımcı fiille kurulan bileşiklere benzemeleri ve onlar gibi tek bir kavrama karşılık olmalarıdır. Ancak onlardan ayrılan yanları, fiilden önceki ad ögesinin sabit kalmaması, yalın olarak kullanılabildiği gibi, bir ad grubu biçimiyle de bulunabilmesi ve işletme ekleriyle genişletilebilmesidir: göze gir-, gözden düş-, kanı tepeye çık-, evdeki hesap çarşıya uyma- ...”²³²

Tahir Nejat Gencay, Dilbilgisi adlı eserinde konuyu “Deyim İçinde Öbekleşmiş Eylemler” başlığı altında incelemiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: ”Konuluş yapılış anlamlarından az çok kayan, sözlük anlamlarını düşündürmeden kullanılan klişeleşmiş öbekleri kuran

²³² Zeynep Korkmaz, age. s. 153

sözcüklerden her birini ayrı ayrı incelemek doğru değildir; tümünün birden değerlendirmek, bir bütün saymak gerekir.” demiştir.²³³

Anlamca kaynaşmış bileşik fiillerde bazen fiil, bazen tüm kelimeler kendi anlamları dışında kullanılır. “hasta düştü, eziyet çekti” fiillerinde fiil kısmının kendi anlamı dışında kullanıldığı görülmektedir. “göz atmış, iltifat çekmiş, el vermiş, kan yutturmuş” fiillerinde ise her iki unsur kendi anlamları dışında kullanılmıştır.

Bileşik fiillerin yazılışıyla ilgili olarak söylenebilir ki Atebetü'l Hakayık'ta bitişik yazılan bileşik kelime yoktur. Ancak günümüz Türkçesindeki yazılışları için M.Kaya Bilgegil şu ifadeleri kullanıyor: “İmla kurallarına göre, içinde ses düşmesi bulunmayan veya kaynaşma esnasında her iki terimi de anlamını değiştirmemiş olan bileşik fiiller aralıklı, diğerleri bitişik yazılır.”²³⁴ Bu cümlelerden anlaşılıyor ki bir bileşik fiilin bitişik yazılabilmesi için bileşik kelime içinde ses düşmesi ya da türemesi (hallolmak, zannetmek) olması veya bütün unsurların gerçek anlamı dışında kullanılması gerekmektedir.

Atebetü'l Hakayık'ta bu yapıda ajun tol- ve zehr kat- fiilleri 2'şer kez; , aşırnı yitür-, atı öl-, ayb kirini yu-, baş yi-, başır kizle-, bela renc yod-, bilip sözle-, dünya sonında yügür-, elig sun-, halimlik suwın saç-, kafeska kir-, kaş çat-, kesip örte-, köñli tod-, köñüller tol-, köñüller yaru-, künün kiter-, nefisni çal-, okun kezle-, ozarak sakın-, öñini sonını sakın-, sevabın yüd-, sözün kizle-, tişirni sı-, toprak içine kir-, tünün kiter-, tüşüp köç-, vebal yüd-, yüz ew(i)r-, yüz ewrüp keç-, zamanırnı yır- fiilleri 1'er kez olmak üzere toplamda 33 fiil 35 kez kullanılmıştır.

Bu fiillerden günümüz Türkiye Türkçesinde Zehr kat-, Kaş çat-bileşik fiilleri değişmeden kullanılmakta olup, diğer fiiller küçük değişikliklerle varlığını sürdürmektedir:

²³³ Tahir Nejat Gencay, age, s. 351

²³⁴ Mehmet Kaya Bilgegil, age, s. 282

Atı öl-	Adı öl-
Ayb kirini yu-	Ayıbını temizle-
Baş yi-	Başını ye-
Elig sun-	El ver-
Kafeska kir-	Kafese gir-
Köñüller tol-	Gönüle gir-, gönlü doymak
Nefisni çal-	Nefsini terbiye et-
Öñini soñını sakın-	Önünü sonunu düşünme-
Sözün kizle-	Sözünü gizle-
Toprak içine kir-	Toprağa gir-
Vebal yüd-	Vebal yükle-
Yüz ew(i)r-	Yüz çevir-

Ajun tol-(74-393): Dünya dolmak

(S)Ajun: Dünya, yer.

Ajun toldı udvan cefa cevır bile

Kanı bir vefalığ bar erse tile

Sen artak sen anın ajun artadı

Nelük bu ajunka kılur sen gile.

(Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu; hani bir vefalı; varsa, ara bakayım. Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya bozuldu; niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun.)

Aşıñnı yitür-(329): Yemeğini yedirmek

Yaraglıg: yarar yaraglıg aşıñnı kişike yitür

Yarag bulsañ oprak yalıñnı bütür

Küç emgek tegürme kişike kalı

Saşa tegse emgek kişidin kötür

(Yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir, giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir; başkasına zorluk ve zahmet çektirme, eger sana başkası eziyet ederse, tahammül et.)

Atı öl-(95): Adı ölmek

Bilig bildi boldı eren belgölüg

Biligsiz tirigle yitük körgölüg

Biliglig er öldi atı ölmedi

Biligsiz tirig erken atı ölüg

(İnsan bilgisi ile tanınır; bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır .
bilgili adam ölür, (fakat) adı kalır, bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür.)

Ayb kirini yu-(230): Ayıpların kirini temizlemek

(Ar.) Ayıp: Kusur.

Kamug til akı er senasın ayur

Akılık kamug ayb kirini yuyur

Akı bol saña söz sökünç kelmesün

Sökünç kelgü yolını akıhk tıyur

(Bütün diller cömert adamın medhini söyler; cömertlik bütün
ayıpların kirini temizler; cömert ol, sana söz, sövme gelmesin; sövme
gelecek yolu cömertlik kapatır.)

Baş yi-(120-138): Başını yemek

Biliglig kereklig sözüg sözleyür

Kereksiz sözini kömüp kizleyür

Biligsiz ne aysa ayur ukmadın

Anın öz tili öz başını yiyür

(Bilgili (ancak) lüzumlu sözü söyler; lüzumsuz sözü gömerek,
gizler; bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler, onun kendi dili kendi
başını yer.)

Başın kizle-(358): Başını gizlemek

Ukup sözle sözni ivip sözleme

Sözün kizle kidin başın kizleme

Miñ er dostuñ erse öküş körmegil

Bir er düşman erse anı azlama

(Sözü düşünerek söyle, acele etme; sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi. Düşman olsa, azımsama.)

Bela renc yod-(350): Bela ve zahmeti yok etmek

(Far.) Renc: Eziyet.

Bela kelse sabr it ferahka küdüp

Küdüp tur ferahka bela renc yodup

Öçer mihnet otı keçer nevbeti

Kalur sabr idisi sevabın yüdüp

(Belâ gelirse, ferahı bekleyerek, sabret; belâ ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle; mihnet âteşi söner, nevbeti geçer; sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.)

Bilip sözle-(226): (Sözünü) Bilerek söylemek

Aya dost biliglig izin izlegil

Kalı sözlesen söz bilip sözlegil

Akı erni öggil öger erse sen

Bahılka katıg ya okun kezlegil

(Ey dost, bilgilinin izini takip et; eger söz söylersen, sözü bilerek söyle; öğersen, cömert adamı öğ, hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.)

Dünya soñında yügür-(181): Dünya arkasından koşmak

Bu dünya soñında yügürmek nece

Hasis neñdin ötrü tip özün küçe

Nelük malka munça köñül bamakın

Bu mal kelse erte barur baz kiçe

(Bu dünya arkasından koşmak niçin; hasis maldan ötürü (koşar), sen kendini tut. Mala bu kadar gönül bağlamak neden; bu mal sabah gelirse, akşam yine gider.)

Elig sun-(286): El uzatmak

Tavar birle erse ulugsındukuñ

Ulugluk taparu elig sundukuñ

Tavar asgı ne ol barur sen yalıñ

Kalur munda kidin seped sandukuñ

(Ululuk taslaman ve ululuğa doğru el uzatman maldan dolayı ise, malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin, sepet ve sandığın burada geride kalır.)

Halimlik suwın saç-(340): Yumuşaklık suyunu serpmek

Yazuklug kişiniñ yazukın keçür

Adavet kökini kazıp sen köçür

Yalınlansa tutnup gazab hikd otı

Halimlik suvın saç ol otnı öçür

(Kusurlu adamın kusurunu affet, düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır; hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse, yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.)

Kafeska kir-(460): Kafese girmek

(Ar.) Kafes.

Kamug tegdeçi neñ kazadın erür

Ukuşsuzlar anı sebebdin körür

Kaza birle uçgan kalık kuşları

Karıka konar hem kafeska kirür

(Başa gelen her şey kaderden gelir, anlayışsızlar onu sebepten bilirler; havada uçan kuşlar, kader ile, hem kola konar, hem kafese girerler.)

Kaş çat-(205): Kaş çatmak

Ajun külçirer baz alın kaş çatar

Bir elgin tutup şehd birin zehr katar

Asel tatrup ilkin tamak tatıtıp
Kidirek kadahka sunup zehr katar

(Dünya gülümser, fakat yine alnı buruşturur ve kaş çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır; bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar.)

Kesip örte-(324): Kesip ateşte yakmak

Bütün kılık filin öte irtegil
Kerem kimde erse anı er tıgil
Yimişsiz yıgaç teg keremsiz kişi
Yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil

((İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele, kerem kimde ise, ona insan de; keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir, meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.)

Köñli tod-(255): Gönlü doymak

Bahıllık otalap oñulmaz ig ol
Birimdin bahıl elgi ked berklig ol
Tirip köñli todmaz közi suk bahıl

Kul ol malka malı aña erklig ol

(Hasislik ilâç ile iyileşmez bir hastalıktır; hasisin eli vermekten yana çok sıkıdır. Aç gözlü hasisin gönülü toplamakla doymaz, o malın kuludur ve malı ona hâkimdir.)

Köñüller tol-(73) : Gönülleri doldurmak

Anıñ vuddı birle köñüller tolup

Anıñ yadı birle ajun tolsu tip

(Gönüller onun sevgisi ile ve dünya onun yâdı ile dolsun.)

Köñüller yaru-(494): Gönüller açmak

Edibniñ yiri atı yüknek erür

Safalığ aceb yir köñüller yarur

(Edibin yerinin adı Yüknek'tir. Gönülleri açan, safâlı bir hoş yerdir.)

Künüñ kiter-(15): Gününü gidermek

Tünetür tünüñni күнүñ kiterip

Tünüñ kiterip baz yarutur taña

(Gününü giderip, geceni getirir; geceni giderip, tekrar tanı aydınlatır.)

Nefisni çal-(447): Kıymetleri yere vurmak

Ne yazdı ajunka bu sahib hüner

Negüke bu anı ulaşu kınar

Hasislerni kötrüp nefisni çalıp

Azu kutsuz ajun karıpmu munar

(Hüner sahibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusur işlemiştir; niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir: hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?)

Okun kezle-(228): Okla nişan almak

Aya dost biliglig izin izlegil

Kalı sözlesen söz bilip sözlegil

Akı erni öggil öger erse sen

Bahılka katıg ya okun kezlegil

(Ey dost, bilgilinin izini takip et; eger söz söylersen, sözü bilerek söyle; öğersen, cömert adamı öğ, hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.)

Ozarak sakın-(372): Daha önceden sakınmak

Ne iş utru kelse aña ked bakın

Ol işniň öňini soňını sakın

Sevinç erse kidin köňül tut aña

Ökünç erse andın ozarak sakın

(Hangi işle karşılaşırısan, onu iyice gözden geçir; o işin başını ve sonunu düşün; sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla ; pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.)

Öňini soňını sakın-(370): Başını sonunu düşünmek

Ne iş utru kelse aña ked bakın

Ol işniň öňini soňını sakın

Sevinç erse kidin köňül tut aña

Ökünç erse andın ozarak sakın

(Hangi işle karşılaşırısan, onu iyice gözden geçir; o işin başını ve sonunu düşün; sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla ; pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.)

Sevabın yüd-(353): Sevap kazanmak

(Ar.) Sevap.

Bela kelse sabr it ferahka küdüp

Küdüp tur ferahka bela renc yodup

Öçer mihnet otı keçer nevbeti

Kalur sabr idisi sevabın yüdüp

(Belâ gelirse, ferahı bekleyerek, sabret; belâ ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferahı bekle; mihnet âteşi söner, nevbeti geçer; sabır sahibi sevâb kazanmakla kalır.)

Sözün kizle-(358): Sözünü gizlemek

Ukup sözle sözni ivip sözleme

Sözün kizle kidin başın kizleme

Miñ er dostun erse öküş körmegil

Bir er düşman erse anı azlama

(Sözü düşünerek söyle, acele etme; sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi. Düşman olsa, azımsama.)

Tişini sı-(131-132): Dişini kırmak

Eşitgil biliglig negü tip ayur

Edebler başı til küdezmek tiyür

Tilini bekte tutgil tişin sınmasun

Kalı çıksa bektin tişini sıyur

(Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, dili gözetmektir dilini muhafaza altında tut, dişin kırılmasın; eğer muhafaza altından çıkarsa, dişini kırar.)

Toprak içine kir-(308): Toprak altına girmek

Haris todmaz ajun neşini tirip

Harislik karımaz idisi karıp

Harislikni kodur haris er kaçan

Ölüp yatsa toprak içine kirip

(Haris dünya malını toplamakla doymaz, sahibi ihtiyarladığı hâlde, harislik ihtiyarlamaz; haris adam harisliği ancak ölüp, toprak altına girdikten sonra bırakır.)

Tünün kiter-(16): Dününü gidermek

Tünetür tününü künen kiterip

Tünün kiterip baz yarutur taña

(Gününü giderip, geceni getirir; geceni giderip, tekrar tanı aydınlatır.)

Tüşüp köç-(177): (Dünyadan)Konup göçmek

Bu ajun rıbat ol tüşüp köçgölüg

Rıbatka tüşügli tüşer keçgölüg

Öň arkış uzadı kopup yol tutup

Öňi kopmış arkış nece kiçgölüg

(Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır; (insan) kerva'n-saraya geçmek için iner. Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır; başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir.)

Vebal yüd-(190): Vebal yüklemek

(Ar.) Vebâl.

Bu dünya neňindin yigü kedgölük

Al artuk tileme vebal yüdgölük

Tarıklık tip aymış ajunnı resul

Tarıghkta katlan tarı edgölük

(Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını) al; fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebaldır. Resul, dünya için, tarladır demiş; tarlada çâîş-çabala ve iyilik ek.)

Yüz ew(i)r-(424): Yüz çevirmek

Budun mallıg erke urup yüzlerin

Tözü kul kılurlar azad özlerin

Kim ol malsız erse ol erni körüp

Yüz evrüp keçerler yumup közlerin

(Halk mallı olan kimseye teveccüh edip, hepsi hür olan nefislerini (ona) kul yaparlar; malı olmayanı görünce, başlarını çevirip, . Gözlerini yumarak, geçerler.)

Yüz ewrüp keç-(424): Yüz çevirerek geçmek

Budun mallıg erke urup yüzlerin

Tözü kul kılurlar azad özlerin

Kim ol malsız erse ol erni körüp

Yüz evrüp keçerler yumup közlerin

(Halk mallı olan kimseye teveccüh edip, hepsi hür olan nefislerini (ona) kul yaparlar; malı olmayanı görünce, başlarını çevirip, . Gözlerini yumarak, geçerler.)

Zamanıñnı yır-(408): Zamanını yermek

Kanı emr-ü maruf kılur edgü er

Kanı kendü edgü kişi turgu yir

Yirer sen zamanañnı halkın kodup

Zamanañnı yirme kişisini yir

(Hani emr-i mâruf, hani iyi adam; iyi insanın duracağı yerin kendisi nerededir. Halkını bırakıp, zamanını yerersin; zamanını yirme, insanların yer.)

Zehr kat-(206-280): Zehir katmak

(Far.) Zehr: Zehir.

Ajun külçirer baz alın kaş çatar

Bir elgin tutup şehd birin zehr katar

Asel tatrup ilkin tamak tatıtıp

Kidinrek kadahka sunup zehr katar

(Dünya gülümser, fakat yine alını buruşturur ve kaş çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır; bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar.)

İKİNCİ BÖLÜM

2.FİİLİMSİLER

2.1.İsim-Fiiller

Türkçe’de üç çeşit isim fiil vardır. Fiilin ad şekli, durum veya oluşuna isim fiil adı vermektedir. İsim fiillerde ne kişi ne de zaman anlamı vardır.²³⁵ A. Von Gabain aşağıdaki ek ve örneklerden farklı olarak isim-fiiller için “-duk, -dük, -tuk, -tük; - ğ u, -gü; -sig, -sı ğ , -su ğ , -süg eklerini öne sürmüş ve şu örneklemeleri yapmıştır: ”bar-duk yirdä(IE24), säkiz o ğ uz, toĴuz tatar kalma-duĴ(R01), saklan- ğ u ol (TT196), alĴan-sı ğ törü (Ch248)²³⁶

Karahanlı Türkçesinde görülen isim fiiller şunlardır.

2.1.1.-ış / -iş; -uş / -üş

Bütün fiil kök ve gövdelerine getirilen bu ek, tıpkı –mak, -mek ve –ma, -me gibi fiillerden fiil adı yapmaktadır.

Bil- > biliş “tanıma, biliş”. ; bak- > bakış “Karşılıklı bakış”. ; çal- > çalış “çelme, güreş”. ; bul- > buluş “kişinin bir işi yapması sonucu elde ettiği gelir, kazanç”.²³⁷

Atebetü’l Hakayık’ta bu isim-fiil türüne örnek olabilecek kelimeler şunlardır:

Sök-üş(453): Sövüş

Ajunka bu söküş melamet nelik

Kazalar yoritgan yaratgan melik

Kaza birle sançlur adakka tiken

Kaza birle ilnür tuzakka elik

---

²³⁵ Muharrem Ergin, age, ss. 333-334.

²³⁶ A. Von Gabain, age, ss. 84-85.

²³⁷ Necmettin Hacıeminoğlu, age, s. 163.

(Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin; kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim eden Tanrıdır; ayağa diken kader ile batar, geyiği tuzağa düşüren kaderdir.)

2.1.2.-mak / -mek

Fiillerin sonuna gelerek onları fiil ismi yapan bu ekler tıpkı isimler gibi vazife görürler.²³⁸ Bir başka ifadeyle isim fiil eki alıp isimleşmiş bir fiil artık isim olmuştur. Bu haliyle bunlar da diğer isimler gibi her zaman için isim çekim işletme eklerini alabilirler.²³⁹

Ayıt- > ayıtmak “söylemek”. ; bar- > barmak “varmak”. ; küdez- > küdezmek “korumak”. ; kaç- > kaçmak “kaçmak”. ; sakla- > saklamak “saklamak”. ; ıd- > ıdmak “göndermek”.

Atebetü’l Hakayık’ta bu isim-fiil türüne örnek olabilecek kelimeler şunlardır:

Birik-mek-(443): Bir araya gelmek, Küdez-mek(130): Gözetmek, San-mak(295): Düşündürmek, Sevil-mek(259) : Sevmek, Tirgüz-mek(20): Diriltmek, Yoka-mak(214): Yoklamak, Yügürmek(181): Koşmak

Yılan teg bu ajun yılan oklagu

Yokamakka yumşak içi pür agu

Yılan yumşak erken yavuz fil iter

Yırac turgu yumşak tip azılmağı

(Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lâzımdır; (o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir doludur. Yılan yumuşak olduğu hâlde, kötülük yapar;(ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp tutmamalı.)

²³⁸ Mecdud Mansuroğlu, age, , ss. 141-182.

²³⁹ Necmettin Hacıeminoglu, age,s. 163.

Hünerlīgka ajun vefasızrak ol
 Hünersızka mundın cefa azrak ol
 Hüner birle devlet birikmekliki
 Bulunmaz kamug kızda ol kızrak ol

(Dünya hüner sahibi için daha çok vefasızdır, hünersize burada cefa daha azdır; hüner ile talihin bir araya gelmesi (ise), bulunmaz nevâdirden daha nâdirdir.)

2.1.3.-ma / -me

Karahanlı Türkçesinde islek olarak kullanılan isim fiil eklerinden birisidir. Bu ek görev olarak iş adları meydana getirir.

Eg- > egme “evin kemerine verilen ad”. (Kalıcı isim yapar) ; bıç- > bıçma “bıçme, kesme”. ; kar- > karma “yağma”. ; udıt- > udıtma “taze peynire bu ad verilir”. (Kalıcı isim yapmaz) ;

Atebetü’l Hakayık’ta bu isim-fiil türüne örnek olabilecek kelimeler vardır:

Acıt-ma(162): Acılandırma, Tegür-me(331): Zahmet çektirme

Köni söz asel teg bu yalğan basal

Basal yip acıtma ağız yi asel

Bu yalğan söz ig teg köni söz şifa

Bu bir söz ozakı urulmuş mesel

(Doğru söz, bal ve yalan söz, soğan gibidir; soğan yeyip, ağız acılandırma; bal ye. Yalan söz, hastalık ve doğru söz, şifa gibidir; bu söz eskiden söylenmiş bir meseldir.)

2.2.Sıfat-Fiiller

Fiil köklerine getirilen eklerle fiillerin sıfat göreviyle isimleri niteleyecek ya da belirtecek şekilde kullanılmasıdır. “Sıfat fiil eklerinin cümle içinde kullanılan geçici kelimeler türetmeleri aslında isim olan ve isim çekim ekleri alan bu kelimelerin bir taraftan da hareket ve zaman ifadesi taşımaları yüzünden fiillere benzemeleri; aynı zamanda çeşitli eklerle kalıplaşarak ve edatlara bağlanarak zarf-fiil ekleri göreviyle

kullanılmaları; bazı kelimelerle kalıplaşarak yapım eki olmaları; bir kısmının aynı zamanda fiil-kip eki olarak kullanılmaları veya cümle içindeki fonksiyonlarıyla mastar ekleriyle benzerlik arz etmeleri, bu eklerin belirli ve klasik bir tanımla ifade edilmelerini güçleştirmiştir. Dolayısıyla sıfat fiillerle ilgili pek çok ve farklı tanım ortaya çıkmaktadır.”²⁴⁰

Ahmet Bican Ercilasun sıfat-fiil eklerinin “-ar, -(x)r, -maz, -(x)gıl, -gan, -gu, -daçı” olduğunu söylemiş ve şu örnekleri vermiştir: kirmedük, ökünmüş, buşar, körüşmez, bakıglı, kitgü, keldeçike²⁴¹

Karahanlı Türkçesinde görülen sıfat-fiiller ve kelime örnekleri şu şekildedir:

2.2.1.-mış / -miş

Geçmiş zaman ifade eden sıfat-fiil eklerindendir.

Büt- > bütmiş “bitmiş sona ermiş” ; kutad- > kutadmış kişi “mutlu, kutlu olmuş insan”(KB-726) . ; keç- > keçmiş kün “geçmiş gün”. (KB-376). ; küdez- > küdezmiş “gözetdiği, koruduğu kişi”. ; ay- > aymışlarım “söylediklerim”²⁴²

Atebetü’l Hakayık’ta görülen bu şekildeki sıfat fiiller şunlardır:

Ay-mış-ı(502): Söylemiş, Urul-mış(164): Söylenmiş, Törüt-miş-(24): Yaradılmış

Eger bilse kaşgar tilin her kişi

Bilür ol edibning ne kim aymıŝı

(Kâşgar dilini bilen her kes edibin ne söylediğini anlar.)

²⁴⁰ Ahad Üstüner, Anadolu Ağızlarında Sıfat Fiil Ekleri, TDK Yay. Ankara. 2000. s.17.

²⁴¹ Ahmet Bican Ercilasun, age, s. 350

²⁴² Necmettin Hacıeminoğlu, age, s. 164

2.2.2.-maz / -mez

Olumlu geniş zaman sıfat-fiil eki olan bu ekte eskiden beri geniş ölçüde kullanıla gelmiştir. Bu ekin -ma, -me ekinen türeyip -z ekini alarak, -maz, -mez şekline dönüşmüş olabilir. Muharrem Ergin konuya ilişkin olarak: -maz, -mez ekinin aslında -ma, -me menfi ekiyle -z partisip veya isim yapma ekinin birleşmesinden ortaya çıktığı açıktır. ” demiştir.²⁴³

Bu sıfat-fiil eki -ur, -ür sıfat-fiil ekinin olumsuzudur.²⁴⁴

Yayı- > yayılmaz (KB, 1428) “sarsmayan, kımıldatmayan”. ; köç- > köçmez (KB, 4815) “göçmeyen”. ; kerek- > kerekmez (KB, 50) “gerekmeyen”. ; körün- > körünmez (KB, 537) “göze görünmeyen”. ; ber- > bermes (DLT III, 129-7) “bir şeyi vermeyen”²⁴⁵

Atebetü'l Hakayık'ta görülen bu şekildeki tek sıfat fiil şudur:

Usan-maz (309): Usanmaz

Haris tirip armaz usanmaz bolur

Harislık igining emin kim bilür

Haber bar birilse eger ademi

İki kol dinar ma ol üç kol kolur

(Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak bilmez;harislik hastalığının ilâcını bilen var mı. Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vâdi.dolusu dinar verilirse, o (muhakkak) üç vâdi ister.)

2.2.3.-ğ lı / -gli

Karahanlı Türkçesi eserlerinde sıklıkla görülen bu ek geniş zaman ifade etmektedir.²⁴⁶

Bil- > biligli “bilen, bilici”²⁴⁷ ; kör- > körügli “gören”. ; keç- > keçigli “geçen, geçici”. ; bér- > bérigli “veren, verici”. ; ayt- > aytıgli

²⁴³ Muharrem Ergin, age, s. 336

²⁴⁴ Tahsin Banguoglu, age, ss. 462-464.

²⁴⁵ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 166.

²⁴⁶ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 166-167.

²⁴⁷ Mecdüt Mansuroglu, age, , ss. 141-182.

“söylenen”. ; ogra- > ograğlı “uğrayan”. ; tur- > turuğlı “sabit, yerinde duran, kımıldamayan”.

Atebetü'l Hakayık'ta görülen bu şekildeki sıfat fiiller şunlardır:

Bak-ı-ğlı(78-502): Gören, Kazgan-ı-ğlı(273): Kazanan, Okı-ğlı(44-78): Okuyan, Yolında yil-i-ğlı(11): Yolunda koşan

Şahım medhı birle bezeyin kitab

Okığlı kişining sevinsün canı

(Kitabı şahımın medhi ile süsleyeyim, okuyan adamın içi açılsın.)

Aya şek yolında yiligli odun

Kel ottın özüng yul ölumdin önge

(Ey şüphe yolunda koşan, uyan; gel, ölmeden kendini âteşten kurtar.)

2.2.4.– ğ an / -gen

Batı Türkçesine geçiş döneminde Eski Türkçedeki ek başında bulunan –g ve –ğ sesleri düşmüştür. Türk dilinin en yaygın sıfat-fiillerinden olan bu ek Türkiye Türkçesinde –an / -en biçimindedir. Karahanlı eserlerinde sıkça gördüğümüz –gan / - gen sıfat-fiil eki işlev olarak geniş zaman bildirmektedir. Ahad Üstüner, eserinde ek için “Aslı –gAn olan ve Batı Türkçesinde –An olarak kullanılan ek Anadolu ağızlarında büyük ünlü uyumuna bağlı olarak hem kalın hem de ince ünlülerle kullanılır. Ünlü ile biten tabanlarda araya ‘y’ koruyucu ünsüzü girer.” demiştir.²⁴⁸

İşit- > işitgen “işiten, duyan”. ; aç- > açgan “açan” ; arıt- > arıtgan “arıtan, temizleyen, arındıran”. (DLT-I-154-23) ; batur- > baturgan “batıran, salmayan, bağlı bırakan”(DLT-I-515-20) ; ödür- > ödürgen(DLT-I-157-21) “bir şeyi seçmesini iyi bilenlere genellikle bu

²⁴⁸ Ahad Üstüner, age, s.52.

ad verilmektedir” ; bér- > bérge “veren” ; anut- > anutgan “hazırlayan” (DLT-I-156-13) ; ısır- > ısırgan “ısıran” (DLT-I-156-25)²⁴⁹

Atebetü'l Hakayık'ta görülen bu şekildeki sıfat fiiller şunlardır:

Arkagan(7): Arayan, Bekle-gen(391): Bekleyen, koruyan, Bilme-gen (123): Bilmeyen, Birme-gen(247): Vermeyen, Eder-gen(105): Arayan, Edle-gen(376): Eyleyen, Eşit-gen(172, 147): İşiten, duyan, Keçür-gen(37): Bağışlayan, Kel-gen(451): Gelen, Kıl-gan(333): Kılan, Ökün-gen(143): Pişman olan, Sökül-gen(247): Sövülen, Sözle-gen(133-143): Konuşan, Tol-gan(199): Dolan, Tik-en(455): Diken, Ugan(451):Yapan, Uç-gan(6-459): Uçan, Um-gan(375): Uman, Yanışa-gan(134): Gevezelik Eden, Yarat-gan(454): Yaratan(Tanzim eden) , Yiril-gen(247): Yerilen , Yorit-gan(454): Yürüten, Yügür-gen(6): Yürüyen(Koşan)

Aya hukmin ajun tapa üggüçi
Yirip munı birer yana öggüçi
Ugan hukmi birle kelür kelgen iş
Anıng emri birle teger teggüçi

(Ey hükmünü dünya üzerinde yürüten, onu bâzan yeren, bâzan tekrar öven, her gelen iş kadir (Tanrı) hükmü ile gelir, insanın her karşılaştığı şey onun emri ile olur.)

Ajunka bu söküş melamet nelik
Kazalar yoritgan yaratgan melik
Kaza birle sançlur adakka tiken
Kaza birle ilnür tuzakka elik

(Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin; kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim eden Tanrıdır; ayağa diken kader ile batar, geyiği tuzağa düşüren kaderdir.)

---

²⁴⁹ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 167-168.

Sanıp sözlegen er sözi söz sagı
 Öküş yangşagan til unalmaz yagı
 Sözüng boşlag ıdma yığa tut tiling
 Yeter başka bir kün bu til boşlagı

(Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir;çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır.Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut;dilin başı-boşluğu bir gün başa belâ olur.)

2.2.5.-gu / -gü

Karahanlı Türkçesinde sıkça kullanılan bu ek Eski Türkçede zaman çekimlerinde kullanılmaktaydı. ²⁵⁰ Esasen bu sıfat-fiil bir gereklilik ifade eder. Ama bu ekin asıl işlevi gelecek zaman ifadesi taşımasıdır. ²⁵¹

Bar- < bargu yer (DLT I, 33-5)“varacak yer” ; kit- < kitgü yol (KB, 697) “gidilmesi gereken yol”. ; kal- < kalgü yer (KB, 1205) “yatılacak, konaklanılacak, kalınacak yer”. ; yorıma- < yorımagu s. z (KB, 3828) “söylendiği halde karşıdakine tesir etmeyen söz” ; tur- < uzun turga beglik (KB, 1454) “uzun duracak, ömrü uzun beylik” ;

Atebetü'l Hakayık'ta görülen bu şekildeki sıfat fiiller şunlardır:

Azıl-ma-gu(216): Yanılacak, Tur-gu(216): Duracak, Tiril-gü(364): Yaşayacak, Kel-gü(232-392): Gelecek, Okla-gu(213): Oklayacak

Nece tetik erdin birer sehv kelür
 Nece pür hünerlīgda bir ayb bolur
 Bu bir aybdm ötrü başın kesgüçi
 Ajunda tirilgü kişisiz kalur

(İnsan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir; ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur; bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen, yaşamak için, dünyada adam bulamaz.)

²⁵⁰ A. Von Gabain, age, s. 52.

²⁵¹ Janos Eckmann , Çagatayca El Kitabı, (Çeviren: Mehmet Akalın), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. , İstanbul, 1988, ss. 117-119.

2.2.6.-guç / -güç

Ekin yapısına baktığımız zaman bunun –gu / -gü sıfat-fiil eklerine değişik yapım ekleri getirilmesi sonucu oluştuklarını görmekteyiz.²⁵² Başka bir ifadeyle bu ekler dilin tarihî gelişme seyri içinde kalıplaşmışlardır. Bu ekler işlev olarak gelecek zaman anlamı taşımaktadırlar.

Al- > alguç “alan, alıcı”. ; bér- > bérgüç “veren, verici”. ; bar- > barguç “varan, varıcı”. ; kal- > kalguç “kalan, kalıcı”. ; keç- > keçgüç “geçen, geçici”. ; öl- > ölgülük “ölümlü olan”. ; yi- > yigüsi “yiyeceği herhangi bir şey”.²⁵³

Atebetü'l Hakayık'ta görülen bu şekildeki sıfat fiiller şunlardır:

At-guç(159): Atan, Kes-güç(363): Kesen, Ög-güç(450): Öven, Üg-güç(449): Yürüten, hükmünü yığan.

Küdezgil tilingni kel az kıl sözüng

Küdezilse bu til küdezlür özüng

Resul erni otka yüzün atguç

Til ol tidi yığ til yul ottın yüzüng

(Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa, kendin korunmuş olursun. resul: -«İnsanı yüzü koyun âteşe atan dildir »- dedi; dilini sıkı tut, yüzünü âteşten kurtar.)

Nece tetik erdin birer sehv kelür

Nece pür hünerlîgda bir ayb bolur

Bu bir aybdm ötrü başın kesgüç

Ajunda tirilgü kişisiz kalur

(İnsan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık yapabilir; ne kadar hüner sahibi olsa, bir kusuru bulunur; bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen, yaşamak için, dünyada adam bulamaz.)

²⁵² Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 168-169.

²⁵³ Necmettin Hacıeminoglu, age, s. 169.

2.2.7.-guluk / -gölük

Ekin yapısına baktığımız zaman bunun –gu / -gü sıfat-fiil eklerine değişik yapım ekleri getirilmesi sonucu oluştuklarını görmekteyiz.²⁵⁴ Başka bir ifadeyle bu ekler dilin tarihî gelişme seyri içinde kalıplaşmışlardır. Bu ekler işlev olarak gelecek zaman anlamı taşımaktadırlar.

Atebetü'l Hakayık'ta görülen bu şekildeki tek sıfat fiil şudur:

Kötrül-gölüg(k)(390): Ortadan kalkacak

Kanı ahd emanet kam edkülüg

Kidin künde hayr iş me kötrülgölüg

Başı bardı hayrning songı bargusı

Öngi keldi serning songı kelgölüg

(Hani ahd, emânet; hani iyilik; son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır; iyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir; kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir.)

2.2.8.-gusı / -güsi

Ekin yapısına baktığımız zaman bunun –gu / -gü sıfat-fiil eklerine değişik yapım ekleri getirilmesi sonucu oluştuklarını görmekteyiz.²⁵⁵ Başka bir ifadeyle bu ekler dilin tarihî gelişme seyri içinde kalıplaşmışlardır. Bu ekler işlev olarak gelecek zaman anlamı taşımaktadırlar.²⁵⁶

Atebetü'l Hakayık'ta görülen bu şekildeki tek sıfat fiil şudur:

Bar-gusı(391): Gidecek

Kanı ahd emanet kam edkülüg

Kidin künde hayr iş me kötrülgölüg

Başı bardı hayrning songı bargusı

Öngi keldi serning songı kelgölüg

²⁵⁴ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 168-169.

²⁵⁵ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 168-169.

²⁵⁶ Necmettin Hacıeminoglu, age, s. 169.

(Hani ahd, emânet; hani iyilik; son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır; iyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir; kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir.)

2.2.9. –daçı / deçi; -taçı / -teçi

Eski Türkçenin gelecek zaman ifade eden partisip eklerinden birisi olan bu ek Batı Türkçesinin ilk devrelerinde çok az görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesi dönemine gelindiği zaman ek tamamen unutulmuş, kaybolmuştur. Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman ifade eden sıfat-fiil olarak kullanılan bu ek Eski Türkçede zaman çekimlerinde kullanılmakta idi. Kullanım sahası geniş bir ek olup dönem eserlerinde sıkça kullanılmıştır.

Kıl- > kıl-daçı “kılan, yapan”; bil- > bil-deçi “bilen, bilici”. ; kiter- > kiterdeçi “gideren, giderici”. ; kel- > kel-deçi “gelen, gelici”. ; tut- > tuttaçı “tutan, tutucu”. ; bar- > bardaçı “varan, varıcı”. 257

Atebetü'l Hakayık'ta görülen bu şekildeki tek sıfat fiil şudur:

Cefa kıl-daçı (327): Cefa eden
Musulmanka müşfik bolup Mihriban
Sanga sandukung teg musulmanka san
Cefa kıl-daçınga yanut kıl vefa
Arımaz neçe yusa kan birle kan

(Müslümana karşı şefkatli ve merhametli öl, kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün; sana cefa edene vefa ile mukabele et; ne kadar yıkanırса yıkansın, kan kan ile temizlenmez.)

---

²⁵⁷ Necmettin Hacıeminoglu ,age, s. 170

2.3.Zarf-Fiiller

Türkçe’de fiil köklerinden zarf oluşturan kelimelere zarf(bağ) fiil; bunları oluşturan eklere ise zarf fiil eki adı verilir. Muharrem Ergin zarf-fiiller için “Gerundiumlar” tabirini kullanmış ve şu tanımlı yapmıştır: “... hareket adı ifade eden fiil şekilleridir...Hal ve durum karşılayan kelimelere zarf diyoruz. Şu halde gerundiumlar fiillerin zarflarıdır. Onun için partisipe isim-fiil dediğimiz gibi gerundiuma da zarf-fiil diyebiliriz.”²⁵⁸ Ahmet Bican Ercilasun dönemin zarf-fiil eklerinin (-a, -u, -p, -pan, -madın, -gınça, -galı, -guka, -arda (urda) , -dukta) olduğunu ifade edip şu örnekleri vermiştir. sewe, sewnü, bilip, barıpan, bilmedin, bolmagınça, körgeli, itgüke, çıkarda, ayıttukta, erken vs...²⁵⁹

Karahanlı Türkçesinde kullanılan zarf-fiiller şunlardır:

2.3.1.-p / -(ı)p / -(i)p / -(u)p / -(ü)p

Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılan bu zarf-fiil eki Karahanlı Türkçesinde de fazlaca kullanılmıştır. Batı Türkçesinin başlarında p sesinin etkisiyle bu ekin ünlüsünün yuvarlaklaştığını görmekteyiz. Ekin ünlü uyumuna girmesi Osmanlıcanın ortalarında meydana gelmiştir.²⁶⁰

Bér- > bérıp “vererek” ; al- > alıp “alıp “alarak”. ; bezen- > bezenip (KB, 6633) “bezenerek”. ; belinle- > belinlep “korkarak, ürkererek”²⁶¹

Atebetü’l Hakayık’ta sıklıkla görülen bu ekin eklendiği zarf-fiil şeklindeki kelimeler şunlardır:

köngüller al-ıp(365):gönüller alıp, al-ıp(252): alıp, bak-ıp(219): bakıp, bil-ıp(114-226-511 384): bilip, abadan bol-up(399):bayındır olup, aşkara bol-up(171): aşık olup, mihriban bol-up(325): şevkatli olup, tüzünrek bol-up(355):yumuşak huylu olup, ulamı bol-up(239): saygılı olup, müşfik bol-up(325): merhametli olup, but it-ıp(124): put yapıp,

²⁵⁸ Muharrem Ergin, age,s. 339

²⁵⁹ A. Bican Ercilasun, age,s. 351

²⁶⁰ Tahsin Banguoglu, , age, ss. 422-424.

²⁶¹ Necmettin Hacıeminoglu, age,s. 171

buşr-up(347): hiddetlendirip, çıkar-ıp(402): çıkarıp, çal-ıp(447): yere vurup , inan-ıp(173): inanıp, iv-ıp(357): acele edip, kar-ıp(448): ihtiyarlayıp, kal-ıp(275): kalıp, kaz-ıp(338): kazıp, ked-ıp(277): giyip, ker-ıp(278): gerip, kir-ıp(308): girip, kıl-ıp(375): yapıp, kes-ıp(324): kesip, kop-up(179): kopup, kod-up(167-240): koyup(bırakıp), kiter-ıp(15-16): giderip, köm-üp(118): gömüp, koy-up(507): düşüp, kör-üp(219): görüp, kötr-üp(447): yükseltip, kur-up(462): kurup, küd-üp(349-350): bekleyip, küse-p(373): arzu edip, oz-up(55): geçip, öl-üp(308): ölüp, san-ıp(133-367): düşünüp, sal-ıp(366): çekip, sakn-ıp(367): düşünüp-taşınıp, sun-up(208): sunup, talula-p(478): seçip, tatr-up(207): tattırıp, tatıt-ıp(207): tatlılandırıp, taru-p(464): şikayet edip , tire-p(343): destek verip, tir-ıp(247-255-309): toplayıp, tol-up(73): dolup, tutn-up(339): tutuşup, tut-up(179-206): tutup, tüş-üp(177): düşüp(konup) , ud-up(14): uyup, uk-up(375): düşünüp, yirdin sal-ıp(267): yere çalıp, yi-p(162): yiyip, yir-ıp(450): yerip, yitit-ıp(22): bileyip, yod-up(350): yok etmeye çalışıp, yok kıl-ıp(9): yok edip, yüd-üp(252): kazanıp , yüknü-p(148): eğilip

İşim tip inanıp sır ayma sakın

Nece me inançlıg iş erse yakın

Serip sinde razıng singip turmasa

Serermü işingde munı ked sakın

(En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın, arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme; sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa, arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.)

Bu ajun rıbat ol tüşüp köçgülüg

Rıbatka tüşügli tüşer keçgülüg

Öng arkış uzadı kopup yol tutup

Öngi kopmış arkış nece kiçgülüg

(Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır; (insan) kerva'n-saraya geçmek için iner. Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır; başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir.)

Tetiklikte kendü ayastın ozup

Dad insaf tutar çın anuşırvanı

((O) fetânette Ayâs 'l geçer. adalet ve hakkaniyette gerçek bir Anuşırvan 'dır.)

Anıng vuddı birle köngüller tolup

Anıng yadı birle ajun tolsu tip

(Gönüller onun sevgisi ile ve dünya onun yâdı ile dolsun;)

Ne kim kelse erke tilindin kelür

Ttilindin kim edgü kim isiz bolur

Eşit büt bu sözke kamug tangda ten

Turup tilke yüknüp tazarru kılur

(İnsana ne gelirse, dilinden gelir; dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur; dinle ve bu söze inan ki, vücût her sabah kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.)

2.3.2. –uban / -üben; -upan / üpen

Bu ek Karahanlı Türkçesi eserlerinde fazla kullanılmamakla beraber birkaç kelimede görülmektedir. Bu dönem eserlerinde fazla görülmeyen bu ek, Eski Anadolu Türkçesinin belirleyici özelliği durumundadır. Eskiden beri kullanılan ve bugün unutulmuş bulunan bu ek esas olarak p zarf-fiilinden genişlemiştir.

Koş- > koşupan (KB, 58) “yazarak” ; uk- > ukupan (KB, 22) “anlayarak”. ; bar- > baruban (DLT I, 96-8) “vararak”.²⁶²

Atebetü'l Hakayık'ta görülen bu zarf-fiil şeklindeki tek kelime şudur:

yat-ıpan(276): Yatarak

Kamug kazganıglı ajun malını

Yiyümedi bardı körüng halini

²⁶² Necmettin Hacıeminoglu, age,s. 172

Tişisi kalıp bir adın er bile
Ol anda yatıpan birür sanını

(Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden gitti, hâllerini görün; karısı başka bir erkek ile kalıp, onun yanında yatarak, vücûdunu verir.)

2.3.3. -ı / -i; -u / -ü

Bu zarf-fiil-eki Türkçenin hemen her devresinde sıklıkla kullanılmıştır.²⁶³ Bu ek önceleri ünlü uyumu dışında kalmıştır. Sözkonusu ekin yuvarlak şekilleri bazen düz fiillere de getirilmiş böylece ekin yuvarlak şekilleri ortaya çıkmıştır.²⁶⁴

“Seyrek hallerde -ı, -i, -u, -ü zarf fiil eklerinin eklendiği fiiller ile bir isim meydana getirecek şekilde kaynaştığı görülmektedir. Belki de bu kelimeler dilin devamlı akışı içinde, önce zarf ve edat merhalelerinden geçerek zamanla birer isim haline gelirler. “²⁶⁵

Arslanla- arslanlayu “arslan gibi” ; artur- < arturu bar- “arttırmak”. ; ay- < ayu bir- “söyleyivermek”. ; aş- < aşnu “önce”. ; yetür- < yetürü “iyice, tamamen”.²⁶⁶

Atebetü’l Hakayık’ta görülen bu zarf-fiil şeklindeki kelimeler şunlardır:

kötr-ü(242): yüklenerek, sına-y-u(99): sınayarak
Biliglig biringe biligsiz mingin
Tengegli tengedi biligning tengin
Baka körgil emdi uka sınayu
Ne neng bar bilig teg asıgılığ öngin

(Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir bilgili bin bilgisize denktir; şimdi, anlayarak ve sınayarak, etrafa bakıver, bilgi kadar faydalı başka ne var.)

²⁶³ Muharrem Ergin, age, s. 340.

²⁶⁴ Recep Toparlı, İrsâdü’l-Mülûk Ve’s-selâtîn, TDK Yayınları, Ankara, 1992, s. 135.

²⁶⁵ Zeynep Korkmaz, Türkçe’de eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları., TDK Yay., Ankara. 1994, s. 66.

²⁶⁶ Necmettin Hacıeminoglu ,age, s. 172

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.FİİL ÇEKİMİ

Karahanlı Türkçesinde geçmiş zaman çekimi iyelik kökenli şahıs ekleri ile; emir çekimi şahıslara getirilen özel eklerle; diğer zaman çekimleri ise şahıs zamirleri ile yapılmaktadır.²⁶⁷

3.1.Görülen Geçmiş Zaman Çekimi

Görülen geçmiş zaman çekimi, Karahanlı Türkçesinde –dı / -di; -du / -dü; -tı / -ti; -tu / -tü ekleri ile gerçekleşmektedir. Yalnız üçüncü teklik şahıs çekimi –dı / -di; -tı / -ti ekleriyle oluşturulmaktadır. Ayrıca 2. tekil şahıs çekiminde kullanılan -ŋ çekimi Atebetü'l Hakayık'ta da kullanılmıştır. Bunun yanında da –n'li çekim de göze çarpmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde kel- fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi şu şekildedir:

Kel-di-m

Kel-di-ŋ

Kel-di

Kel-di-miz

Kel-di-ŋiz

Kel-di-ler

Atebetü'l Hakayık'ta bu zaman çekimine örnek olabilecek fiiller şunlardır:

Atebetü'l Hakayık'ta, görülen geçmiş zaman kipi 1. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Beze-di-m(77): Süsledim; Biti-di-m(465-475): Yazdım; Çıkar-dı-m(70-473): Çıkardım-Yazdım; Kıl-dı-m(202-483): Ettim; Kemiş-ti-m(478): Attım; Ketür-dü-m(478): Getirdim; Id-dı-m(79): Gönderdim

---

²⁶⁷ Necmettin Hacıeminoglu, age, s. 182.

Atebetü'l Hakayık'ta, görülen geçmiş zaman kipi 2. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Tat-tı-**η**(209): Tattın; Tetik er-di-n(361): Akıllı oldun; Ukma-dı-n(119): Anlamadın; Yalğan er-di-n(153): Yalan söyledin; Yıg-dı-**η**(299): Yığdın ; Yarat-tı-**η**(9): Yarattın

Atebetü'l Hakayık'ta, görülen geçmiş zaman kipi 3. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Al-dı(238-244): Aldı; Arta-dı(395): Bozuldu; Ata kıl-dı(64): İhsan Etti; Bar-dı(202-240-242-274-386-391): Gitti; Bildi bol-dı(93): Bilindi, tanındı; Bi-namaz bol-du(400): Bînamaz oldu; Bol-dı(381): Oldu; Bitildi(315): Yazıldı; Büken-di(150): Kapandı; Cefa tol-dı(388): Cefa doldu; Çöker-di ko-dı(102): Aşağı düşürdü; Er-di(203): Vardı; Garîp bol-dı(397): Garip oldu; Harab bol-dı(400): Harap oldu; Kal-dı(202): Kaldı; Kel-di(392): Geldi; Kutul-dı(39): Kurtuldu; Mecaz bol-dı(398): Mecaz oldu ; Öl-di(95): Öldü; Ög-di(126): Övdü; Ölme-di(95): Ölmedi(Kaldı); Sat-tı(238): Sattı; Taş-tı(388): Taştı; Ti-di(104-124-271-284): Dedi; Tir-di(241): Topladı; Tiril-di(239): Dirildi(Yaşadı); Tol-dı(393): Doldu; Tökül-di(142): Döküldü; Tüke-di(486): Tamamladı; Uza-dı(179): Uzadı; Ülüş bol-dı(243): Payedildi; Yarat-tı(13): Yarattı; Yaz-dı(445): Kusur işledi ; Yetebil-di(237): Yetebildi; Yokla-dı(101): Yükseldi; Yiyüme-di(274): Yiyemedi; Yi-di(138): Yedi

2. çoğul şahıs ve 3. Çoğul şahıs çekimi görülmeyen Atebetü'l Hakayık'ta görülen geçmiş zaman kipinin 1. Çoğul Şahıs çekimi örneği de tekdir.

Biti-dü-k(509): Yazdık

3.2.Geniş Zaman Çekimi

Bu dönem Türkçesindeki geniş zaman ekleri –r; -ur / -ür; -ır / -ir; -ar / -er'dir.²⁶⁸ Geniş zamanın olumsuz çekimi ise –mez/maz ekleriyle yapılır. Kuznetsov bu eklerin temelini –ı, -u, -a eklerini eski zamanlarda yinelemeli fiil eki olan –r unsuruna dayandırarak açıklar.²⁶⁹

Yat- fiilinin Karahanlı Türkçesinde geniş zaman çekimi şu şekildedir:

Yat-ur men

Yat-ur sen

Yat-ur

Yat-ur miz(biz)

Yat-ur siz

Yat-ur-lar

Atebetü'l Hakayık'ta, geniş zaman kipi 1. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Bil-ür men(504-384): Bilirim; Hamd ay-ur men(1): Hamdederim; İdur men(3): Gönderirim; La'n ıd-ur men(36): Lanet ederim; Mukir men(10): İkrar ederim; Um-ar men(2): Umarım; Ur-ur men(81): Atarım

Atebetü'l Hakayık'ta, geniş zaman kipi 2. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Bar-ur sen(287-431): Varırsın(gidersin) ; Bar kıl-ur sen(10): Var edersin; Büt-ür(330): Giydir

Atebetü'l Hakayık'ta, geniş zaman kipi 3. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Aç-ar(221)Açar ; Ar-ır(111): Reşit Rahmeti Arat'ın çevirisinde geçen zaman anlamı temizlenmeyen(temizlemek için gücü yetmemek ;

²⁶⁸ Mecdud Mansuroglu, age, , ss. 141-182.

²⁶⁹ Pedro Kuznetsov, Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten,1996, TDK Yay. Ankara, 1997, s.194

Artur-ur(258): Artırır ; Asıgsız er-ür(110): Faydasız Gelir ; Ayb bol-ur(362): Kusuru Bulunur ; Ay-ur(119-129-229): Söyler-Der-Diyor ; Bar-ur(184-470): Varır, Gider ; Bildür-ür(107): Bildirir ; Biln-ür(121): Bilinir ; Bil-ür(106-113-502-503, 384): Bilir, Anlar ; Bir-ür(276): Verir ; Bol-ur(87-137-146-377-479): Olur (Olur mu?) ; Buln-ur(83): Bulunur ; Bul-ur(8): Bulur ; Büt-er(140): Kapanır; Çıkar-ur(18): Çıkarır ; Çın tutar(58): İtiraf Eder ; Edergen bol-ur(105): Arar ; Eg-er(233): Eğer ; Eksiy-ür(199): Eksilir ; Er-ür(457): Gelir ; Eskir-ür(195): Eskir ; Güzinler(512): İtibarını Yükseltir ; Hayr bul-ur(378): Hayır görür ; İrl-ür(199): Azalır ; İt-er(114-215): Yapar ; Kaç-ar(196): Kaçar(Gider) ; Kal-ur(264-288): Kalır; Kaml-ur(196): Çöker ; Kaş çat-ar(205): Kaş Çatar ; Kat-ar(206): (Kadar)Saklar ; Keç-er(194-224-351-471): Geçer ; Kel-ür(210-451-471): Gelir ; Kıl-ur(396-380): Yapar, eder ; Kın-ar(446): Eziyet çektirir ; Kir-ür(460): Girer ; Kişisiz kal-ır(364): Adam bulamaz ; Kizley-ür(118): Gizler . ; Kuç-ar(222): Kucaklar ; Kol-ur(312): İster ; Konar(460): Konar ; Kör-ür(18-458): Görür(Bilir) ; Kötr-ür(221): Kaldırır, yükseltir ; Küdezl-ür(158): Korunur ; Külçir-er(205): Gülümser ; Küstah kıl-ur(348): Küstah yapar ; Mun-ar(448): Bunar ; Öç-er(351): Söner ; Ög-er(236): Över; Ögret-ür(46): Dile Getirir ; Öl-ür(264): Ölüyor ; Sanar(60): Gelir ; Sançl-ur(455): Batar ; Ser-er(175): Sabreder ; Sevdür-ür(260): Sevdirebilir ; Sev-er(272): Sever ; Sı-y-ur(132): Kırar ; Sözle-y-ür(117): Söyler ; Tanukluk bir-ür(5): Tanıklık eder ; Tatıgsız er-ür(109): Tatsız gelir ; Tat-ır(27-466): Tatlılanır, tatlı olur ; Tazarru kıl-ur(148): Yalvarır ; Teg-er(234): Değer(Erişir) ; Tıy-ur(232): Kapatır; Tut-ar(49-262): Tutar. ; Tüket-ür(472): Tüketir ; Tünet-ür(15): Getirir ; Tüş-Er(178): Düşer(İner) ; Uç-ar(224): Uçar ; Ula-r(506): Üzerler ; Uvtan-ur(57): Utanır ; Yañşa-r(151): Baş ağrıtır, gevezelik eder ; Yar-ur(494): Açar ; Yarut-ur(16): Aydınlatır ; Yığ-Ar (262): Yığar(Toplar) ; Yirl-ür(269): Yerilir ; Yi-y-ür(202): Yer ; Yor-ır(14-202): Yürür(Gider) ; Yu-y-ır(230): Temizler

Atebetü'l Hakayık'ta, geniş zaman kipi 3. Tekil Şahıs olumsuzluk çekimi örnekleri şunlardır:

Arı-maz(328): Temizlenmez ; Ar-maz (309): Yorulmaz ; Ay-maz(65): : Demeden ; Biç-mez(376): Biçmez ; Bulun-maz(382-417-444): Bulunmaz ; Büt-mez(140): Kapanmaz ; Egil-mez(233): Eğilmez; İç-mez(262): İçmez ; Kaytarıl-maz(462): Geri çevrilmez ; Keç-mez(373): Geçmez ; Kiç-mez(374): Gecikmez ; . Kör-mez(485): Görmez ; Oñul-maz(253): İyileşmez ; Ökün-mez(114): Pişman Olmaz; Sığış-maz(201): Dar gelen ; Sunul-maz(92): Uzatmaz ; Tatur-maz(202-263): Tattırmaz ; Tegil-mez(234): Değilmez(Erişilmez) ; Tod-maz(255-305): Doymaz ; Tüken-mez(127): Tükenmez ; Unul-maz(134): Konulmaz ; Yi-mez(262): Yemez ; Yiril-mez(128): Yerilmez

Atebetü'l Hakayık'ta, geniş zaman kipi 2. Çoğul Şahıs çekimi örneği şudur:

Kör-ür biz(505): Görüyoruz

1.çoğul şahıs çekimi görülmeyen Atebetü'l Hakayık'ta geniş zaman kipinin 3. Çoğul Şahıs çekimi örneği de tektir.

Bir-ürler(432): Verirler

3.3.Anlatılan Geçmiş Zaman Çekimi

Karahanlı Türkçesinde anlatılan geçmiş zaman çekimi sadece –mış / -miş ekleri ile yapılmaktadır. Bu ekin yuvarlak şekilleri Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde kullanılmıyordu. Türkiye Türkçesinde ekin uyum içerisinde olduğunu görmekteyiz.

Kuznetsov –mış ekinin –m ve –ş'li fiil isimlerinden geldiğini savunmaktadır.²⁷⁰

Bar- fiilinin bu dönemdeki anlatılan geçmiş zaman çekimi şu şekildedir:

Bar-mış men

Bar-mış sen

Bar-mış

Bar-mış miz

---

²⁷⁰Pedro Kuznetsov, age, s.194

Bar-mış siz

Bar-mış-lar

Atebetü'l Hakayık'ta, anlatılan geçmiş zaman kipi 1. Tekil Şahıs çekimi örneği şudur:

Ti-miş-im(295): Demişim

Atebetü'l Hakayık'ta, anlatılan geçmiş zaman kipi 2. Tekil Şahıs çekimi örneği şudur:

Ti-miş-in(198): Demişsin

1. , 2. ve 3. Çoğul şahıs çekimi görülmeyen Atebetü'l Hakayık'ta anlatılan geçmiş zaman kipinin 3. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Ay-mış(191-490): Demiş, söylemiş ; Ayıt-mış(500-508): Söylemiş;
Ökün-miş(144): Dökülmüş ; Yi-miş(466): Yemiş

3.4. Gelecek Zaman Çekimi

Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman çekimi –gay / -gey; -ga / -ge ve –gu / -gü ekleri ile yapılmaktadır. Eski Türkçe'de sıkça kullanılan gelecek zaman eki –daçı, -deçi, -taçı, -teçi Karahanlı sahasında az kullanılmıştır. (...) Yakın gelecek zaman -galır, -gelür, -gelir ekleriyle yapılmaktadır.²⁷¹

İç- fiilinin Karahanlı Türkçesinde gelecek zaman çekimi şöyledir:

İç-gey men

İç-gey sen

İç-gey

İç-gey miz

İç-gey siz

İç-gey-ler

---

²⁷¹ Necmettin Hacıeminoglu, age, ss. 187-188.

1. , 2. ve 3. Çoğul şahıs çekimi ve 1. ve 2. Tekil şahıs çekimi görülmeyen Atebetü'l Hakayık'ta gelecek zaman kipinin 3. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Ayu-gay(3): söyleyecek ; Bol-gay(488): benzetecek

3.5.Şart Kipi

Günümüz Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Karahanlı Türkçesinde de şart çekimi ²⁷² -sa / -se ekleri vasıtasıyla yapılmaktadır. Birinci ve üçüncü çokluk eklerine zamirler de ekleşmiştir. ²⁷³

Ti- fiilinin Karahanlı Türkçesinde şart çekimi şöyledir:

Ti-se men

Ti-se sen

Ti-se

Ti-se miz

Ti-se siz

Ti-se-ler

Atebetü'l Hakayık'ta, şart kipi 2. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Birür er-se-η(248): Verirsen ; Bol-sa-η(367): Yapacaksan ; Ked-se-η(354): Giysen, giyersen ; Okı-sa-η(482): Okursan ; Sözle-se-η(226): Söylersen ; Teg-se-η(353): Erişirsen ; Öger er-se sen(227): Översen 7-7

1. Tekil şahıs, 1. , 2. ve 3. Çoğul şahıs çekimi görülmeyen Atebetü'l Hakayık'ta şart kipi 3. Tekil Şahıs çekimi örnekleri şunlardır:

Başıktur-sa(140): Yaralasa ; Bil-se(501-503): Bilse-Bilirse ; Birdi erse(246): Verdi İse ; Birik-se(149): Birleşirse ; Biril-se(311): Verilirse ; Bol-sa(40-377): Olsa, Olursa ; Çık-sa(132): : Çıkarsa ; Egir-se(30): Eğirse ; Er-se(359): Olsa ; İrte-se(292): Araştırılırsa ; Kabul kıl-sa(68): Kabul ederse ; Kel-se(145-184-210-335-349-369): Gelse, Gelirse ; Kıl-

²⁷²Zeynep Korkmaz, age,ss. 681-689.

²⁷³Necmettin Hacıeminoğlu, age,s. 188

sa(66): Etse ; Kop-sa(492): Kalkarsa ; Küdezil-se(158): Sıkı tutulursa(Korunursa) ; Okı-sa(466): Okursa ; Ökünç er-se(372): Pişmanlık olacaksa ; Sevinç erse(371): Sevinç çıkarsa ; Tile-se-ñ(259): İstersen ; Tir-se(248): Toplayabilirse ; Ti-se(289-504): Diyorsa ; Tut-sa(511): Tutarsa ; Yalınlan-sa(339): Alevlenirse ; Yat-sa(308): Yatsa ; Yu-sa(328): Yıkasa. 25-33

3.6.Emir Kipi

Diğer çekimlerden farklı olarak Karahanlı Türkçesinde emir çekimlerinin şahıslara göre ayrı ayrı çekimleri vardır. ²⁷⁴ Şahıslara göre bu ekler şu şekildedir:

1. Teklik Şahıs: -ayın / -eyin; -yın / -yin; -ay / -ey; -ay1 / -eyi; -y1 / -yi; -eyim.

2. Teklik Şahıs: -gıl / -gil; ²⁷⁵ -gın / -gin/-n/-ñ

3. Teklik Şahıs: -su / -sü; -sun / -sün; -sunı / -süni

1. Çokluk Şahıs: -alıñ / -eliñ; -alım / -elim; -lım / -lim

2. Çokluk Şahıs: / -ñ / ñlar

3. Çokluk Şahıs: -sular / -süler; -sunlar / -sünler

Kör- fiilinin Karahanlı Türkçesinde emir çekimi şu şekildedir:

Kör-eyin

Kör-gil

Kör-sün

Kör-elim

Kör-ü-ñ

kör-sünler

Atebetü'l Hakayık'ta emir kipi 1. Tekil çekimi örnekleri şunlardır:

²⁷⁴ Necmettin Hacıeminoglu, age, s. 190.

²⁷⁵ Ahmet Caferoğlu, Türkçemizde -gıl ve -gil Emir Eki, TDAY-B 1971, ss. 1-10.

Artut kıla-yın(42): Armağan edeyim ; Aya-yın(4-266-290): Söyleyeyim, cevabını vereyim : Beze-yin(43): Süsleyeyim .

Atebetü'l Hakayık'ta, 2. Tekil emir kipi çekimi örnekleri şunlardır:

Aña(18-22): Anla, Bil, Anlamaya Çalış ; Anu-n(209): Hazır Ol ; Ayma(173-188): Söyleme ; Ayu bir(314): Söyleyiver ; Berk tut(268): Sıkı Tut ; Beze(156): Süsle; Bil(24-84-103-220-348-384): Bil, Öğren; Azlama(360): Azımsama ; Az kıl(157): Kısa Kes ; Baka kör-gil(99-502): Bakıver : Bak-ı-n(370): : Gözden Geçir ; Bir(246): Ver; Bol(165-231-260): Ol ; Boşlag ıdma(135): Boş Bırakma ; Çıkar-gıl(185): Çıkar ; Eşit(21-62-147): İşit-Duy-Dinle ; Eşit-gil(129): Dinle ; Idma(135): Boş Bırakma ; İcabet kıl(510): Kabul Et ; İrte-gil(321): İncele ; İtib kıl(474): ilâve et ; İvip sözleme(357): Acele Etme ; İzle-gil(225): Takip Et ; Katla-n(192): Katlan ; Keçür(37-154-337): Affet, Geçir ; Ked(167): Giy ; Ked bile(334): İyi Bil ; Kel(12-293): Gel ; Kezle-gil(228): Nişan Al ; Kıl(165-296-356): Kıl, Yap ; Kıla(333): Yap ; Kıl vefa(327): Vefalı Davran; Kizle(169-358): Gizle(Sakla) ; Kizleme(358): Gizleme(Saklama) ; Köçür(338): Göçür(Kaldır) ; Köñül tut(371): Gönül bağla; Kör(238): Gör(Bak); Körme-gil(359): Görme ; Körü-ñ(274): Görün; Körglüg ol(317): Güzel Ol ; Kötür(332): Tahammül et ; Kulak tut(266): Kulak ver ; Kul ol(344): Kul ol ; Küçe(182): Kendini tut ; Küdez-gil(157-345): Sıkı tut(Koru) ; Ol(212): Ol(Olmuştur) ; Öçüktürme(139): Kızdırma ; Öçür(340): Söndür ; Ög-gil(227): Öv ; Öküş kıl(336-340): Medhet ; Örglüg ol(318): Bağlan ; Öрте-gil(324): Yak ; Ötün-gil(41): Sun ; Pendim al(293): Öğüdümü dinle ; Sabr it(349): Sabret ; Saç: (340) Serp ; Sakın(346-370): Sakın ; Salın(277): Çıkar ; San(326): Düşün; Sözle(156-357): Söyle ; Sözle-gil(226): Söyle ; Tarı(192): Ek ; Tap kıl(474): Kâfi bul ; Tap tut(186): İktifa et ; Teze(153): Kaç ; Ti-gil(322): De ; Tile(336-394): İste ; Tileme(190): Dileme(İsteme) ; Tir(248): Topla ; Tiril(365): Yaşa ; Törüt(41): Türet, Yarat ; Tut-gıl(131): Tut ; Uk(62): Anla ; Ula(82-343): Ekle, Çalış; Unıtma(354-482): Unutma ;

Usanma(103): Usanma ; Uslan(278): Düzelt ; Yañılma(353): Şaşırma;
 Yapuş(268): Yapış(Sarıl) ; Yarı bir(4): Yardım Et ; Yavuma(379):
 Yaklaşma ; Yıga tut(135): Sıkı tut ; Yırak tur(153): Uzak dur ; Yi(162):
 Ye ; Yind(103): Ara ; Yitür(329): Yedir ; Yorı(410): Git ; Yul(12-160):
 Kurtar

Atebetü'l Hakayık'ta, emir kipi 3. Tekil çekimi örnekleri
 şunlardır:

Asıg al-su(79): İstifade Etsin, Yararlansın ; Bilme-sün(169-504):
 Bilmesin-Bilmediğine ; Bil-sün(166-384): Bilsinler ; Bol-su(76): Olsun ;
 Bol-sun(492): Olsun ; İt-sün(491-147): Etsin ; Kal-su(70-476): Kalsın;
 Kelme-sün(170-231): Gelmesin; Külme-sün(172): Gülmesin ; Kıl-
 su(484): Etsin ; Sevin-sün(44): Açılsın-Sevinsin ; Sınma-sun(131):
 Kırılmasın ; Tol-su (74): Dolsun ; Yad kıl-su(72): Yad Etsin

1. ve 3. Çoğul şahıs çekimi görülmeyen Atebetü'l Hakayık'ta Emir
 kipinin 2. Çoğul çekimi örnekleri şunlardır:

Alınma-ñ (284): Almayın ; Arka-ñ (104): Arayınız ; Bamakı-ñ
 (183-220): Bağlamayın ; Kıl-ı-n(280): Olun

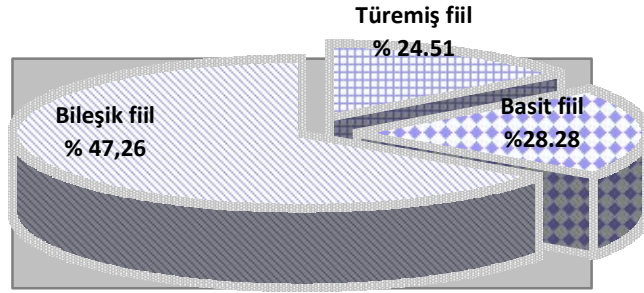
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.DEĞERLENDİRME

4.1. Atebetü'l Hakayıkta Söz Varlığı ve Sayısal Veriler

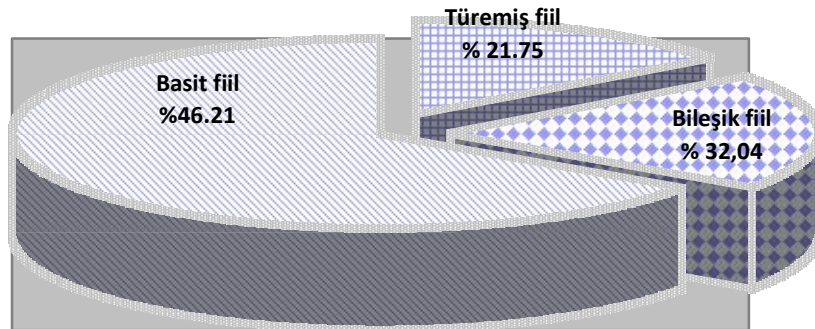
2728 kelime, 512 mısra, 50 beyit, 103 dörtlük ve 17 bölümden oluşan Atebetü'l Hakayık'ın fiil varlığı toplam kelime oranının 1/6'ı kadardır. Tablolarda da görüleceği üzere 457 fiilin 129 tanesi basit; 112 tanesi türemiş ve 216 tanesi de bileşik yapıda kullanılmıştır.

FİİL ORANLARI

Sözü edilen fiillerin basit olanları 323; türemiş olanları 152 ve bileşik olanları 224 kez olmak üzere toplamda 699 kez kullanılmıştır. Eserde en çok kullanılan yapının bileşik fiil yapısı olduğu(216) ancak kullanım sıklığı açısından basit fiillerin daha fazla kullanıldığı (323) görülmektedir.

FİİLLERİN KULLANIM ORANLARI

Basit fiil yapısı içinde “Ünsüz+Ünlü+Ünsüz” kategorisindeki fiiller diğerlerine göre daha fazla kullanılmıştır (65).

Türemiş fiillerin dağılımında “Fiilden yapılan fiillerin 79 tane olduğu ve bu fiillerin 94 kez kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fiilden fiil yapım sıklığı, isimden fiil yapımının yaklaşık 3 katı fazlasıdır. Fiilden fiil yapım eklerinden olan “-n-“ yapısı diğer eklere göre daha fazla fiil yapmıştır. Bu yapıyla 25 fiil yapılmış ve bu fiiller 28 kez kullanılmıştır.

Bileşik fiil yapısı içinde “Türkçe Kelime +Yardımcı Fiil Şeklindeki Bileşik Fiil” başlığıyla verilen bölüm içindeki “er-“ yardımcı fiili, diğer yardımcı fiillerden daha çok fiil yapmıştır. “er-“ yardımcı fiiliyle 42 fiil yapılmış ve bu fiiller toplamda 45 kez kullanılmıştır.

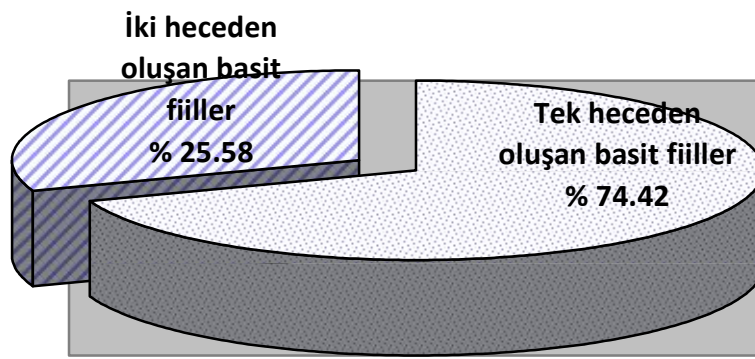
BASİT FİİLLERİN KULLANIM SAYILARI			Fiil Sayısı	Kullanım Sayısı
BASİT FİİLLER	TEK HECE DEN OLUŞANLAR	Tek Ünlü Şeklindekiler	1	1
		Ünsüz+Ünlü Şeklindekiler	4	18
		Ünlü+Ünsüz Şeklindekiler	23	56
		Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindekiler	65	187
		Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüz Şeklindekiler	3	4
	İKİ HECE DEN OLUŞANLAR	Ünlü+Ünsüz+Ünlü Şeklindekiler	5	11
		Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü Şeklindekiler	14	20
		Ünlü+Ünsüz+Ünsüz+Ünlü Şeklindekiler	7	10
		Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindekiler	8	17
		Ünlü+Ünsüz+Ünlü+Ünsüz Şeklindekiler	6	13
		Ünlü+Ünsüz+Ünsüz-Ünlü+Ünsüz Şeklindekiler	1	1
		Ünsüz+Ünlü+Ünsüz+Ünsüz+Ünlü Şeklindekiler	1	2
	TOPLAM		138	340

Basit fiil yapısındaki tek sestem oluşan basit fiillerle Ünlü+Ünsüz+Ünsüz-Ünlü+Ünsüz şeklindeki yapılarda sadece tek fiilin 1'er kez kullanıldığı görülmektedir. En fazla kullanılan şekil tek hecelilerden ünsüz+ünlü+ünsüz yapısıdır. Bu yapıda 65 fiil 187 kez

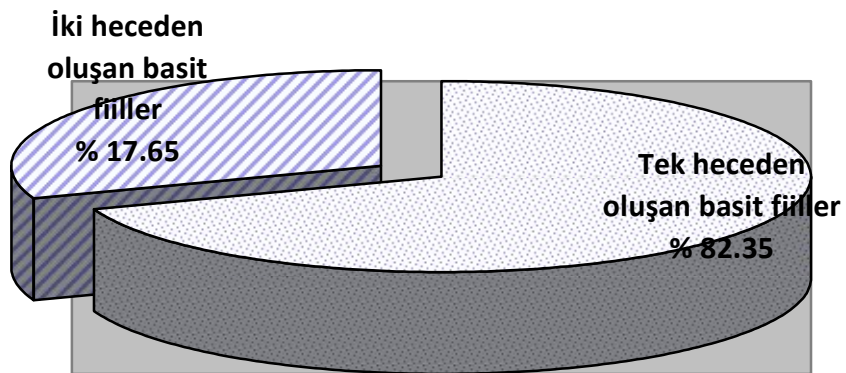
kullanılmıştır. Ünsüz+ünlü+ünsüz yapısını müteakiben ünlü+ünsüz yapısında 23 fiilin 56 kez kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tek heceli 96 basit fiilin 266 kez; iki heceli 33 basit fiilin 57 kez kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlara göre tek heceli basit fiillerin iki heceli basit fiillerden daha çok kullanıldığı görülmektedir. Bu da göstermektedir ki Eski Türkçe’de –en azından Atebetü’l Hakayık’ta- tek heceli basit fiiller daha sıklıkla kullanılmıştır.

BASİT FİİL ORANLARI

BASİT FİİLLERİN KULLANIM ORANLARI

FİİL TÜRETEN YAPIM EKLERİ SAYILARI			Türemiş fiil sayısı	Kullanım Sayıları
TÜREMİŞ FİİLLER	FİİLDEN FİİL YAPANLAR	-ar-/-er-	2	7
		-guz-/-güz-	1	1
		-tur/-tür-/-dur/-dür-	7	7
		-k-/-k-	1	1
		-l-	20	24
		-n-	25	28
		-ş-	3	3
		-t-	10	12
		-ur/-ür	9	10
		-çır/-çir	1	1
	İSİMDEN FİİL YAPANLAR	+a/+e	10	21
		+ı/+i	2	5
		+ır/+ir	1	1
		+k-/+k-	2	3
		+la/+le	15	23
		+l-	1	3
		+n-	1	1
		+sın-/+sın-	1	2
TOPLAM		112	153	

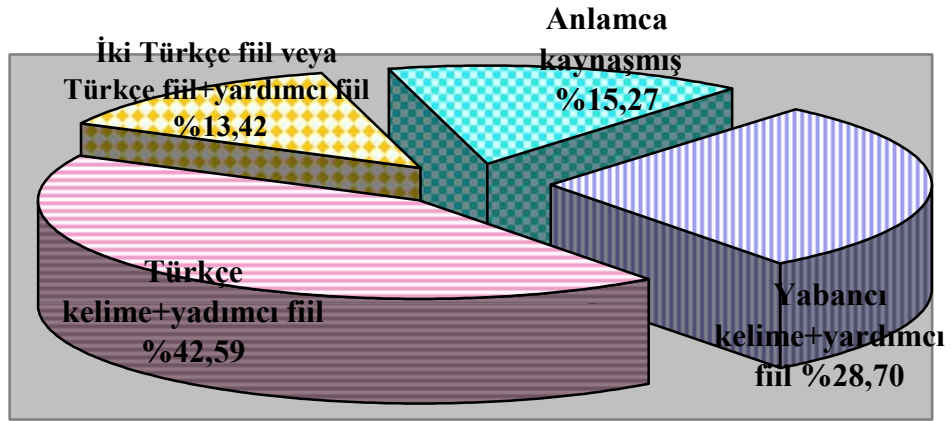
Türemiş fiil yapılarından -l-, -n- ve +la-/+le eklerinin daha sıklıkla kullanıldığı ve daha işlek olduğu görülmektedir. -l- 21, -n- 26 ve +la-/+le- 15 kez türemiş fiil yapmıştır. Bu üç ekten türeyen fiiller 79 kez kullanılmıştır. Buna karşılık -guz-/-güz-, -k-/-k-, +ır-/+ir- ve +n- eklerinin birer fiil türettiği görülmüştür. Atebetü'l Hakayık'ta fiil türetmesi isim türetmeye göre daha çoktur.

BİLEŞİK FİİLLER	YABANCI KELİME+YARDIMCI FİLDEN OLUŞANLAR	Yardımcı Fiil	Bileşik Fiil Sayısı	Kullanım Sayısı
		al-	4	4
		bol-	15	15
		bul-	4	4
		er-	11	11
		Id-	1	1
		it-	3	3
		kel-	2	2
		kıl-	16	17
		tol-	1	1
		tut-	4	4
		yi-	1	1
	TÜRKÇE KELİME+YARDIMCI FİİLDEN OLUŞANLAR	al-	4	4
		bil-	2	2
		bir-	2	2
		bol-	17	18
		çat-	1	1
		er-	31	34
		ıd-	1	1
		kal-	2	2
		kel-	1	1
		kıl-	14	14
		ol-	2	2
		sal-	2	2
		tur-	3	3
	tut-	10	11	
	İKİ TÜRKÇE FİİL VEYA TÜRKÇE FİİL+YARDIMCI FİİLDEN OLUŞANLAR		29	29
	ANLAMCA KAYNAŞMIŞ OLANLAR		33	35
	TOPLAM		216	224

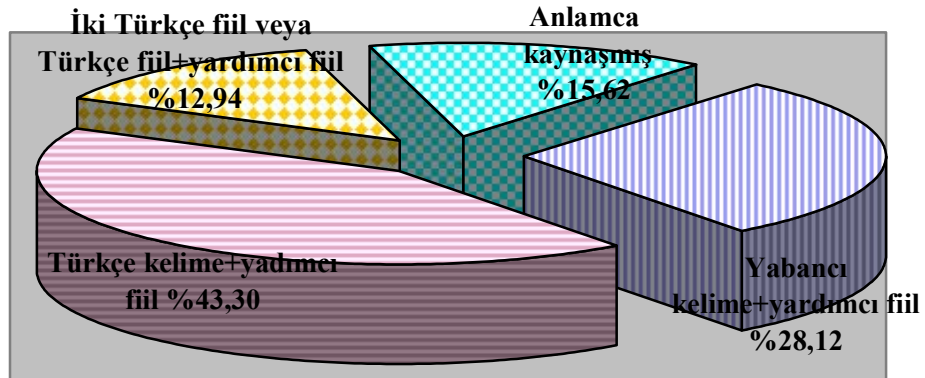
Yardımcı fiillerden bol- ile 32; er- ile 42; kıl- ile 30; tut- ile 14 bileşik fiilin yapıldığı görülmüştür. Türkçe sözcüklerle yardımcı fiillerin

oluşturduğu bileşik fiil sayısı 92; yabancı sözcüklerle yardımcı fiillerin oluşturduğu bileşik fiil sayısı 62'dir. En işlek bileşik fiil yapısı Türkçe sözcük+yardımcı fiil yapısı'dır. Atebetü'l Hakayık'ta en az kullanılan bileşik fiil yapısı ise iki Türkçe fiil veya Türkçe fiil+yardımcı fiil yapısıdır. "tol- ,sal-, yi-, çat- ve ıd-" yardımcı fiillerinin Atebetü'l Hakayık'ta sadece 1'er bileşik fiil yaptığı görülmektedir.

BİLEŞİK FİİL ORANLARI

BİLEŞİK FİİL KULLANIM ORANLARI

EN ÇOK KULLANILAN 10 FİİL		
FİİLİN ADI	YAPI ÖZELLİĞİ	KAÇ KEZ KULLANILDIĞI
Bil-	Basit	18
Bol-	Basit	17
Kel-	Basit	15
Ay-	Basit	13
Bar-	Basit	10
Kıl-	Basit	10
Keç-	Basit	9
Kör-	Basit	9
Ti-	Basit	8
Yi-	Basit	7

Birçoğu günümüze kadar aynı yapıyla ya da küçük değişikliklerle gelen bil(18), bol-(17), kel-(15), Ay-(13), bar-(10) gibi fiillerin eserde sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Buna karşılık en çok kullanılan ilk 10 fiil içinde birleşik ve türemiş fiilin olmadığı, 10 fiilin tamamının basit fiil olduğu anlaşılmaktadır.

Atebetü'l Hakayık'ta 115 fiilimsi 131 kez kullanılmıştır. 62 zarf-fiilin 72 kez; 43 sıfat-fiilin 49 kez ve 10 isim fiilin 10 kez kullanıldığı görülmüştür. Zarf-fiil yapılarından -p, -ıp, -ip, -up, -üp zarf-fiil eki 59 fiili 69 kez fiilimsi yapmış, zarf-fiil yapısının % 95'ini oluşturmuştur.

gan/-gen eki de yine bu dönem eserlerinde önemli bir oranda sıfat-fiil yapmıştır. Atebetü'l Hakayık'ta 23 fiil 26 kez bu fiilimsi yapısıyla kullanılmıştır.

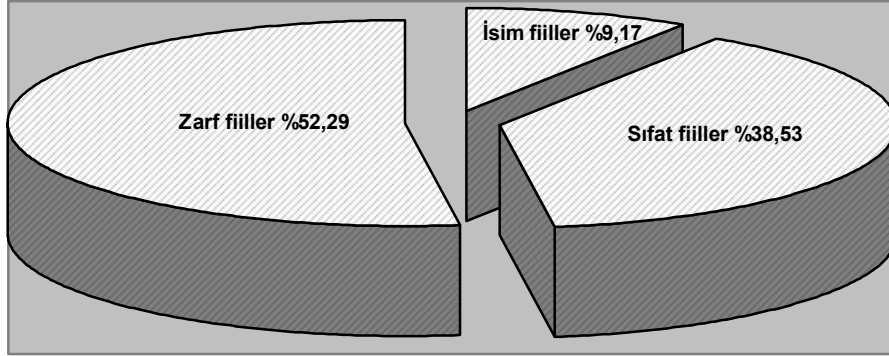
İsim-fiil eklerinden en işlek olanı ise -mek/-mak eki olup toplamda 7 fiil 7 kez fiilimsi olarak kullanılmıştır.

FİİLİMSİLERİN KULLANIM SAYILARI			Fiilimsi sayısı	Kul. Sayısı
FİİLİMSİLER	İSİM- FİLLER	-ış /-iş; -uş /-üş	1	1
		-mak / -mek	7	7
		-ma / -me	2	2
	SIFAT-FİLLER	-mış / -miş	3	3
		-maz / -mez	1	1
		- ğ lı / -gli	4	4
		- ğ an / -gen	22	24
		-gu, -gü	5	6
		-guç1 / -güç1	4	4
		-guluk/-gülük	1	1
		-gus1 / -güsi	1	1
		-daç1/deç1; -taç1/-teç1	1	1
	ZARF- FİLLER	-p/- (1)p/- (i)p/- (u)p/- (ü)p	54	67
		-uban/-üben; -upan/-üpen	1	1
-1 / -i; -u / -ü		2	2	
TOPLAM			109	125

Fiilimsilerin yanı sıra, bileşik fiillerde gördüğümüz deyimleşmeler, kelimelerin mecazi anlamlardaki yoğunluğu, İslamî dönemin ilk didaktik eserlerinden biri olarak nitelendirilen AH'nın dil yapısını öğreticilikten duygusallığa yakınlaştırırken, eser içindeki Arapça ve Farsça kelimeler -dini ve tasavvufî terimler olsa da- akıcılığı sekteye uğratmıştır denilebilir. Atebetü'l Hakayık'taki yabancı kelime oranı % 20 olup 251 Arapça, 103 Farsça olmak üzere toplamda 354 yabancı kelime içermektedir. Bu oran AH'ı, % 61 yabancı kelime oranına sahip dönemdaş eser Divan-ı Hikmet'ten sonra en çok yabancı kelime

ihativa eden ikinci eser yapmıştır. Divan-ı Hikmet'te 763 Arapça, 588 Farsça ve toplamda 1351 yabancı kelime vardır.

FİİLİMSİ ORANLARI

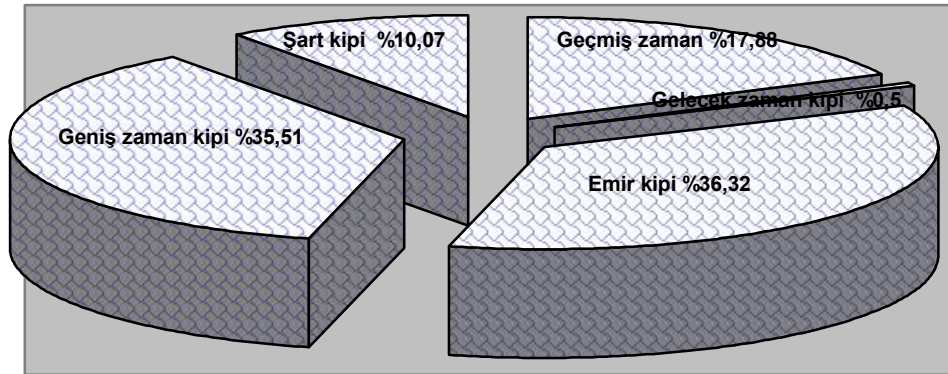

Atebetü'l Hakayık'taki fiil çekimlerinde yoğunlukla "Geniş zaman kipi ve Emir kipi"nin kullanıldığı görülmektedir. Geniş zaman kipi çekimi 141 kez; emir kipi çekimi ise 143 kez'dir. "Görülen Geçmiş Zaman" çekimi 63 ve "Anlatılan Geçmiş Zaman" çekimi 8 kezdir. Geçmiş zaman çekimi toplamda 71'dir. Gelecek zaman çekimi 2 kez, şart kipi çekimi ise 40 kez gerçekleşmiştir. Sonuç olarak Atebetü'l Hakayık'ta 397 çekim yapılmıştır.

Şahıs ekleri sayıları da ilginç bir dağılım göstermektedir. Fiillerin en fazla çekimlendiği şekil 206 çekimle 3. Tekil şahıs'tır. Bütün zamanlarda görülmüştür ki 1. Çoğul şahısla çekim yapılmamıştır. Buna göre 1. Tekil şahıs çekimi 24, 2. Tekil şahıs çekimi 132, 3. Tekil şahıs çekimi 206, 1. Çoğul şahıs çekimi 0, 2. Çoğul şahıs çekimi 7 ve 3. Çoğul şahıs çekimi 1 kez gerçekleşmiştir.

Şahıs Zamirleri	GEÇMİŞ ZAMAN		GELECEK ZAMAN	GENİŞ ZAMAN	EMİR	ŞART
	Görülen	Anlatılan				
1. Tekil Şahıs	10	1	-	8	5	-
2. Tekil Şahıs	6	1	-	4	114	7
3. Tekil Şahıs	46	6	2	100	19	33
3. Tekil Şahıs Olumsuzluk	-	-	-	27	-	-
1. Çoğul Şahıs	-	-	-	-	-	-
2. Çoğul Şahıs	1	-	-	1	5	-
3. Çoğul Şahıs	-	-	-	1	-	-
TOPLAM: 397	63	8	2	141	143	40

FİİL ÇEKİMİ ORANLARI

Yukarıdaki tablo ve grafiklerde de görüldüğü gibi Atebetü'l Hakayık'ın söz varlığı sayısal verilerle birlikte ortaya konulmuştur. Üzerinde titizlikle durulan bu çalışma kendisinden önce yapılmış benzer çalışmalardan ilham aldığı gibi çok sayıda sözlükten de kelime anlamları noktasında yararlanmıştır.

Orta Asya'nın bozkırlarında bu kadar buluş ve işlenişe rağmen hala sırrını koruyan Türk dili kendisine sevdalı olanları beklemektedir.

SONUÇ

Bir cümleyi sonuca bağlayan, ona hareket ve ivme kazandıran fiillerin tarihî süreç içinde takındıkları anlam, şekil ve görevler eserlerin anlaşılabilirliği için çok önemlidir.

Türklerin İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte kaleme alınan Atebetü'l Hakayık adlı eser “fiil” dağarcığı yönüyle ele alınmıştır. Bu eser içindeki fiillerin yapıları ve bu fiillerin ilk Türkçe dönemindeki durumuyla günümüze kadar gelen şekilleri incelenmiş, sözü edilen fiil kök ve gövdelerinin dönemin diğer eserleri içindeki anlam ve durumlarını ortaya çıkarılmıştır. Bundaki temel amaç dönemin söz varlığı içinde fiillerin yerini tespit etmektir. Bu vesile ile çalışma şu an kullandığımız bir fiilin bin yıl önce ne anlama geldiğini öğrenme, kelimelerdeki ses, şekil ve anlam değişimlerini gözlemleme imkanı sunmaktadır.

Karahanlı Türkçesinin ve Türk Dilinin en önemli eserlerinden olan Atebetü'l Hakayık 14 Ana bölüm ile bu bölümlerin sonunda yer alan eserin müellifi hakkında bilgiler içeren 3 yardımcı bölüm olmak üzere 17 bölümden oluşmuştur. 512 mısradan oluşan ve manzum olarak yazılan eserde başta 40 ve sonda 10 olmak üzere 50 beyit yer almıştır. Ortada ise 103 dörtlük yer almaktadır.

Atebetü'l-Hakâyık'ta 251 Arapça, 103 Farsça olmak üzere toplamda 354 yabancı kelime yer almaktadır. Bunların bir çoğu dini-tasavvufî kelimelerdir. Yabancı kelimelerin oranı %20 olup Divan-ı Hikmet'ten sonra içinde en çok yabancı kelime bulunan 2. Karahanlı dönemi eseridir.

Atebetü'l Hakayık'ta 2728 kelime, 512 mısra, 50 beyit ve 103 dörtlük kullanılmıştır. Teze esas olmak üzere 129 basit, 112 türemiş, 216 bileşik fiil; toplamda 457 fiil 699 kez kullanılmıştır. Atebetü'l Hakayık'ın fiil varlığı toplam kelime oranının 1/6'ı kadardır.

Karahanlı dönemi eserlerinden Divan-ı Hikmet, Atebetü'l-Hakâyık ve Kutadgu Bilig, dinî tasavvufî içerikli eserler olduğu için, bu eserlerdeki alıntı kelimelerin (Arapça, Farsça) büyük çoğunluğu dinî

tasavvufî terimlerdir. Bu da göstermektedir ki dönemin eserlerine bakıldığında din olgusu ön plandadır.

Eserde en çok kullanılan yapının bileşik fiil yapısı olduğu(216) ancak kullanım sıklığı açısından basit fiillerin daha fazla kullanıldığı (323) görülmektedir.

Fiilden fiil yapım sıklığı, isimden fiil yapımının yaklaşık 3 katı fazlasıdır. Atebetü'l Hakayık'ta fiil türetmesi isim türetmeye göre daha çoktur. Fiilden fiil yapım eklerinden olan “-n-“ yapısı diğer eklere göre daha fazla fiil yapmıştır.

Bu sonuçlara göre tek heceli basit fiillerin iki heceli basit fiillerden doğal olarak daha çok kullanıldığı görülmektedir.

Eserde en çok kullanılan ilk 10 fiil içinde birleşik ve türemiş fiilin olmadığı, 10 fiilin tamamının basit fiil olması da bir başka ilginç özelliktir.

Atebetü'l Hakayık'ta 115 fiilimsi 131 kez kullanılmıştır. Fiilimsilerin yanı sıra, bileşik fiillerde gördüğümüz deyimleşmeler, kelimelerin mecazi anlamlardaki yoğunluğu, İslamî dönemin ilk didaktik eserlerinden biri olarak nitelendirilen AH'nın anlam yapısını öğreticilikten duygusallığa yakınlaştırırken, eser içindeki Arapça ve Farsça kelimeler -dini ve tasavvufî terimler olsa da- akıcılığı sekteye uğratmıştır.

Atebetü'l Hakayık'taki fiil çekimlerinde yoğunlukla “Geniş zaman kipi ve Emir kipi”nin kullanıldığı görülmektedir. Geniş zaman kipi çekimi 141 kez; emir kipi çekimi ise 143 kez'dir. Fiillerin en fazla çekimlendiği şekil 206 çekimle 3. Tekil şahıs'tır. Bütün zaman çekimlerinde görülmüştür ki 1. Çoğul şahısla çekim yapılmamıştır.

Çalışmanın dönemin Türkçesi üzerine yapılan çalışmaların bir halkası olarak alana katkı sağlayacağı inancındayız.

ATABETÜ'L HAKAYIK'TA FİLLER SÖZLÜĞÜ

A

Açıt-	Eksitmek, acıtmak, acı vermek.
Aç-	Açmak, izah etmek.
Açıg bol-	Acı olmak.
Adli bol-	Adil olmak
Akı bol-	Cömert olmak.
Al-	Almak, sahiplenmek, ele geçirmek.
Al kel-	Alıp gelmek
Alın-	Bir şeyi üzerine almak, alınmak.
Alıp birme-	Alıp vermemek.
Alim er-	Alim olmak
Aña-	Anlamak, bilmek.
Anun-	Hazırlanmak.
Ajun tol-	Dünya dolmak
Akılık er-	Cömert olmak
Akı er tur-	Cömert kişi olmak
Ar-	Yorulmak, gücü yetmemek.
Arı-	Temizlenmek, temiz olmak, arımak.
Arıgsız er-	Temizlenmemek.
Arka-	Aramak.
Armaz bol-	Yorulmaz olmak
Arta-	Bozulmak, kötüleşmek.
Arta tur-	Artmak.
Artut kıl-	Armağan etmek
Artur-	Artırmak, aşırıya gitmek, takviye etmek.
	Bkz. arttur.
Asıg al-	İstifade etmek, yararlanmak.
Asıgsız er-	Faydasız gelmek.
Aşındur-	Geçirmek.

Aşığını yitür-	Yemeğini yedirmek
At-	Atmak, ad, nam
Ata kıl-	İhsan etti.
Atan-	Adanmak, ad almak
Atı er-	Adı olmak
Atı öl-	Adı ölmek
Ay-	Söylemek, demek, isnat etmek, ifade etmek.
Ayu bir-	Söyleyivermek.
Ayb bol-	Kusuru bulunmak.
Ayb kirini yu-	Ayıpların kirini temizlemek
Ayıt-	Söylemek
Azıl-	Yanılmak.
Azla-	Azımsamak, küçük görmek
Az bol-	Az olmak.
Az kıl-	Kısa kesmek.

B

Ba-	Herhangi bir şeyi bağlamak, pekiştirmek
Bahıl al-	Hisse almak
Bak-	Bakmak, görmek, ibret almak.
Baka kör-	Bakıvermek.
Bakın-	Bakmak, düşünmek.
Bar-	Varmak, gitmek, yürümek.
Bar er-	Var olmak: bar
Bar kıl-	Var etmek
Başaktur-	Yaralamak.
Baş yi-	Başını yemek
Başın kizle	Başını gizlemek
Bed i'tikad tut-	Kötü itikat beslemek
Bedirle-	Kabul etmek. Bkz. Pezirlemek

Bekasız er-	Baki olmamak
Bekle-	Beklemek, gözetlemek, kilitlemek, bağlamak.
Bekte tut-	Muhafaza altında tutmak.
Bela kel-	Bela gelmek
Bela renc yod-	Bela ve zahmeti yok etmek
Belgölük bol-	Belli olmak
Ber-	Vermek. Bkz. Bir-
Berk tut-	Sıkı tut.
Bese-	Süslemek, bezemek, hoş gösterip göz boyamak. Bkz. beze-
Beze-	Süslemek, bezemek, hoş gösterip göz boyamak.
Biç-	Kesmek, biçmek.
Bikle-	Beklemek. Bkz. bekle.
Bil-	Bilmek.
Bildi bol-	Bilip tanımak.
Bildür-	Bildirmek, tanıtmak.
Bile bll-	Bilebilmek
Bilin-	Tanınmak, bilinmek.
Bilip it-	Bilerek yapmak.
Bilip sözle-	(sözünü) Bilerek söylemek
Bilip tut-	Bilip tutmak.
Bi-namaz bol-	Bînamaz olmak.
Bir-	Vermek
Birdi er-	Vermek
Birik-	Birikmek, toplanmak, bir olmak.
Biril-	Verilmek.
Birle er-	İle olmak, birlikte olmak
Birür er-	Vermek
Biti-	Yazmak.
Bitil-	Kitap vb. şeylerin yazılması.
Bitür-	Bitirmek (Bkz. “bütürmek”)

Bize-	Bezemek.
Bol-	Olmak, bulunmak
Bolup abadan:	(Abadan bol-): Bayındır olmak.
Bolup aşkara	(Aşkara bol-): Aşık olmak:
Boşlag ıd-	Boş bırakmak: Boşlag, boş, avare
Bu er-	Bu olmak
Bul-	Bir şey bulmak, ele geçirmek.
Bulun-	Kayıp, yitik bir şeyin bulunması.
Bus-	Pusu kurmak.
Buş-	Sıkılmak, öfkelenmek, kızmak.
Buşur-	Can sıkmak, hiddetlenmek.
But it-	Put yapmak.
Büken-	Kapanmak.
Büt-	İnanmak, kapanmak, giydirmek, onulmak; bkz. bit
Bütür-	Tamamlamak, giydirmek.

C

Cefa kıl-	Cefa etmek.
Cefa tol-	Cefa dolmak
Ceza kıl-	Şikayet etmek

Ç

Çal-	Yere vurmak, çakmak çakmak, yenmek.
Çat-	Katmak, eklemek, birleştirmek.
Çık-	Ayrılmak, çıkmak, gitmek.
Çıkar-	Çıkarmak, uzaklaştırmak, sürgün etmek.
Çın tut-	İtiraf etmek.
Çıt-	Çatmak. Bkz. Çat-
Çinde er-	Çinde olmak
Çöker-	Çökertmek, düşürmek.

Çökerdi ko-

Aşağı düşürmek.

D

Deliller bul-

Deliller bulmak

Di-

Demek, söylemek. Bkz. Ti-

Dostuñ er-

Dostun olmak

Dur-

Durmak. Bkz. Tur.

Dünya sonunda yügür-

Dünya arkasından koşmak

Düşman er-

Düşman olsa

E

Eder-

Aramak, takip etmek, pesinden gitmek.
Bkz. Edegen bol-

Edergen bol-

Aramak.

Edgü bol-

İyi olmak.

Edgü kıl-

İyilik yapmak.

Ediz bol-

Yüksek olmak.

Edizrek tut-

Yüksek tutmak.

Edle-

Hürmet etmek, değer vermek, eylemek,
etmek.

Eg-

Eğmek.

Egil-

Eğilmek, eğrilmek.

Egir-

Eğirmek.

Eksi-

Eksilmek. krş. Eksü, bkz. İksi-

Elig sun-

El uzatmak

Elig tut-

Elini tutmak

Emr ü ma'ruf kıl-

Dinin emirlerini bildirmek

Er-

Olmak, i- (cevherî fiil).

Esil-

Eksilmek. krş. Ésilesin. Bkz. İril-

Eskir-

Eskimek.

E/éřit-	İşitmek, duyurmak, duymak.
Et-	Etmek, eylemek. Bkz. İt-
Eter-	Bkz. Eder-
Eyle-	Eylemek, yapmak. Bkz. Edle-

F

Fazlı bol-	Faziletli olmak

G

Gadr er-	Vefasız olmak, ihanet etmek
Garib er-	Garip olmak
Garîb bol-	Garip olmak
Güzinle-	İtibarını yükseltmek
Gile kıl-	Sitem etmek

H

Hamd al-	Hamd etmek
Halal bol-	Helal olmak
Halimlik suwın saç-	Yumuşaklık suyunu serpmek
Harab bol-	Harap olmak
Haram er-	Haram olmak
Harislık kıl-	Hırs yapmak
Hayr bul-	Hayır bulmak
Hayr yi-	Hayır görmek
Hediye kıl-	Hediye vermek
Hıredlig bol-	Akıllı olmak

I

Id-	Göndermek, salmak, serbest bırakmak.
Inan-	İnanmak.
Is-	Bkz. “ıdmak” .
Işıntur-	Aşındırmak. Bkz. Aşundur-
It-	Göndermek. Bkz. Id-
Iz-	Göndermek. Bkz. Id.

İ

İcabet kıl-	Kabul etmek
İç-	İçmek.
İd-	Etmek, eylemek. Bkz. Et-
İg-	Eğmek. Bkz. Eg-
İgir-	Eğirmek. Bkz. egir-
İlin-	Yakalanmak, tutulmak.
İnde-	Bkz. “yindmek” .
İnsaf tut-	İnsaf etmek
İr-	Bkz. “ermek” .
İril-	Eksilmek.
İrte-	İstemek, araştırmak, haberdar olmak, incelemek. Bkz. Ertti-
İsiz kıl-	Kötülük yapmak
İsizlig kıl-	Kötülük yapmak:
İsiz kılıklıg kıl-	kötü tavırlı olmak
İskir-	Bkz. “eskirmek”.
İş er-	Arkadaş olmak
İş bol-	İşi olmak
İşit-	İşitmek, duymak. Bkz. Eşit-
İt-	Yapmak, etmek, eylemek, kılmak, düzenlemek, yoluna koymak.
İter bol-	İş yapmak

İtab kıl-	Hoş görmemek
İtib kıl-	İlâve etmek.
İv-	Acele etmek, koşmak, çırpınmak, derhal yapmak.
İvip sözleme-	Acele etmemek.
İzde-	İzlemek, takip etmek. Bkz. izle-
İzle-	İzlemek, takip etmek.

K

Kabul kıl-	Kabul etmek
Kaç-	Kaçmak, uzaklaşmak.
Kafeska kir-	Kafese girmek
Kal-	Geride kalmak, kalan ve bırakılan şeyler için bu ifade kullanılır, kalmak, bulunmak.
Kamıl-	Çökmek, eğilmek.
Karı-	Yaşlanmak, kocamak.
Kaş çat-	Kaş çatmak.
Kat-	Katmak, karıştırmak, eklemek.
Katlan-	Katlanmak.
Kavi er-	Kuvvetli olmak
Kayda er-	Neredeyse olmak
Kaytarıl-	Bir şeyi çevirmek, döndürmek, yön değiştirtmek.
Kazadın er-	Kaderden olmak
Kazgan-	Kazanmak, elde etmek.
Kazı-	Kazmak, esmek.
Keç-	Geçmek, geçip gitmek, zamanın geçmesi.
Keçür-	Geçirmek, bağışlamak, affetmek.
Ked-	Giymek, gitmek, çekilmek
Ked bil-	İyi bilmek.
Kedgülük al-	Giyecek almak

Kel-	Gelmek.
Kemiş-	Bir sey atmak, çıkarmak, salmak, bırakmak. Bkz. Kimiş.
Ker-	Germek, kapatmak, yaymak, döşemek.
Kerek er-	Gerekli olmak
Kes-	Kesmek.
Kesip örte-	Kesip ateşte yakmak
Ketür- (keltür)	Getirmek, almak.
Key-	Bkz. “ked-.
Kezle-	Oku gezlemek, nişan almak.
Kıl-	Yapmak, etmek, eylemek
Kılın-	Kılınmak, edinmek, yapmak.
Kıl amel	(Amel kıl-): amel kılmak
Kıl vefa	(Vefa kıl-): vefalı davranmak
Kına-	İşkence etmek, cezalandırmak.
Kız bol-	Nâdir olmak
Kiy-	Bkz. “ked-.
Kiç-	Gecikmek.
Kiçür-	Geçirmek, bağışlamak, affetmek, Bkz. keçür-
Kiltür-	Bkz. “ketür-.
Kil-	Gelmek. Bkz. kel-
Kim er-	Kim ederse: kim : “ki” bağlama edatı, kim, kimse, soru edatı.
Kimde er-	Kim olmak
Kiñ er-	Geniş olmak
Kir-	Germek, girmek
Kişisiz kal-	Adam bulamamak.
Kiter-	Herhangi bir şeyin yerinden kaldırılması, giderilmesi.
Kitür-	Bkz. “ketür-.
Kiy-	Bkz. “ked-.
Kizle-	Gizlemek, saklamak.

Koca bol-	İhtiyar olmak
Kod-	Koymak, bırakmak.
Kol-	Bir şey istemek.
Kon-	Konmak, yerleşmek.
Kop-	Hareket etmek, çıkmak, kalkmak, zuhur etmek.
Koy-	Koymak, koyma eylemi.
Köç-	Göçmek.
Köçür-	Bir şeyi çökertmek, göçertmek.
Köni bol-	Doğru olmak.
Könilik kıl-	Doğruluk yapmak.
Köni söz tur-	Doğru sözlü olmak
Köñli tod-	Gönlü doymak
Köñül tut-	Gönül bağlamak.
Köñüller al-	Gönüller almak.
Köñüller tol-	Gönülleri doldurmak
Köñüller yar-	Gönüller açmak
Köm-	Gömme eylemi.
Kör-	Görmek, bakmak, farkına varmak.
Körğlüğ ol-	Güzel olmak.
Körmez er-	Görmezdi(görmez idi)
Körün-	Görmek, kavuşmak, görünmek, huzura çıkmak.
Kötür-	Götürülmek, kaldırmak, yükseltmek.
Kötürül-	Kaldırılmak.
Kuç-	Kucaklamak.
Kulak tut-	Kulak ver.
Kul ol-	Kul olmak.
Kul er-	Kul olmak
Kul kıl-	Kul olmak
Kur-	Kurmak, tesis etmek, toplamak.

Kuru-	Kurumak
Kutul-	Zahmetten, sıkıntıdan kurtulmak.
Küçe-	Zulum etmek, zorlamak.
Küç emgek tegür-	Zorluk, zahmet çektirmek.
Küd-	Beklemek, zaman vermek, ertelemek.
Küdez-	Gözetmek, korumak, muhafaza etmek, saklamak.
Küdezil-	Gözetilmek, korunmak.
Küdüp tur-	Güdüp durmak
Kül-	Gülmek.
Külçir-	Gülümsemek.
Künün kiter-	Gününü gidermek
Küse-	İstemek, arzulamak, izlemek.
Küstah kıl-	Küstah yapmak
Küy-	Yanmak. Bkz. Küd-

L

La'n ıd-	Lanet etmek

M

Malsız er-	Malsız olmak
Mecaz bol-	Mecaz olmak.
Medhi bol-	Övgülü olmak
Mihriban bol-	Şevkatli olmak
Mun-	Saçmalamak, bunamak.
Mü'min er-	Mü'min olmak
Müşfik bol-	Merhametli olmak

N

Ne kıl-	Ne yapmak(Ne yapar): ne/é : Ne, niçin.
Nefisni çal-	Nefsin isteklerinden vazgeçmek.

O

Odun-	Uyanmak.
Okı-	Kitap vb. şeyler okumak, okuyup ders almak.
Okla-	Oklamak.
Oku-	Okumak. Bkz. Okı-
Okun kezle-	Okla nişan almak
Ol-	Bolmak.
Oñul-	İyileşmek, düzelmek. Bkz. oñal-
Ota-la-	Tedavi etmek
Ozarak sakın-	Daha önceden sakınmak
Oz-	Geçmek.

Ö

Öcür-	Söndürmek.
Öç-	Gitmek, sönmek, sakinleşmek.
Öçük-	Kızdırmak, hiddetlendirmek
Öçüktür-	Kızdırmak, hiddetlendirmek.
Ökünç er-	Pişman olmak.
Ökünç kel-	Pişmanlık gelmek.
Küş kıl-	Medhet.
Ög-	Alkış, senâ, övme, hamd.
Ögret-	Öğretmek, alıştırmak.
Ögü bil-	Övmeyi bilmek, ögü: övmek
Ökün-	Pişman olmak, üzülmek, kaygılanmak.

Öl-	Ölmek.
Öñini soñını sakın-	Başını sonunu düşünmek
Örglüg ol-	Bağlanmak.
Örte-	Yakmak.
Öser-	Bkz. “eder-.
Ötün-	Arz etmek, dilekte bulunmak.

P

Pend al-	Öğüt dinlemek
Pezirle-	Bkz. bedirle-

R

Rahmet it-	Rahmet etmek
Riya bol-	Akıllı olmak

S

Sabr it-	Sabr etmek
Saç-	Saçmak, yaymak.
Sakın-	Sakınmak, düşünmek, hesap etmek.
Sal-	Göndermek, toplamak, işaret etmek, atmak, bırakmak.
Salın-	Çıkarmak, soyunmak, sarkmak.
San-	Düşünmek, sanmak, zannetmek.
Sana-	Bir şeyi saymak.
Sançıl-	Bıçak vb. şeylerin saplanması.
Sarın-	Bir şeyi sarınmak.
Sat-	Satmak.
Sebeb er-	Sebep olmak
Sehv kel-	Yanlışlık yapmak

Sena al-	Sena almak
Ser-	Sabretmek, sabırlı olmak, tahammül etmek.
Sev-	Sevmek. Bkz siv-
Sevabın yüd-	Sevap kazanmak
Sevdür-	Sevdirmek. Bkz. Sivdür-
Sevil-	Sevilmek. Bkz. sevül-, sevün-, sevin
Sevinç er-	Sevinçli olmak
Sı-	Bozmak. Bir şeyi kırmak, bozmak, ezmek.
Sığış-	Sığışmak.
Sın-	Kırılmak, bozulmak, yıkılmak.
Sına-	Birisini bir iste denemek, tecrübe etmek, sınamak.
Sır ayma sakın-	Sırrını söylemekten kaçınmak
Sırın-	Bkz. "sarın-.
Sin-	Sinmek.
Sınaru sal-	Yana çekmek: sınaru : Yana.
Sökül-	Sövülmek.
Söküş	Sövme, sövüşme.
Sözle-	Söylemek, konuşmak.
Suğul-	Suyu çekilmek.
Sun-	Sunmak, ikram etmek, uzatmak.
Sunul-	Uzatılmak.
Saadet yolunu bul-	Mutluluk yolunu bulmak
Sanıp saknıp it-	Düşünüp taşınarak yapmak
Sözni ivip sözle-	Sözünü düşünerek söylemek
Sözün kizle-	Sözünü gizlemek

T

Tanukluk bir-	Tanıklık eder.
Talula-	Bir şeyi seçmek.
Tap kıl-	Kâfi bulmak.
Tap tut-	Huy tutmak
Tar er-	Dar olmak: tar : Dar, geniş olmayan, sıkıntılı, zor, kelek, bu kelekler uç uca eklenerek ırmağın üstüne konur, insanlar da keleklerin üstüne oturup ırmağı geçerler, yağ tortusu,
Tarı-	Ekmek, ekme eylemi.
Taru-	Dar gelmek, darlaşmak.
Taş-	Taşmak.
Tatı-	Bir şeyin ağıza tat vermesi, tatmak.
Tatıt-	Tatlılandırmak. .
Tatıgsız er-	Tatsız gelmek.
Tatur-	Tattırmak.
Tattın er-	Tatmak
Tazarru kıl-	Yalvarmak
Teg-	Varmak, erişmek, değmek, dokunmak.
Tekebbür tut-	Aşağı atmak
Teg er-	Gibi olmak
Tegil-	Erişilmek
Tegür-	Degirmek, dokundurmak, eristirmek.
Teñ bol-	Müsâvî olmak.
Teñe-	Karşılaştırmak.
Ter-	Dermek, toplamak. Bkz. Tir-
Tetik er-	Akıllı olmak.
Tevazu' er-	Alçak gönüllü olmak
Tevazu kıl-	Alçak gönüllü olmak
Tez-	Kaçmak.

Tıy-	Yasaklamak, men etmek.
Ti-	Demek, söylemek.
Tig-	Değmek, ulaşmak. Bkz. teg-
Tigil-	Ulaşılmak, değilmek.
Tigür-	Değirmek.
Tiliñ tut-	Dilini tutmak
Tile-	Dilemek, istemek, arzu etmek, sevmek, hoşlanmak.
Tiñe-	Bkz. "teñe-.
Tir-	Dermek, toplamak.
Tire-	Herhangi bir yere direk dikmek, direk, dayanak.
Tirig er-	Sağ olmak. Allah.
Tirgüz-	Diriltmek.
Tiril-	Dirilmek, canlanmak, yaşamak.
Tişini sı-	Dişini kırmak
Tişisi kal-	Dişisi kalmak
Tod-	Doymak. Bkz. Toy-
Tol-	Dolmak.
Toprak içine kir-	Toprak altına girmek
Toy-	Doymak.
Tökül-	Dökülmek, saçılmak.
Töret-	Bkz. "törüt-.
Törüt-	Yaratmak, var etmek.
Tur-	Durmak, dikilmek.
Tuş bol-	Benzer olmak.
Tut -	Tutmak, sunmak; yerine getirmek, saklamak, muhafaza etmek, yazmak, kaydetmek, edinmek, sahiplenmek, kabul etmek, yapmak, elde etmek, yer tutmak, ikamet etmek, yakalamak, tutmak, almak.
Tutar er-	Kabul etmek.

Tutun-	Tutunmak, tutusmak, edinmek.
Tutup tur-	Tutup durmak
Tutuş-	Tutuşmak, yapışmak.
Tüke-	Tükenmek, bitmek, tamamlanmak, bitmek.
Tüken-	Tükenmek, bitmek.
Tüket-	Bitirmek, tüketmek.
Tünet-	Karartmak.
Tününü kiter-	Dününü gidermek
Türtele-	Külaha altın kırıntıları yapıştırmak.
Tüş-	Düşmek, inmek.
Tüşüp köç-	(dünyadan)konup göçmek
Tüz-	Bkz. "tez-.
Tüzünrek bol-	Yumuşak huylu olmak

U

U-	Muktedir olmak, bir şeyi yapma gücüne sahip olmak.
Uç-	Uçmak, yükselmek.
Ud-	Uymak, arkasından gitmek, tabi olmak.
Uk-	Anlamak, idrak etmek.
Ula-	Kıvrانmak, üzölmek. , ulamak, eklemek, bağlamak, ulaştırmak.
Ulaş-	Ulaşmak, yaklaşmak
Ulamı bol-	Saygılı olmak
Ulug bol-	Yükselmiş olmak
Ulaş-	Erişmek, ulasmak, katılmak, birleşmek.
Ulugsın-	Ululuk taslamak.
Um-	Beklemek, ummak, bir şey ümit etmek.
Un-	Gücü yetmek.
Unıt-	Unutmak.
Unul-	Karşı konulmak.
Ur-	Teveccüh etmek.

Urla-	Uslanmak. Bkz uslan-.
Urul-	Vurulmak, kurulmak.
Usan-	Usanmak, bıkmak.
Usanmaz bol-	Usanmaz olmak(Usanmak bilmemek)
Uslan-	Uslanmak
Utan-	Utanmak. Bkz. Uvtan
Uvtan-	Utanmak.
Uza-	Uzamak.
Uz er-	Güzel olmak
Uzat-	Uzatmak.

Ü

Üg-	Yığmak.
Ülüş bol-	Pay etmek.

V

Vir-	Vermek. Bkz. Ber-, bir-
Vebal yüd-	Vebal yüklemek

Y

Yad kıl-	Yad etmek
Yalğan er-	Yalan söylemek.
Yalınlan-	Alevlenmek.
Yañıl-	Yanılmak.
Yañşa-	Baş ağrıtmak, gevezelik etmek.
Yañşar er-	Gevezelik etmek
Yapuş-	Yapışmak, sarılmak, sığınmak.
Yarag bul-	Yarar bulmak.
Yarat-	Yaratmak, yapmak, uydurmak.

Yarı bir-	Yardım etmek
Yarıl-	Yarılmak, açılmak. Bkz. yiril-
Yarıt-	Bkz. "yarut-.
Yaru-	Isımak, aydınlanmak, parlamak.
Yarut-	Aydınlatmak, parlatmak, nurlandırmak.
Yat-	Yatmak, uyumak.
Yavu-	Yaklaşmak.
Yaz-	Düğüm gibi şeyleri çözmek.
Ye-	Bkz. "yi-.
Yete bil-	Yedebilmek
Yer-	Bkz. "yir-.
Yeril-	Bkz. "yiril-.
Yet-	Yetişmek, erişmek, ulaşmak, katılmak, yetmek.
Yetür-	Bkz. "yitir-.
Yıg-	Bir şeyden alıkoymak, engel olmak, yasaklamak, uzak tutmak, vazgeçirmek.
Yıga tut-	Sıkı tutmak.
Yıgdıñ er-	Yığmak
Yırak tur-	Uzak durmak.
Yi-	Yemek, yeme eylemi.
Yidür-	Bkz. "yitür-.
Yigü al-	Yiyecek almak
Yil-	Koşmak.
Yind-	Aramak.
Yinde-	Aramak. Bkz. Yind.
Yir-	Yermek.
Yirdin sal-	Yere çalmak.
Yiril-	Yerilmek.
Yit-	Kaybolmak. Bkz. "yet-
Yitit-	Bilemek.
Yitür-	Yedirmek.
Yiy-	Bkz. "yi-.

Yod-	Silmek, bozmak, kaybetmek, yok etmek.
Yoka-	Yoklamak, okşamak.
Yokla-	Yükselmek, çıkmak.
Yok kıl-	Yok etmek
Yollug er-	Yola çıkmak.
Yolsuz er-	Azmak, yoldan çıkmak
Yol tut-	Yol tutmak
Yorı-	Yürümek, varmak.
Yorıt-	Yürütmek, sürdürmek.
Yos-	Bkz. Yod
Yu-	Bir şeyi yıkamak.
Yul-	Kurtarmak, bırakmak, kurtulmak.
Yum-	Yummak, kapamak.
Yumşak er-	Yumuşak olmak
Yut-	Bkz. "yod-.
Yüd-	Yüklemek, yüklenmek.
Yügür-	Koşmak, seğirtmek.
Yügürmez ur-	Yürümez olmak
Yükün-	Eğilmek.
Yüknek er-	Yüknekte olmak
Yürit-	Yürütmek. Bkz. yorıt-
Yürüt-	Yürütmek. Bkz. yorıt-
Yüs-	Bkz. "yüd-.
Yüt-	Bkz. "yüd-.
Yüzçi bol-	İki yüzlü olmak
Yüzçi er-	İki yüzlü olmak.
Yüz ewir-	Yüz çevirmek
Yüz ewrüp kaç-	Yüz çevirerek geçmek

Z

Zamanıñnı yır-	Zamanını yermek
Zehr kat-	Zehir katmak: (Far.) zehr: Zehir.

KAYNAKÇA

- ALYILMAZ, Cengiz, **Orhon Yazıtlarının Söz Dizimi**, Atatürk Üniversitesi, Erzurum. 1994.
- AKALIN, Mehmet, **Târîhî Türk şîveleri**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1979.
- AKAR, Ali, **Türk Dili Tarihi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul. 2005.
- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, TDK Yay., Ankara. 2003.
- ARAT, Reşit Rahmeti, **Eski Türk Şiiri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara., 1991.
- ARAT, Reşit Rahmeti, **Kutadgu Bilig I Metin**, TDK Yay. , Ankara, 1999.
- ARAT, Reşit Rahmeti, **Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki. Atebetü'l-Hakâyık**, 2. baskı, TDK Yay. , Ankara, 1992.
- ARAT, Resit Rahmeti, **Kutadgu Bilig III İndeks** (İndeksi nesre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul. 1979.
- ARGUNŞAH Mustafa, YÜKSEKKAYA Gülten Sağol, TABAKLAR Özcan, **Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri**, Kesit Yayınları, İstanbul. 2010.
- ATA, Aysu, **Karahanlı Türkçesi-Türkçe İlk Kur'an Tercümesi**, TDK Yay. , Ankara. 2004.
- ATALAY, Besim, **Dîvânü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III; IV. Endeks**, TDK Yay. , Ankara. 1943.
- ATALAY, Besim, **Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme**, TDK Yay. , İstanbul. 1942.
- BANARLI, Nihat Sâmi, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, MEB Yay. , İstanbul. 2004.
- BANGUOGLU, Tahsin, **Türkçenin Grameri**, TDK Yay. , Ankara, 2004.
- BANGUOGLU, Tahsin, *Kaşgarî'den Notlar II, Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-B*, 1959, ss. 23-48.

- BANGUOGLU, Tahsin, *Kaşgarî'den Notlar III, Oğuz Lehçesi Üzerine*, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-B**, 1960, ss. 1-26.
- BİCE, Hayati, **Hoca Ahmet Yesevî Divan-ı Hikmet**, Diyanet Vakfı Yay. , Ankara. 1993.
- BİLGEGİL, Mehmet Kaya, **Türkçe Dilbilgisi**, **Dergah Yayınları**, İstanbul. 1981.
- BURAN, A. , ALKAYA, E, **Çağdaş Türk Lehçeleri**, Akçağ Yay. Ankara. 2009.
- BOZKURT, Fuat, **Türklerin Dili**, Kapı Yay. , İstanbul. 2005.
- CAFEROGLU, Ahmet, **Türk Dili Tarihi I-II**, Enderun Yay. , İstanbul. 2000.
- CAFEROGLU, Ahmet, **Kâşgarlı Mahmut**, MEB Yay. , İstanbul. 1999.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türkçemizde –gıl ve –gil Emir Eki*, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-B** 1971.
- CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü**, İstanbul., 2000.
- CLAUSON, S. G. , **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford. 1972.
- CLAUSON, S. G. , *Türkçe'de Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler*, (Çeviren Uluhan ÖZALAN), **Dili Araştırmaları Dergisi**, C.:1, Sayı:1, Güz 2007, ss. 185-196
- ÇAGATAY, Saadet, *Pekiştirilen Fiiller*, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, 1966, Ankara. 1989, ss. 39-50.
- DEMİR, Nurettin, YILMAZ Emine, **Türk Dili El Kitabı**, Grafiker Yay. , Ankara. 2005.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 17. baskı, Aydın Kitabevi Yay. , Ankara. 2000.
- DURAN, Suzan, *Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler*, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-B** 1956, ss. 1-110.
- ECKMANN, Janos, **Çagatayca El Kitabı**, (Çeviren: Mehmet Akalın), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. , İstanbul. 1988.

- EMRE, Ahmet Cevat, *Çoğul Belgesi –ler'in Etimolojisi Üzerine Bir Araştırma*, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-B**, Seri: II, Sayı: 5-6 (Kasım) 1940, ss. 37-44.
- EREN, Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Bizim Büro Basımevi, Ankara. 1999
- ERASLAN, Kemal, **Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler**, 4. baskı, Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara. 2000.
- ERASLAN, Kemal, **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, TDK yayınları, Ankara. 2012.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yay. , Ankara. 2004.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Akçag Yay. , Ankara. 2005.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, **Kutadgu Bilig Grameri –Fiil-**, Gazi Üniversitesi Yayınları. , Ankara. 1984.
- ERDAL, Marcel, **Old Turkic Word Formation A. Functional Approach To The Lexicon Vol. I**, Ottosowitz Wiesbaden. 1991.
- ERDİ, S. , -YURTESER, S. T. , **Dîvânü Lugat-it Türk**, 2. baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul. 2005.
- EREN Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Bizim Büro Basımevi, Ankara 1999
- ERGİN, Muharrem, **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yay. , İstanbul. 2000.
- ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Bogaziçi Yay. , İstanbul. 2001.
- GABAIN, A. Von, **Eski Türkçenin Grameri**, (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK Yay. , Ankara. 1988.
- GEMALMAZ, Efrasiyap, *Türkçenin Fonemler Düzeni Ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi*, **Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi**, sayı: 12, Fasikül I, Ayrı basım, Ankara. 1980.
- GENCAN, Tahir Nejat, **Dilbilgisi**, **Ayraç Yayınevi**, Ankara. 2001.
- GENÇ, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yay. , Ankara. 2002.
- GÖMEC, Saadettin, **Kök Türk Tarihi**, Akçağ Yay. , Ankara. 1999.

- GÜLENSOY, Tuncer, **Türkçe El Kitabı**, Akçağ Yay. , Ankara. 2000.
- GÜLENSOY, Tuncer, **Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, TDK Yay. Ankara. 2007.
- GUZEL, Abdurrahman- TORUN Ali, **Türk Halk Edebiyatı El Kitabı**, Akçağ Yay. , Ankara. 2005.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Karahanlı Türkçesi Grameri**, TDK Yay. , Ankara. 2003.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Harezmi Türkçesi Ve Grameri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay. , İstanbul. 1997
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin, **Türk Dilinde Fiiller En Eski Türkçeden Çağdaş Türk Şivelerine Kadar**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara. 1991
- HATİBOĞLU, Vecihe, *Türkçe’de Eklerin Kökeni*, **Türk Dili Dergisi**, C. XXIX, S. 268,
- HATİBOĞLU, Vecihe, **Türkçe’nin Ekleri**, TDK Yay., Ankara 1981,
- İLHAN, Nadir, *Birleşik Fiil Kuruluşunda A/I/U Ünlüleri* **Türk Dili Dergisi**, S. 596, ss.177-182, Elazığ. Ağustos, 2001
- İLHAN, Nadir *Yaşlılar... Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş*, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yay.**, C.14, S.2 , ss.121-128, Elazığ. 2004.
- İLHAN, Nadir, **Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri**, Manas Yay. , Elazığ. 2007
- KARAHAN, Leyla, **Türkçe’de Söz Dizimi**, Akçağ Yayınları, Ankara. 2008
- KAÇALIN, Mustafa S. **Nevâî’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar**, TDK Yay. , Ankara. 2011
- KORKMAZ, Zeynep, **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, TDK Yay. , Ankara. 1995.
- KORKMAZ, Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay. , Ankara. 2003.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme*, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-B** 1958, ss. 41-68.

- KORKMAZ, Zeynep, **Türkçe’de Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları**, 3.baskı, TDK Yay. , Ankara. 1994.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet Vakfı Yay. , Ankara. 1991.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Akçağ Yay. , Ankara. 2004.
- KUDRET, Cevdet, **Örnekli Türk Edebiyatı Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara. 2000.
- KUZNETSOV, Petro İ., *Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair*, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Belleten 1995, TDK Yay.,Ankara 1997, s.193-262
- LEVEND, Agâh Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi, I**, Türk Tarih Kurumu Yay. , Ankara. 1998.
- LEVEND, Agâh Sırrı, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Türk Tarih Kurumu Yay. , Ankara. 1960.
- MANSUROĞLU, Mecdut, **Karahanlıca Tarihî Türk Şiveleri(Çeviren Mehmet Akalın)**, Sevinç Matbaası, Ankara. 1979.
- ÖZKAN, Nevzat, **Türk Dilinin Yurtları**, Akçağ Yay. , Ankara. (tarih yok).
- ÖZKAN, Mustafa, **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, Filiz Kitabevi, İstanbul. 2000.
- PARLATIR, İsmail, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı Yayınları, Ankara. 2011.
- SAMİ, Şemseddin, **Kâmûs-ı Türkî**, 12. baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul. 2002.
- ŞAHİN, Hatice, **Eski Anadolu Türkçesi**, Akçağ Yay., Ankara. 2003.
- TAŞ, İbrahim, **Kutadgu Bilig’de Söz Dizimi**, TDK Yayınları, Ankara. 2009..
- TEKİN, Şinasi, **“Eski Türkçe” Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara.1976.
- TEKİN, Talat, **Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları Makaleler II** (Haz. Emine YILMAZ, Nurettin DEMİR), Öncü Kitap Yay. , Ankara. 2004.

- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, **Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük**, Akçağ Yay. , Ankara. 2005.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, **Tarih İçinde Türk Edebiyatı**, Bogaziçi Yay. , İstanbul. 2000.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, **Makaleler-Dil Ve Edebiyat İncelemeleri**, (Hazırlayan: Mustafa Özkan) TDK Yay. , Ankara. 1997.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Bâkî'nin Kanunî Mersiyesi'nin Dil Bakımından İzahı*, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, XII, 1963, ss. 219-231.
- TOGAN, A. Zeki Velidî, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Yay. , İstanbul. 1981.
- TOGAN, A. Zeki Velidî, **Tarihte Usûl**, Enderun Yay. , İstanbul. 1985.
- TOPARLI, Recep Ve Diğerleri, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay. , Ankara. 2003.
- TOPARLI, Recep, **İrşâdü'l-Mülûk Ve's-selâtîn**, TDK Yay. , Ankara. 1992.
- TUNA, Osman Nedim, **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi**, TDK Yayınları, Ankara. 1990.
- ÜSTÜNER, Ahad, **Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri**, TDK Yay., Ankara. 2000.
- ÜŞENMEZ, Emek, **Karahanlı Türkçesi Sözlüğü** Yüksek Lisans Tezi, Kütahya. 2006.
- TÜRK DİL KURUMU, **İmlâ Kılavuzu**, TDK Yay. , Ankara. 2000.
- TÜRK DİL KURUMU, **Türkçe Sözlük I-II**, 19. baskı, TDK Yay. , Ankara. 1998.
- YÜCEL, Bilâl, **Bâbü'r Dîvânı**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara. 1995.

ÖZGEÇMİŞ

İbrahim SALAR 08. 02. 1976 tarihinde Almanya'nın Hildesheim kentinde dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Erzincan'ın Mercan Beldesi'nde tamamladı.

1995 yılında girdiği Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü'nden 1999 yılında mezun oldu. Aynı yıl Erzincan Kemaliye Hacı Ali Akın Lisesi'ne Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni unvanıyla atandı. 01. 07. 2004- 27. 02. 2009 tarihleri arasında vekâleten ve asaleten Hacı Ali Akın Lisesi Müdürlüğü görevini yaptı. 06. 03. 2009- 04. 11. 2009 tarihleri arasında Kemaliye İlçe Milli Eğitim Şube Müdürlüğü görevini yürüttü. 04. 11. 2009 tarihinden itibaren 2 yıl Kemaliye İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü görevini vekâleten yürüttü. Ardından Erzincan Merkez Erzincan Lisesi'ne öğretmen olarak atandı.

Kaymakamlık makamından 1 teşekkür, 8 takdirname; Kemaliye Belediye Başkanlığından 1 teşekkür; İl Milli Eğitim Müdürlüğünden 1 teşekkür; Milli Eğitim Bakanlığında 1 teşekkür ve 1 aylıkla ödüllendirme olmak üzere toplamda 12 yılda 13 belge aldı. İlçede yapılan sosyal ve kültürel faaliyetlerdeki başarılarından dolayı sivil toplum örgütlerince plaketlerle ödüllendirildi. İngilizce bilen İbrahim SALAR, Halen Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili sahasında master yapmaktadır. Çeşitli dergi ve gazetelerde dil ve edebiyata dair yazıları yayınlanmıştır.

Kemaliye'den coğrafya öğretmeni Nesrin SALAR'la evli olup, Yusuf Mirza ve Sabahattin Emir adında 2 erkek çocuk babasıdır.